ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW

ISSN 1451-4281
УДК 1+2+3+32+9
Година (XXX) XXII vol. 73.
Број 3/2022

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Часопис за политикологију, политичку социологију,
комуникологију и примењену политику
ISSN 1451-4281
Број 3/2022 Год. (XXX) XXII vol. 73 стр. 1-302
Часопис излази четири пута годишње

Часопис „Политичка ревија”, покренут као зборник под
називом „Политичке студије” 1968, обновљен као „Политичке
свеске” 1994. као научни часопис излази од 2002. године.

Издавач:
Институт за политичке студије Београд, Светозара Марковића бр. 36
тел. 33-49-204, 30-39-380
E-mail: ipsbgd@eunet.rs www.ipsbgd.edu.rs

За издавача:
др Живојин Ђурић

Главни и одговорни уредник:
др Момчило Суботић, научни саветник

Редакција:
Др Момчило Суботић, др Драган Марковић, проф. др Зоран Милошевић,
проф. др Јован Базић, др Владан Станковић, др Сања Шуљагић,
проф. др Драган Јовашевић, мр Александра Мировић,
др Марија Ђорић, др Милена Пешић,
др Миодраг Радојевић

Секретари:
Андреа Матијевић
Милица Топаловић

Пословни секретар:
Смиљана Пауновић

Савет часописа:
проф. др Мирољуб Јевтић, др Никола Жутић, др Драган Новаковић,
проф. др Дарко Маринковић, проф. др Брацо Ковачевић,
проф. др Урош Шуваковић, др Снежана Грк, проф. др Димитриј
Констатинович Безњук, проф. др Петар Ковачич Першин,
проф. др Михаил Лобанов

Слог и штампа:
Ситопринт, Житиште

Тираж:
50 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештампавати било
у целини, било у деловима, без изричите сагласности Уредништва.

САДРЖАЈ

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Зоран Милошевић
„СТРАХ ОД СЛОБОДЕ" ЕРИХА ФРОМА У СВЕТЛУ ПРАВОСЛАВНЕ АНТРОПООГИЈЕ 11-42
Миша Ђурковић
ПОЛ ГОТФРИД О ФАШИЗМУ, АНТИФАШИЗМУ И БОРБИ ЗА ОЗНАЧАВАЊЕ 43-59
Бранко Надовеза
РАДОМИР ЛУКИЋ: ПОЛИТИКОЛОШКА И ФИЛОСОФСКА МИСАО 61-71

ИСТОРИЈА И ГЕОПОЛИТИКА, МЕЂУНАРОДНЕ ТЕМЕ

Сања Стошић
ИСТОРИОГРАФСКИ НАРАТИВ КАО СРЕДСТВО ЛЕГИТИМАЦИЈЕ НОВИХ ДРЖАВА И НАЦИЈА 75-94
Секу Сиди Дијавара
УЛОГА НАЦИОНАЛНИХ КОНФЕРЕНЦИЈА У ДЕМОКРАТИЗАЦИЈИ У ФРАНКОФОНОЈ АФРИЦИ 95-115
Невена Јовановић
СПОЉНОПОЛИТИЧКЕ ТЕМЕ КАО ЕЛЕМЕНТ ИЗБОРНЕ СТРАТЕГИЈЕ ХИЛАРИ КЛИНТОН НА ПРЕДСЕДНИЧКИМ ИЗБОРИМА У САД 2016. ГОДИНЕ 117-139

НЕКА ПИТАЊА БЕЗБЕДНОСНОГ, ОБРАЗОВНОГ И МЕДИЈСКОГ СИСТЕМА СРБИЈЕ

Сава Митровић, Милица Шкорић
РЕФОРМА СЕКТОРА БЕЗБЕДНОСТИ У СРБИЈИ: ДОМЕТИ И ОГРАНИЧЕЊА ДЕМОКРАТСКОГ УПРАВЉАЊА ПОЛИЦИЈОМ 143-165

Весна Миленковић
РАЗВОЈ ШТАМПЕ И МЕДИЈСКЕ ПОЛИТИКЕ У ОКВИРУ МЕДИЈСКОГ СИСТЕМА СРБИЈЕ – ИСТОРИЈСКИ ПРЕСЕК.....167-191
Јован Берић
ОБРАЗОВНА ПОЛИТИКА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ – ИЗМЕЂУ ИНТЕГРАТИВНОГ И ИНКЛУЗИВНОГ МОДЕЛА 193-216

АКТУЕЛНО

Ђурђица Станковић, Милица Топаловић
ПОПУЛАЦИОНИ ПРИТИСАК КАО УЗРОК КЛИМАТСКИХ ПРОМЕНА 219-235
Владица Тодоровић
АУТОРИТАРИЗАМ У ЦРНОЈ ГОРИ ОД 1990. ДО 2020.....237-260

ОСВРТИ, ПРИКАЗИ, ИСТОРИЈСКИ ДОКУМЕНТИ

Љиљана Коларски
КОРУПЦИЈА КАО НЕПРИЈАТЕЉ ПОЛИТИКЕ 263-267
Зоран Радоњић
ДИПЛОМАТСКИ ЗАПИСИ БЕОГРАД – БЕЧ 1999–2000. 269-272
Милорад Р. Радусиновић
ПИСМО ФЕЛДМАРШАЛА МИНИХА КНЕЗУ ЛОБКОВИЦУ ПОВОДОМ БЕОГРАДСКОГ МИРА 1739. ГОДИНЕ.....273-279
Зоран Милошевић
ВИКТОР ИВАНОВИЧ ЈЕРМОЛОВИЧ: ОСНОВНИ ИНСТИТУТИ ГРАЂАНСКОГ ПРАВА СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ И ДРЖАВА КОНТИНЕНТАЛНЕ ЕВРОПЕ (X–XV ВЕК).....281-283

CONTENTS

ESSAYS AND STUDIES

Zoran Milošević
"FEAR OF FREEDOM" BY ERICH FROMM IN THE LIGHT OF ORTHODOX ANTHROPOLOGY.....11-42
Miša Đurković
PAUL GOTTFRIED ON FASCISM, ANTIFASCIM AND THE STRUGGLE FOR LABELLING (SIGNIFYING).....43-59
Branko Nadoveza
RADOMIR LUKIĆ: POLITICAL AND PHILOSOPHICAL THOUGHT 61-71

HISTORY AND GEOPOLITICS, INTERNATIONAL ISSUES

Sanja Stošić
HISTORIOGRAPHIC NARRATION AS A MEAN OF LEGITIMATION OF NEW STATES OR NATIONS.....75-94
Sekhou Sidi Diawara
THE ROLE OF NATIONAL CONFERENCES IN THE INTRODUCTION OF DEMOCRACY IN FRANCOPHONE AFRICA.....95-115
Nevena Jovanović
FOREIGN POLICY ISSUES AS AN ELEMENT OF HILLARY CLINTON'S ELECTION CAMPAIGN STRATEGY IN THE 2016 PRESIDENTIAL ELECTIONS IN THE UNITED STATES OF AMERICA.....117-139

ON SOME ASPECTS OF SECURITY, EDUCATION AND MEDIA SYSTEMS IN SERBIA

Sava Mitrović, Milica Škorić
SECURITY SECTOR REFORM IN SERBIA: SCOPE AND LIMITATIONS OF DEMOCRATIC POLICE GOVERNANCE 143-165

Vesna Milenković
DEVELOPMENT OF THE PRESS AND MEDIA POLICY WITHIN THE MEDIA SYSTEM OF SERBIA – A HISTORICAL OVERVIEW 167-191
Jovan Berić
EDUCATION POLICY IN THE REPUBLIC OF SERBIA – BETWEEN AN INTEGRATIVE AND AN INCLUSIVE MODEL.....193-216

CURRENT ISSUES

Đurđica Stanković, Milica Topalović
POPULATION PRESSURE AS THE CAUSE OF CLIMATE CHANGE.....219-235
Vladica Todorović
AUTHORITARIANISM IN MONTENEGRO FROM 1990 TO 2020.....237-260

REVIEWS AND HISTORICAL DOCUMENTS

Ljiljana Kolarski
CORRUPTION AS AN ENEMY OF POLITICS.....263-267
Zoran Radonjić
DIPLOMATIC RECORDS BELGRADE – VIENNA 1999–2000.....269-272
Milorad P. Radusinović
LETTER OF FIELD MARSHAL MINICH TO PRINCE LOBKOVIC ON THE OCCASION OF THE PEACE OF BELGRADE IN 1739.....273-279
Zoran Milošević
VIKTOR IVANOVICH YERMOLOVICH: BASIC CIVIL LAW INSTITUTES OF MEDIEVAL SERBIA AND COUNTRIES OF CONTINENTAL EUROPE (X–XV CENTURY).....281-283

УВОДНИК

Садржај Политичке ревије 3/2022 могао би се окарактерисати као поливалентан, имајући у виду да су у њему заступљени бројни радови из различитих научних дисциплина и истраживачких области. Разуме се, сви ови чланци су у блиској вези са политикологијом, политичким процесима и односима, било да се ради о унутрашњој или спољној политици, међународним односима и питањима међународне политике, као и другим разним аспектима политичког организовања друштва, питањима политичке филозофије, социологије политике, историје, војне проблематике итд.

Свака од ових рубрика садржи веома разноврсне, занимљиве и истраживачки провокативне чланке. Таква квалификација важи за сва три чланка из рубрике *Огледи и студије*, јер се ради о веома утемељеним и аргументованим социолошким и историјско-филозофско-политиколошким радовима који се баве филозофијом/социологијом Ериха Фрома (З. Милошевић); радом о фашизму и антифашизму филозофа и историчара Пола Готфрида (М. Ђурковић); те филозофском и политиколошком мисли нашег чувеног правног теоретичара и оснивача катедре филозофије и социологије права Радомира Лукића (Б. Надовеза).

И наредна три рада, из рубрике *Историја и геополитика, међународне теме*, су такође веома интересантна и сазнајно убедљива; то се посебно доноси на веома успелу синтезу о односу историје и геополитике (С. Стошић), али су и друга два рада о демократизацији држава у франкофоној Африци, као и о спољнополитичкој стратегији Хилари Клинтон на председничким изборима 2016, такође сваки на свој начин веома информативни и добро урађени.

Слично се може рећи и за радове из категорије *Актуелно*, а посебну и додатну вредност овом броју Политичке ревије чине радови из рубрике *Осврти, прикази, историјски документи*, који нам сведоче о истраживачкој посвећеност и знатижељи наших вредних сарадника.

Редакција Политичке ревије вас обавештава да радове за следећи број треба да пошаљете до 1. новембра текуће године.

Главни и одговорни уредник
Др Момчило Суботић, научни саветник

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

11

Зоран Милошевић
„СТРАХ ОД СЛОБОДЕ" ЕРИХА ФРОМА У СВЕТЛУ ПРАВОСЛАВНЕ АНТРОПООГИЈЕ

43

Миша Ђурковић
ПОЛ ГОТФРИД О ФАШИЗМУ, АНТИФАШИЗМУ И БОРБИ ЗА ОЗНАЧАВАЊЕ

61

Бранко Надовеза
РАДОМИР ЛУКИЋ: ПОЛИТИКОЛОШКА И ФИЛОСОФСКА МИСАО

УДК 123.1:271-18
DOI: https://doi.org/10.22182/pr.7332022.1
Оригинални научни рад

Зоран Милошевић
Институт за политичке студије, Београд

„СТРАХ ОД СЛОБОДЕ" ЕРИХА ФРОМА У СВЕТЛУ ПРАВОСЛАВНЕ АНТРОПОЛОГИЈЕ

Сажетак

Фром је имао репутацију „нереволуционара", јер није био присталица насилне револуције. Међутим, радикални садржаји Фромовог погледа на свет су прикривени испод реформистичке одеће, будући да је био Фројдиста (називају га различито: „неофројдиста", „леви фројдиста", „фројдомарксиста"), а треба нагласити да је сматрао да је Маркс био много већи од Фројда, јер је Фројд био реформатор, а Маркс радикални револуционар. Фром и његово дело је мало, скоро никако, изложено критици (мада има покушаја). Углавном се о њему крајње позитивно говорило, јер је придобио „ореол борца за људску слободу". Критика Херберта Маркузеа Фромових идеја у „Еросу и цивилизацији" је најпознатија. Међутим, с обзиром да је и Маркузе припадник „Франкфуртске школе" чији су припадници креирали сатанистичке друштвене промене којима смо сада сведоци, та „критика" не може да буде поуздан ослонац. Фром се, дакле, не може разумети без узимања у обзир да је био припадник „Франкфуртске школе", али и да је знање стицао и код екстремне „јеврејске" религиозне организације „Хабад", која је утицала на његове ставове, а који се могу дефинисати као *троцкизам у политичкој психологији*. Фром је заправо применио следећи метод: идеологију „Хабада" је уопштио и пренео на читаво човечанство, тако да када се „Бекство од слободе" (и друга његова дела) изложе критици са аспекта православне антропологије, тек тада се виде размере Фромових странпутица.

Кључне речи: Ерих Фром, страх, слобода, бекство од слободе, Франкфуртска школа, Хабад, православље, православна антропологија

КО ЈЕ БИО ЕРИХ ФРОМ?

Када се истражује Ерих Фром и његово дело сусрећемо се са две биографије: за „обичан свет" и за познаваоце друштвених наука. У првим биографијама наилазимо на романтичарско-митолошке садржаје, да би, тек, када се дубље зађе у истраживања видимо да је био део хазарске (заправо екстремне секте „Хабад") политике и идеологије које су уграђене у оно што је изнедрила „франкфуртска школа" (видети: Милошевић, 2019, 108–143, Грачова, 2009).

Ипак, пођимо редом.

Ерих Фром (1900–1980) је био „амерички" психоаналитичар немачког порекла, познат по свом истраживању односа између људског ума и друштва у коме живимо. Његова главна идеја је била да ако применимо принципе психоанализе на друштвене проблеме, можемо на крају развити здраву културу која ће се градити на нашим снагама.

Ерих Фром је докторирао на Универзитету у Хајделбергу 1922. године, а затим је започео обуку из психоанализе на Универзитету у Минхену и на Берлинском психоаналитичком институту. Студирао је директно код Сигмунда Фројда, али је убрзо почео да се одваја од њега у неким кључним областима његове теорије.

Док је за Фројда једино било важно разумевање биолошких импулса и њиховог утицаја на наш ум, Ерих Фром је веровао да друштвени фактори такође имају веома важну тежину, чак и да одређују развој наше личности. Године 1933. прешао је у Сједињене Државе, где је дошао у сукоб са тамошњим традиционалним психоаналитичким круговима.

У једној од његових биографија каже се да је Ерих Фром рођен 23. марта 1900. године у Франкфурту, у Немачкој у ортодоксној „јеврејској" породици. Како ће касније рећи у сопственим сведочењима, његови родитељи су били „изузетно неуротични" и због тога, али и због околности његових раних година, имао је тешко и несрећно детињство.

Када је био довољно стар, почео је да студира право на Универзитету у Франкфурту, али је након само два семестра одлучио да промени курс и дипломирао је на одсеку за социологију Универзитета у Хајделбергу. Године 1922. докторирао је код познатог психолога Алфреда Вебера. Неколико година касније, 1924. године, Ерих Фром је одлучио да настави студије и почео да студира психоанализу на Универзитету у Франкфурту. Убрзо након тога, преселио се у Берлин да заврши студије на Институту

за психоанализу у главном граду Немачке. У то време је још увек следио званичну доктрину дисциплине, иако је почео да се не слаже са неким од Фројдових идеја.

Две године касније, 1926, Фром се оженио Фреидом Рајхман, женом која је била 10 година старија од њега и која је раније радила као његов терапеут. Брак није дуго потрајао, пошто су се развели четири године касније.

Након пресељења у Сједињене Државе, Фром је почео да предаје на разним универзитетима у земљи, укључујући Њујорк, Колумбију и Јејл. Међутим, његова критика Фројдових теорија убрзо му је донела непријатељство психоаналитичара у земљи, па му је 1944. Њујоршки психоаналитички институт забранио да настави да експериментише са студентима.

Исте године, Ерих Фром је успео да постане амерички држављанин, поново се ожени и пресели у Мексико како би покушао да побољша здравље своје супруге, која је такође имала одређене психофизичке здравствене проблеме. Тамо је почео да предаје на Аутономном универзитету Мексика, а након смрти супруге 1952. основао је Мексички институт за психоанализу, где је наставио да ради као директор до 1976. године.

Током наредних година наставио је да предаје и у Мексику и у Сједињеним Државама, бавећи се психоанализом и објављујући неколико радова на различите теме као што су слобода, љубав или утицај друштва на људски ум.

Ерих Фром се трајно преселио у Муралто у Швајцарској 1974. године. Ту је остао до своје смрти 1980. године.

Прво заиста значајно дело Ериха Фрома била је његова књига „Бекство (страх) од слободе" (1941). У њему се већ могао видети почетак онога што ће бити знаци његове каријере: истраживање односа друштва и психологије сваке особе, као и велика критика политике свог времена и тражење одговора о природи човека.

У ствари, овај рад се сматра једним од оних који су започели оно што ће касније бити препознато као политичка психологија. Његова следећа књига, „Етика и друштво" (1947), наставила је да проширује идеје ове књиге. У оба случаја јасно је видљива Фромова теорија људске природе коју су за њега одредили и биологија и друштво.

Ерих Фром није само развио многе социолошке и психоаналитичке теорије, већ је био и значајан друштвени критичар и веома активна личност у области политике. Био је познат као један

од бранилаца критичке теорије „Франкфуртске школе" и промовисао је идеје, веома необичне за то време.

Фром је имао репутацију нереволуционара, јер није био присталица насилне револуције. Пошто је Фром био психотерапеут није ни могао да јавно проповеда револуцију. Стога су радикални елементи Фромовог погледа на свет, такорећи, прикривени испод реформистичке одеће – више је био за перманентну револуцију малим корацима. Будући да је био Фројдиста (називају га различито: „неофројдиста", „леви фројдиста", „фројдомарксиста"[1]), а једном је поменуо да је Маркс био много већи од Фројда, јер је Фројд био реформатор, а Маркс радикални револуционар, што говори шта је заправо мислио о томе.

Фромово дело је мало критиковано. Углавном се о њему крајње позитивно говорило, јер је придобио „ореол борца за људску слободу". Критика Херберта Маркузеа Фромових идеја у „Еросу и цивилизацији" је заиста најпознатија.[2] Међутим, с обзиром да је и Маркузе припадник „Франкфуртске школе" и истоплеменик, да је радио за ЦИА и у Министарству спољних послова САД, та „критика" не може да буде поуздан ослонац, али све ово додатно

1 Фројдомарксизам се развијао у оквиру франкфуртске школе неомарксизма, и представљао је синтезу учења Маркса и Фројда, односно синтезу неофројдизма и неомарксизма. Оснивачи фројдомарксизма били су представници франкфуртске школе Ерик Фром и Херберт Маркузе.

2 Херберт Маркузе (1898–1979) критикује индустријску цивилизацију свог времена, напомињући да је заснована на технолошкој рационалности, која у људима формира лажне, стандардно, репресивне потребе, због којих човек и друштво постају једнодимензионални. „Лажне" су оне потребе које појединцу намећу посебни друштвени интереси у процесу његовог сузбијања: то су потребе које одржавају напоран рад, агресивност, сиромаштво и неправду... Већина преовлађујућих потреба (опустите се, забавите се). , конзумирају и понашају се у складу са рекламним обрасцима, воле и мрзе оно што други воле и мрзе) спадају у ову категорију лажних потреба". Човек је једнодимензионалан јер њиме манипулише систем заснован на принципу задовољства: „Контролисани појединац добија право задовољство једноставно зато што му је задовољство возити се чамцем, гурати моћну косилицу или возити аутомобил великом брзином. Људи не могу да одбију благодети ове цивилизације: сама идеја о могућем одбацивању ових погодности, о задовољавању лажних потреба, савременом човеку делује катастрофално. Лажне потребе везују човека за друштво, лишавају појединца основе на којој би могао да развије аутономију, способност да се одупре друштву. Као резултат утицаја лажних потреба, настаје модел једнодимензионалног мишљења и понашања који формира једнодимензионално, тоталитарно потрошачко друштво (термин је увео Маркузе). Неототалитарни систем постоји захваљујући хипнози масовних медија, који у свест сваког појединца уносе лажне потребе и култ потрошње. Технолошка рационалност, која формира лажне потребе, постаје главно средство доминације, јер ствара „потпуно тоталитарни универзум у којем се друштво и природа, тело и душа држе у стању сталне мобилизације за заштиту овог универзума". Види: Студопедия, н.д.

отвара друга ништа мање важна и тешка питања".[3]

Фром се, дакле, не може разумети без узимања у обзир утицаја екстремне „јеврејске" организације „Хабада" на његове ставове, који се могу дефинисати као троцкизам у политичкој психологији (видети: Милошевић, Божић 2022, 89–139).

У „Јеврејској електронској енциклопедији" (World ORT 1999) наводи се да је Фром имао јеврејско презиме Пинхас (*Erich Pinchas Fromm*), те да је имао „имао добро јеврејско образовање". Интересовање за јеврејство одредило је тему његове докторске дисертације „Јеврејско право. Студија о социологији јеврејске дијаспоре" (1925) и тему његовог првог објављеног чланка „Шабат" (1927). Тих истих година Фром је упознао Г. Шолема, који је Фрома назвао „бољшевичким психоаналитичарем". Према Фромовом сопственом извештају, хебрејска Библија и месијанска идеја (изабраност јеврејског народа) инспирисале су га више од било чега другог (такође треба приметити да се и у „грађанству" школовао и стицао дипломе код истоплеменика.

Фромове идеје биле су сложена мешавина марксизма и фројдизма. Већ за време револуције у Немачкој 1918–1919. заинтересовао се за идеје социјализма, а од 1926. почео је да проучава марксизам. Од Маркса, Фром је позајмио главне друштвено-економске категорије (на пример теорију класа). Фројдистичко-марксистички концепт социјалне психологије је теоријска основа Фромових дела. Низ његових радова посвећен је вредновању идеја двојице теоретичара, на пример: „Мисија Сигмунда Фројда" (1956), „Марксов концепт човека" (1961), „Изван ланца илузија. Моји сусрети са Марксом и Фројдом" (1962), „Криза психоанализе. Есеји о Фројду, Марксу и социјалној психологији" (1970), „Величина и ограниченост Фројдове мисли" (1980).

„Што је Ерих Фром био старији, то је чешће говорио о својим јеврејским прецима и учитељима, о њиховој посебној перцепцији живота, њиховој животној пракси" (Функ, н.д.). Јеврејска средина из које је Фром изашао и веза са којом је задржао до краја својих дана је пресудно утицала на његове ставове.

Током свог живота, Фром се руководио животном праксом јеврејских познавалаца светих текстова, а за шта је његов деда био

3 Посебна пикантерија био је његов посао (од 1946. до 1951,) у *Committee on World Communism* (CWC), који је био подчињен Министарству спољних послова САД, а која се борила против комунизма. Управо за ову институцију Маркузе изучавао особености комунистичке пропаганде СССР-а. Такође је важно нагласити да је под његовим руководством CWC разрадио научну теорију супростављања СССР-у у области психолошког рата. Види: Müller 2010, 146.

тако живописан пример (Функ, н.д.).

Животно искуство показало је Фрому да се истински и стваралачки принцип може остварити само *у супротности са већином и у порицању околног и општеприхваћеног* (Функ, н.д.).

За Фрома су Маркс и Фројд генијалци, али данас знамо да су то генијалци с оне стране добра, па у најмању руку „чуди" таква његова оцена (Функ, н.д.).

Конзервативна јеврејска животна пракса Фромових предака и учитеља одбацивала је буржоаско, либерално, хришћанско друштво. Стога је ова пракса у даљем Фромовом развоју била његов путоказ: створила је тај потенцијал за искуство порицања праксе, остваривања аутентичног и стваралачког, што је Фрому омогућило да одлучи да крене својим путем и ослони се на марксизам и психоанализу, а потом поново се оградио од већине и дозволио да буде жигосан као „ревизиониста" (Функ, н.д.).

Отац мајке Ериха Фрома је снабдевао Познањ цигаретама. Њен брат, Дајан Лудвиг Краузе, ујак Ериха Фрома, био је познати талмудиста у Познању. Од њега је Ерих Фром редовно добијао упутства за проучавање Талмуда. Са њим и његовим утицајем били су повезани снови Ериха Фрома да постане талмудиста и да се пресели у Познањ. О карактеру овог човека елоквентно сведочи следећа прича коју је испричао Ерих Фром: „Једном сам га питао, знајући да ме воли: „Ујаче, шта мислиш, шта ћу ја постати? " Надао сам се да ће рећи нешто лепо. Рекао је – „Стари Јевреjин!" А Ерих Фром додаје: „То је био врло типичан јеврејски одговор".

Однос Фромовог оца са његовим јединим сином Ерихом био је веома амбивалентан. Ерих Фром, када је имао 79 година, написао је о овоме: „Мој отац је био веома нервозан. Био је страшно плашљив у свему што је имало везе са мном. Није се плашио за себе, али кад сам ја био у питању једноставно је био неуротичан. Као јединац, био сам у лошој ситуацији. Размазио ме је и био сам веома недисциплинован. Највише је желео да увек останем дете од три године. Што сам био старији, он је имао мање искреног интересовања за мене. Истина, то не значи да ме је мање волео" (Функ, н.д.).

Претерана бојажљивост оца била је важан разлог зашто Ерих Фром није могао да оствари своју жељу да проучава Талмуд на Истоку. Други разлог има везе са мајком. „Одлазак у Литванију, тако далеку, није долазило у обзир... Да су ме студије на Талмуду оставиле у Франкфурту, не би имали ништа против". Ерих Фром се присећао дана када је полагао докторски испит у Хајделбергу: „Мој отац, који је своје комплексе инфериорности пренео на мене,

дошао је у Хајделберг јер се плашио да не успем и да не извршим самоубиство" (Функ, н.д.).

Једнако проблематичан је био и однос Ериха Фрома са мајком, за коју је све што је било повезано са њом и њеном породицом било свето и вредно. „Моја мајка је била веома везана за своју породицу и волела ме је у мери у којој сам био Краус – ово је њено девојачко презиме. Све добро у мени за њу је било типично за Краусе, а све лоше за Фромове" (Функ, н.д.). Поставши продукт несвесне мржње између својих родитеља, Ерих Фром очигледно, о чему сведоче његове фотографије из детињства, није могао да одоли нарцисоидној склоности мајке, која је желела је да од њега направи пијанисту и сањала да ће он постати други Падаревски (Игнаци Јан Падаревски је у то време био познати пољски виртуоз пијаниста, композитор и политичар, који је 1919. године постао пољски премијер!) (Функ, н.д.). На Фрома, како сам каже, велики утицај је оставио породични пријатељ, Јеврej из Галиције, Оскар Зусман као и франкфуртски рабин др Нохемии Антон Нобеле и учитељ Талмунда уХајдербергу, др Залман Барух Рабинков (Функ, н.д.).

Фром је, како каже аутор књиге о њему, Рајнер Функ,[4] у својим делима трагао за „хуманистичким јудаизмом", (Функ, н.д.) а инспирацију је налазио у текстовима Старог Завета, посебно код непослушних. Биле су му досадне приче о освајању Ханана од стране Јевреја, као и приче о Мордехају и Јестири или Песми над песмама. Занимљивије су му биле приче о непослушности Адама и Еве, о Аврамовој заштити становника Содоме и Гоморе и о судбини Јоне и Ниниве (Функ, н.д.).

Пророци су надахњивали Ериха Фрома током његовог живота. Током година, он је у њиховим предвиђањима проналазио све више обележја порицања животне праксе, коју је настојао да стекне својом религиозношћу. Педесет година касније, изразио је своје дивљење на следећи начин: „Бити пророк значи прокламовати идеје – не нужно нове – и истовремено их отелотворити у сопственом животу. Пророци Старог Завета су управо то чинили: прокламовали су идеју да човек мора пронаћи одговор на проблеме свог постојања и да се тај одговор састоји у развоју његовог ума и његове љубави, а учили су и да су смирење и правда неодвојиви од љубави и разума. Живели су по ономе што су говорили. Нису тражили власт, већ су је напустили. Нису тражили ни ауторитет пророка. Моћ их није

4 Функ, немачки психоаналитичар, је правни носилац Фромовог наслеђа, тј. ауторских права на његова дела. Докторирао је на теми „Етика Ериха Фрома". Од 1974, до 1980 г. је помоћник Ериха Фрома, а после негове смрти постаје правни наследник његових дела. Види: Функ, н.д.

инспирисала, а они су више волели истину чак и када је за њих значила затвор, изгнанство и смрт (Функ, н.д.).

Ерих Фром никада није писао о утицају који је Нобел имао на њега, иако се и у дубокој старости није толико дивио неком другом као Нобелу, његовом дару проповедника и мистика. Посебан шарм који је произашао из овог човека, он и његов круг отворили су Фрому специфичан духовни и интелектуални свет. Нобел је био прожет јеврејским мистицизмом и оличавао конзервативну религиозну животну праксу, али је истовремено био и хуманиста, оријентисан на Гетеа и Канта, и просветитељ који се придружио идејама израженим у Коеновом касном делу „Религија разума из јеврејских извора". Управо ово дело је имало трајан утицај на Фрома. Оно што је Фром касније највише ценио у религији јудаизма било је тумачење традиције јудаизма које је Коен формулисао у овом делу. Сам Херман Коен је персонификовао јудаизам који је Фрому постао водећи и коме се придружио захваљујући Нобелу. Коен је био професор филозофије у Марбургу од 1873. до 1912. године – у то време једини Јеврејин у Пруској – обичан професор. Иако није имао директне везе са јеврејском заједницом, идентификовао се са „хуманим идејама религиозног јеврејства".

Упознавање са мишљењем и филозофијом Коена било је подстрек за иницијативу која је имала велики културни значај. Георг Салцбергер (1882–1975), либерални рабин у Франкфурту који се током рата суочио са „заиста страшним непознавањем јеврејске религије и историје", касније се присећао: „Консултовао сам свог младог пријатеља Ериха Фрома... који је, иако је припадао ортодоксној породици, делио моје ставове, као и ставове мојих истомишљеника. Након тога, заједнички смо основали, крајем 1919. године „Удружење", или, како је касније названо, „Друштво за јеврејско јавно образовање у Франкфурту на Мајни"... Курс предавања је почео 22. фебруара 1920. год. на коме је рабин Нобел прочитао поглавље из историје кабале. „Свој задатак смо видели пре свега у ширењу знања Јевреја о Јеврејима и јудаизму, пре свега кроз месечне извештаје. „Не треба заборавити", наглашава с тим у вези рабин Салцбергер, „да је то друштво позвало Франца Розенцвајга у Франкфурт у лето 1920. Ерих Фром се тачно сећао времена и места где нам је обома пала идеја о овом позиву, који смо поделили са нашим пријатељима. На позив Росенивејга, постало је могуће, уз Друштво за јеврејско јавно образовање, створити и Слободну јеврејску студијску кућу, основану 17. октобра 1920, чији је значај касније превазишао Франкфурт захваљујући истраживачима. У овој

„подоби јеврејске основне школе", замишљеној као „секуларизовани облик учења јеврејског Талмуда", нису се срели само наставници „Друштва" – рабини Нобел, Ричард Кох, Георг Салцбергер, Ернст Симон, Едуард Штраус, али и Зигфрид Кракауер, Мартин Бубер (од 1922), Семјуел Јозеф Ањон, Рудолф Хало. Године 1923. Ерих Фром је предложио да се одржи семинар о караитима. Исте године организован је курс предавања током летњег распуста, на коме је Ернст Симон држао уводна предавања о Рашију (Шолем бен Исхак, 1040–1105), Ерих Фром опширнија предавања о Рашијевим коментарима на Егзодус, а Гершом Шолем је изложио Књигу Данила и Зохар (главно дело Кабале). Следеће зиме, Залман Барух Рабинков, предавао је Фромов Талмуд у Хајделбергу, а Лео Бек је одржао предавање, на које је био посебно позван, о Божанској љубави и обожавању. У седмој години постојања школе (1925–1926), један од њених наставника био је Лео Левентал, који је држао предавања о јеврејској историји (Функ, н.д.).

Фром је добио приступ хасидизму захваљујући свом учитељу Рабинкову, који га је привукао управо својом скромношћу, док је Бубер, према речима Георга Задјцбергера, „патосом своје речи... не без намере да се прикаже пророком, што није посебно привукло Фрома". Састанци са Гершомом Шолемом[5] такође нису довели до пријатељства. Напротив, Шолем није веровао Фрому због његове склоности ка психоанализи и ширио је мишљење да је Фром постао троцкиста (Функ, н.д.).

Чињенички, у Рабинковљевом чланку „Индивидуум и заједница у јудаизму" сусрећемо се на сваком кораку са овом хуманистичком интерпретацијом јеврејске традиције. Рабинков верује да идеја људске аутономије има дубоке корене у јудаизму.

На крају рада, Рабинков формулише своје хуманистичко тумачење јудаизма, цитирајући Хилела, који је и сам Фром волео да цитира, да би изразио суштину свог веровања: „Јер најдубље уверење Јевреја било ког правца је да је живот треба са се проживи, а свако је довољно добар да у потпуности попуни место које му је додељено у непрекинутом ланцу животног процеса. „Ако ја нисам за себе, ко је онда за мене? Али ако сам само за себе, ко сам онда?" (Функ, н.д.).

5 Гершом Шóлем (нем. *Gershom Scholem*, рођен је 5. децембра 1897. у Берлину, а умро је 21. фебруара 1982. у Јерусалиму) — јеврејски философ, историчар религије и мистичар, са особеностима кабале. Шолемов рад на јеврејском мистицизму утицао је на Борхеса (којег је упознао у Јерусалиму), Умберта Ека, Жака Дериду, Џорџа Штајнера и Харолда Блума. Шолем се противио смртној казни за Адолфа Ајхмана, а критички се односио према делу Хане Арент (1963), видећи у њему недостатак солидарности са Јеврејством. Види: Dan 1987.

Фром је, дакле, преузео ову идеју и пренео је на човека уопште у својим психоаналитичким и социјално-психолошким истраживања. Међутим, како тврди Рајнер Функ, „све ове антрополошке црте припадају хуманистичкој интерпретацији јеврејства Рабинкова" (Функ, н.д.). На основу тога постају јаснији циљеви које је Фром накнадно покушао да постигне својом доктрином о хуманистички оријентисаном карактеру. Специфично јеврејски животни став превео је на језик антропологије и емпиризма и указао на одреднице верске животне праксе са становишта хуманистичких наука (Функ, н.д.).[6]

Хуманистичка оријентација, која одређује укупност животне праксе, такође је за Фрома услов за развој стваралачких природних способности личности и усвајање хуманистичког избора у области филозофске антропологије. Он то не сматра „принципом сједињења са Богом" институционализованим у „Закону" јеврејске изоловане заједнице и који продире у све сфере живота, већ продуктивним, биофилним, „бивањем" оријентисаним карактером личности, који попут „духа религије", одређује свеукупност животне праксе: економске, друштвене, културне, политичке, духовне и психичке структуре. Попут јеврејске изоловане заједнице, он се мора одвојити од непродуктивног, некрофилног, „поседовања" карактера капиталистичке животне праксе. И ту је такође јасно: само на основу негирајуће праксе могуће је искуство стваралачког и аутентичног. Фромове алтернативе: продуктивно–непродуктивно, биофилно–некрофилно, „имати"–„бити", одражавају искуство које су Рабинков и Фром стекли заједно у својој религиозној животној пракси. Они су се алтернативно оградили од духа времена да би прогласили вредност „аутономне индивидуе" (Рабинков), значај развоја производних снага разума и љубави (Фром). Хуманизам такве праксе не треба доказе (Функ, н.д.).

Такво „инстинктивно" схватање како је приступ радикалног револуционара свету глобалнија свест о свету и озбиљнији, дубљи приступ изазива поштовање. То што је Фром, будући да је и сам реформатор, јавно дао длан радикалном револуционарном приступу разумевању и промени света – односно, рекло би се, „упуштао се у пропаганду против самог себе". Теорија „друштвеног карактера" је проширена на општу популацију, будући да се овим деловима

6 Међутим, треба рећи и то да је Фром схватио колико је национализам култивисан у ционизму, што је противречило хуманистичком тумачењу јудаизма и месијанизму Коена и Рабинкова. Он је једном заувек раскинуо са ционизмом, а то се посебно манифестовало у томе што Фром никада није изразио много симпатија према држави Израел, страствено је говорио у одбрану права Арапа и указивао на Бегинову терористичку прошлост.

намеће „друштвени карактер". „Друштвени карактер" стварају образовни систем, вера, одобрене установе културе, а поред тога и васпитање у породици. Резултат је прилагођавања човека специфичној култури у којој живи, специфичном типу организације друштва. „Друштвени карактер" је такав заштитни механизам, механизам реаговања појединца на фрустрирајућу ситуацију, на ону друштвену средину која не дозвољава човеку да се развије као личност и да у потпуности испољи могућности које му природа даје. Први тип „непродуктивног" „друштвеног карактера" је рецептивна оријентација. Фром каже да особа са пријемчивом оријентацијом верује да је извор свих благодати у спољашњем свету, и верује да је једини начин да добијете оно што желите (без обзира шта - нешто материјално или љубавно, знање, задовољство...) је да се то жељено добије споља (Студопедия 2015).

Ерих Фром је рођен 14 година пре почетка Првог светског рата и умро 11 година пре распада СССР-а. Као и неки од његових савременика, сматра се познаваоцем тоталитарне свести – Фром је почео да указује на чисто психолошко порекло многих кошмара које су се дешавале око њега, тј. да скреће пажњу на њих, да ли због каквог интереса, остаје да се истражи. *Покушао је да пронађе корене – пре свега историјске – европске масовне опседнутости неслободом* и дао је објашњење, према нашем мишљењу нетачно, шта се дешавало у главама Немаца од касних 1920-их до 1945. године. Наиме, Амерички војни трибунал закључио је да би без активности *IG Farben*-а Други светски рат био немогућ (Milošević, Božić 2022a, 67). Хајнрих Бутефиш (менаџер *IG Farben*-а) и Хајнрих Гатенеу (званични представник *IG Farben*-а и СС официр у исто време) финансирали су Хитлеров долазак на власт уз очекивање владине подршке фабрикама синтетичких горива. Након тога, да би проширили научне пројекте, нацисти су створили експерименталну базу за компанију *IG Farben* – концентрациони логор Аушвиц („Фарбен геноцид"). Пошто су и власници *IG Farben*-а били Фромови истоплеменици (Хазари), као и сам Адолф Хитлер, не чуди што је узроке за појаву нацизма тражио на сасвим другој страни.

Ерих Фром је први европски социјални психолог који је покушао да објасни глобалне феномене друштвене и политичке историје у њиховој повезаности са одликама, трендовима и променама у индивидуалној људској психологији. Као један од оснивача модерне социјалне психологије, Фром се препоручује од одређених ауторитета чак и сада, 80 година након објављивања његове најупечатљивије књиге, „Страх од слободе" (код нас је

преведена под насловом „Бекство од слободе" [Fromm 1986]). Монографија се појавила у условима либералне демократије у којој се појављују и претећи расту гигантске тоталитарне империје као и сродне транснационалне корпорације које изазивају страх код човека и траже објашњење: шта је нормално функционисање човека у савременом друштву?

Фром нуди једноставан и примамљив одговор: „Главни фактор овог нормалног функционисања је слобода". Међутим, слобода је сложен концепт. Појмовно има (бар у Фромовом концепту) две стране, два значења, а ако се укључи хришћанска антропологија онда има и треће. Код Фрома једно је – негативна слобода, односно слобода од ограничења, од стега, од угњетавања – друштвене, економске, политичке, моралне и коначно, личне. Друга је позитивна слобода, односно слобода самоизражавања, саморазвоја, откривања стваралачког личног почетка појединца.

Дакле, према Фрому, дошло је до повреде слободе. Особа се разболела – уплашила. И Фром поставља своју дијагнозу, која је главна теза његове књиге „Страх (бекство) од слободе". „Савремени човек", каже Фром, „ослободио се окова прединдивидуалистичког друштва.[7] Ослобођење је завршено до 17. века. Ово прединдивидуалистичко друштво га је ограничавало, али му је давало осећај самопоуздања и сигурности. Ослободивши се, савремени човек није остварио слободу у њеном позитивном смислу, односно у откривању својих личних, емоционалних, интелектуалних и вољних могућности. Слобода, иако му је донела независност и рационалност, истовремено га је учинила изолованим, а самим тим и поремећеним и немоћним. Усамљеност савременог човека је неподношљива", каже Фром.

Иако је, дакле, дијагноза Фрома тачна (формирање страха од слободе), оно што се даље нуди од истог аутора је, према нашем мишљењу, погрешно и не води ослобађању од страха (Види: Барејша 2014). Лек за страх (и друге проблеме) је у литургијској заједници и црквеној саборности. У Христу човек не може бити нити усамљен нити уплашен, ни слободом ни смрћу.

Отуда и дилема за секуларизоване особе: или бацити терет слободе, бежати у ново потчињеност и ропство, у нову зависност – или тежити пуном остварењу слободе у њеном позитивном смислу, заснованом на посебности и посебности сваке људске личности.

7 Овде треба подсетити на погрешност везивања слободе за индувидуализованог човека и друштво. То би значило да у оним друштвима где влада колективни дух нема слободе, а има је.

Ово је Фромова дијагноза. И, по његовом мишљењу, милиони Немаца су се почетком тридесетих свесно и несвесно одрекли слободе са истом енергијом којом су ту слободу тражили њихови преци. И испоставило се да је психолошки фактор овде, иако не једини, али одлучујући. „Човек не само да је постао историја, он такође ствара историју", рекао је Фром. Фром не може прихватити концепт безличног историјског процеса. Уз све промене које човек доживљава у различитим историјским ситуацијама, постоје ствари које остају непромењене и незаменљиве: оне леже у самој природи људске психе. А пре свега, то је потреба да се задовоље физиолошки одређене потребе и жеља да се избегне изолација и морална усамљеност. Испоставило се да бисте били или постали појединац, морате платити. Ово се не даје бесплатно. Да, индивидуалност даје човеку снагу и самопоуздање. Али то такође повећава његову усамљеност. А ако је плата превисока за појединца или друштво, појединац или друштво почиње да тражи начине да побегне.

У овом бекству човек који се плаши слободе тежи да се стопи са спољним силама – земљом, партијом, војском, колективом, нацијом. При томе заборавља (а такав заборав улази, да тако кажемо, у механизам бекства) да је људско постојање савременог човека неодвојиво од слободе. Једном када је слобода била у човеку, у њему ће и остати. Главна снага нацизма, као и сваког тоталитарног режима, по Фрому, јесте способност да искористи усамљеност и несигурност просечног човека да га натера да „добровољно" побегне са слободе.

ДЕЛА

Од 1940-их, књиге Е. Фрома су објављиване једна за другом: „Бекство од слободе" (1941), „Психоанализа и етика" (1946), „Човек за себе" (1947), „Психоанализа и религија" (1949), „Мушкарац и жена" (1949), „Заборављени језик. Увод у науку разумевања снова, прича и митова" (1951), „Здраво друштво" (1955), „Уметност љубави. Студије о природи љубави" (1956), „Мисија Сигмунда Фројда. Анализа његове личности и утицаја" (1959), „Зен будизам и психоанализа" (1960), „Може ли човек превладати" (1961), „Марксово поимање човека" (1961), „Револуционарни карактер" (1961), „Изван илузија које нас поробљавају. Како сам срео Маркса и Фројда" (1962), „Догма о Христу" (1963), „Душа човека, њена способност за добро и зло" (1964), „Социјалистички хуманизам" (1965), „Бићете као богови: радикално тумачење Старог завета

и његове традиције" (1966), „Револуција наде. Ка хуманизованој технологији" (1968), „Природа човека" (1968), „Криза психоанализе" (1970), „Анатомија људске деструктивности" (1973), „Имати или бити?" (1976) и „Величина и ограниченост Фројдове теорије" (1979) (Багоцкий 2020).

ФРОМ, „ФРАНКФУРТСКА ШКОЛА" И ХАБАД

Научник из Франкфуртске школе Мартин Џеј, писао је о „псеудо-стручњацима" који су ширили иста „упадљива поједностављења" у медијима: „...све болести модерне америчке културе, од феминизма, позитивне дискриминације, права хомосексуалаца до опадања традиционалног образовања, па чак и заштите животне средине, на крају се приписују подмуклом утицају особља Института за друштвена истраживања које је дошло у Америку 1930-их" (Live journal 2021).

И сам назив „Франкфуртска школа" (Функ, н.д.)[8] је врло конвенционална ознака, јер. сами представници критичке теорије никада се нису ујединили под овим именом (Live journal 2021). „Франкфуртска школа" је настала на бази Института за друштвена истраживања Универзитета у Франкфурту 1931. године, када је Институт водио Макс Хоркхајмер, а само годину и по касније Институт је угашен од стране нациста, али су запослени наставили са својим радом, пре свега у САД, где се већина преселила.

Треба рећи да је познати марксиста Ђерђ Лукач председавао првим састанком групе комунистички оријентисаних социолога, који је касније довео до стварања „Франкфуртске школе". Овај институт је првобитно финансирао Феликс Вајл (1898–1975)[9], присталица марксизма и социјализма. Карл Грунберг, директор

8 „Први контакти Ериха Фрома са Берлинским институтом, где је 1929-1930. завршио школовање као психоаналитичар, били су повезани са његовим рефератима. Године 1927. (18. јуна) урадио је студију на тему: „Лечење случаја плућне туберкулозе методом психоанализе". Чињеница да је управо ова тема отворила његову научну каријеру психоаналитичара била је донекле значајна: четири године касније и сам се разболео (због проблема у браку са Фридом?) од плућне туберкулозе и био приморан да оде у Давос годину дана ради лечења. Фром је 13. марта 1928. поново био у Берлину са предавањем на тему – „Психоанализа малограђана" – први пут открива сопствено друштвено порекло. Извештај је изазвао живу дискусију. Према дописницима „Међународног часописа за психоанализу", међу говорницима у дебати су: Хуго Штауб, Франц Александер, Феликс Бем, Барбара Лантос, Зигфрид Бернфелд, Шандор Радо, Ханс Сакс и Макс Ајтинген".

9 Феликс Хозе Вајл (8. фебруар 1898 — 18. септембар 1975.) био је јеврејски немачко-аргентински марксиста који је обезбедио средства за оснивање Института за друштвена истраживања у Франкфурту на Мајни, Немачка. Види: Википедия, н.д.

Института од 1923–1929, био је признати марксиста, иако званично Институт није имао ниједан огранак Комунистичке партије. Али 1930. нови директор, Макс Хоркхајмер, отворено је прогласио да би Марксова теорија требало да буде основа истраживања Института. Доласком Хитлера на власт Институт је затворен, а његови чланови су на благовремено прешли у САД и тамо започели активан рад на водећим универзитетима – Колумбија, Калифорнија, Принстон, Брандајс, Берклиј и други.

Школа је међу својим присташама имала такве познате јавне личности као што су „гуру нове левице 1960-их" Херберт Маркузе (чију доктрину промискуитета и пермисивности је осудио папа Павле VI), Макс Хоркхајмер, Теодор Адорно, популарни писац Ерих Фром, Лео Ловентхал и Јурген Хабермас – можда најутицајнији представник „Франкфуртске школе". Њени идеолози су веровали да све док особа има веру – или чак наду вере – њен ум може решити проблеме са којима се друштво суочава. Сходно томе, друштво никада не може доћи до стања безнађа и отуђења које су сматрали апсолутно неопходним за спровођење социјалистичке револуције. Стога је задатак идеолога „Франкфуртске школе" био да што пре поткопају утицај јудео-хришћанског наслеђа.[10] Да би то учинили, позвали су на најодлучнију и погрдну критику свих аспеката „традиционалног" живота и морала, што би требало да доведе до дестабилизације и промене постојећег „репресивног" поретка и „угњетавања". Да би се као вирус ширила планирана културна револуција (укључујући сексуалну, нарко-психоделичну, музичку, итд.), требало је предузети следеће кораке:

1. Креирање и популаризација теме „расизма" и злочина по овој основи.
2. Прављење сталних промена које доводе до фрустрације и конфузије.
3. Подучавање деце и адолесцената сексуалног „просветљења" и хомосексуализма.
4. Смањење ауторитета наставника и слабљење општеобразовних школа.
5. Огромна имиграција за замагљивање националног идентитета.
6. Промовисање пијанства, наркоманије и других порока.

10 Према неким подацима 71% младих Американаца почетком 21. века не може да служи у америчкој војсци због менталне ретардираности, гојазности или због своје криминалне прошлости. Истовремено, истраживања понашања младих Американаца су показала да трећина тинајџера у протеклој години није прочитала ни једну књигу. Види: Милошевић 2021, 43.

7. Слабљење ауторитета Цркве.
8. Непоуздан правни систем са предрасудама према жртвама злочина.
9. Зависност од државе и државних давања.
10. Контрола и манипулација медијима.
11. Подстицање урушавања институције породице и брака (Live journal 2012).

Једна од главних идеја „Франкфуртске школе" била је комбиновање марксизма са фројдизмом, а они су усвојили теорију „пансексуализма" Сигмунда Фројда (са њеном доминацијом тражења задовољства и хедонизма) како би уништили традиционални однос између мушкараца и жена, родитеља и деце. Сви инстинкти (или грешне страсти, према хришћанској традицији) из области „несвесног" према фројдизму (аналог „пролетаријата" у марксизму), који су сада спутани јавним моралом (аналог „буржоазији" у марксизму) морају бити развезани и ослобођени – да би се постигла појединачна и општа срећа човечанства. Да би постигли своје циљеве, идеолози Франкфуртске школе су предложили:

- Рушење ауторитета оца, негирање традиционалних породичних улога оца и мајке, одузимање права родитељима да буду главни и примарни васпитачи своје деце.
- Укидање разлика у васпитању дечака и девојчица.
- Укидање свих облика мушке доминације – и као резултат тога, присуство жена у војсци.
- Проглашавање жена „потлаченом класом", а мушкараца „угњетавачима" (Дреер 2021, 87; 96).

„БЕКСТВО ОД СЛОБОДЕ"

„Бекство од слободе" је књига немачког фројдомарксистичког социолога, филозофа и психоаналитичара Ериха Фрома, која је прво објављена у Сједињеним Државама од стране издавача "Farrar & Rinehart"1941. године, а годину дана касније под насловом „Страх од слободе" у Британији. Издавач је био "Routledge & Kegan Paul". Преведена је и на немачки и први пут објављена 1952. године, под насловом "Die Angst vor der Freiheit" („Страх од слободе"). У књизи, Фром истражује променљив однос човечанства према слободи, фокусирајући се на личне последице њеног одсуства. Његов посебан фокус је на психосоцијалним условима који су, наводно, допринели успону нацизма у Немачкој. Поред тога, наведене су главне одредбе Фромовог концепта, које су даље развијене у његовим каснијим

радовима. Управо је „Бекство од слободе" донело широку славу аутору, који је касније, да поновимо, постао један од најпознатијих представника Франкфуртске школе.

У књизи „Бекство од слободе", Фром истражује узроке и механизме који терају човека да се одрекне сопствене слободе, што за њега постаје психолошки проблем. Разлог за то је осећај несигурности, анксиозности и отуђености, па се као резултат тога човек одриче своје индивидуалности, постаје део огромног механизма и доноси одлуке под притиском друштва. Према Фрому, у таквом друштву је доведен у питање сам развој човека у пуноправну личност. Аутор посебну пажњу посвећује историјском развоју улоге слободе у друштву, напомињући да се појам слободе као такве појавио тек у средњем веку, а да се убрзано развија током и након ренесансе.

Фром наводи следеће механизме бекства од слободе:

1. Ауторитарност
2. Деструктивност
3. Усклађеност робота

Обратимо пажњу на прва два механизма бекства од слободе.

МЕХАНИЗМИ „БЕКСТВА ОД СЛОБОДЕ" ПРЕМА ФРОМУ

1. Ауторитарност, која се манифестује у два облика: садизам и мазохизам

Најчешћа манифестација мазохистичких склоности су осећај инфериорности, беспомоћности, безначајности. Анализа људи који доживљавају ова осећања показује да иако се свесно жале на то, желе да се отарасе ових осећања, у њиховој подсвести постоји нека моћ која их чини инфериорнима или безначајнима. Ова осећања нису само свест о својим стварним недостацима и слабостима (мада се њихова уобичајена рационализација управо у томе састоји); такви људи показују склоност да себе омаловажавају и ослабе, да одбијају прилике које се отварају пред њима.

Поред мазохистичких склоности, код истог типа карактера увек се уочавају супротне склоности – садистичке. Испољавају се јачи или слабији, мање-више су свесни, али се не дешава да уопште не постоје. Могу се навести три врсте садистичких тенденција, мање или више међусобно повезане. Први тип је жеља да друге људе учини зависним од себе и стекне потпуну и неограничену власт над њима, претвори их у своје оруђе, „ваја као глину". Други тип

је жеља не само да имају апсолутну власт над другима, већ и да их експлоатишу, користе и краду, да тако кажемо, гутају све што је у њима јестиво. Ова жеља се може односити не само на материјалну имовину, већ и на моралне или интелектуалне квалитете које друга особа поседује. Трећи тип садистичких склоности је изазивање патње других људи или гледање како пате.

И мазохистичке и садистичке тежње помажу појединцу да се ослободи неподношљивог осећаја усамљености и немоћи.

2. Деструктивност. Фром, идентификује још један механизам „бекства од слободе" – деструктивност, која је усмерена на уништавање објекта.

Већ смо споменули да се садистичко-мазохистичке тежње морају разликовати од деструктивности, иако су оне углавном међусобно повезане. Деструктивност се већ одликује чињеницом да њен циљ није активна или пасивна симбиоза, већ уништење, елиминација објекта. Али има исте корене - немоћ и изолованост појединца.

Уништавање света је последњи, очајнички покушај да се овај свет спречи да ме уништи. Циљ садизма је апсорпција објекта, циљ деструктивности је његово елиминисање. Садизам настоји да оснажи усамљеног појединца кроз његову доминацију над другима, деструктивност кроз елиминацију сваке спољне претње.

Деструктивност је резултат непроживљеног живота. Индивидуални или друштвени услови који потискују живот изазивају страст за деструкцијом која испуњава својеврсни резервоар, из којег извиру свакакве деструктивне склоности – према другима и према себи.

КРИТИКА И АЛТЕРНАТИВНА ГЛЕДИШТА

Дело „Бекство од слободе" наишло је на различите реакције у друштву. С једне стране, могли би се уочити позитивне повратне информације, на пример, од таквих личности као што су Маргарет Мид, Ешли Монтегју или Двајт Мекдоналд.

Истовремено, дело је критиковано од стране бројних психоаналитичара као што су Карл Менингер и Ото Фенихел.[11] Ево, на пример, цитата из Менингеровог критичког чланка: „Његова књига је написана као да он себе сматра психоаналитичаром" (Menninger 1942).

11 Истовремно, Харолд Блум назвао је Фенихела „мрачним енциклопедистом фројдовске психодинамике". Види: Wikipedia, n.d.

„Фром је брбљивац који користи психолошке термине које је сам измислио да објасни претходне психолошке термине, који такође ништа не значе. Доживљавање феномена друге особе као свог – ова изјава са биолошке тачке гледишта је идиотска" (Савельев, н.д.).

Између осталог, Фромова теорија је критикована због тога што је формулисана са егзистенцијалистичке тачке гледишта, као и због потцењивања потребе појединаца да се прилагоде друштву и пре него што покушају да га трансформишу. И зато што је превише глобалан, ограничавајући могућности емпиријског проучавања.

У овом бекству човек који се плаши слободе тежи да се стопи са спољним силама – земљом, партијом, војском, колективом, нацијом. При томе заборавља (а такав заборав улази, да тако кажемо, у механизам бекства) да је људско постојање савременог човека неодвојиво од слободе. Једном када је слобода била у човеку, у њему ће и остати. Главна снага нацизма, као и сваког тоталитарног режима, по Фрому, јесте способност да искористи усамљеност и несигурност просечног човека да га натера да „добровољно" побегне са слободе.

Други марксиста са којим је Фром комуницирао током берлинског периода био је Зигфрид Бернфелд, који је, попут Рајха и Фрома, покушао да комбинује психоанализу и марксизам. Он је несумњиво утицао на Фромово размишљање ових година, иако се то тешко може доказати конкретним чињеницама. Бернфелд је био социјалиста и сматрао је себе марксистичким теоретичаром (Савельев, н.д.).

За Фромово прихватање Марксових идеја важну улогу имала је његова комуникација са Хоркхајмером, Левенталом и Маркузеом (Савельев, н.д.).

Фром није био само психоаналитичар: он је такође студирао социологију и комбиновао ју је са психологијом, како индивидуалну, тако и друштвену, у независну аналитичку друштвену (политичку и социјалну) психологију. Његов позив социјалног психолога, у коме је у највећој мери остварио свој стваралачки потенцијал, уско је повезан са Институтом за друштвена истраживања и са идејама Карла Маркса и Јохана Јакоба Бахофена.

„Веза између института и Фрома била је изузетно плодна током франкфуртског периода, иако у почетку није био у особљу института и већину времена је био ван Франкфурта. Доласком Фрома, рад института добија правац који је постао одлучујући у наредним годинама. Рађена су друштвена истраживања, уз

комбинацују марксизам и психоанализе. Фромове сопствене идеје обогаћене су марксистичким ставовима радника института, пре свега Хоркхајмера и Маркузеа. Очигледно, овде је заиста упознао Маркса; у исто време, размишљање Фромових колега било је подстакнуто његовим психоаналитичким идејама, пре свега у области социјалне психологије и по питању ауторитета. За Левентала је укључивање психоанализе у друштвену филозофију било неопходно у вези са сопственим студијама психоанализе, и био је уверен да је „Фром имао најперспективнији ум за такав задатак…". Фромов научни приступ отворио је перспективу за решавање многих проблема са којима се Институт суочава. Већ 1929. Фром почиње да проучава навике, ставове и политичко понашање радника и запослених.

Фром своју књигу „Бекство од слободе" започиње питањем: „Слобода – психолошки проблем?" и тврди да су „Начела економског либерализма, политичке демократије, религијске аутономије и индивидуализма у личном животу су изражавала ту чежњу за слободом, а уз то је изгледало и то приближавају човечанство њеном остварењу" (Fromm 1986, 9). Међутим, када је „победа" била на видику појавили су се ауторитарни системи који су спречили остварење слободе појединца. Ту је мислио на појаву нацизма у Немачкој и Италији, које види као стање духа титуларних народа поменутих држава.

„Данас се речи више но икад злоупотребљавају за прикривање истине. … а читаво становништво се сурово подјармљује у име националсоцијализма, и речи „демократија", „слобода" и „индивидуализам" постају предмет ове злоупотребе. Постоји један начин за дефинисање стварног значења разлике између демократије и фашизма. Демократија је систем који ствара економске, политичке и културне услове за пун развој појединца. Фашизам је систем који, без обзира под којим именом, подвргава појединца туђим циљевима и слаби развој истинске индивидуалности" (Fromm 1986, 189–190).

Фром, на крају, закључује: „Само ако овлада друштвом и економску машину подреди циљевима људске среће, и само ако активно учествује у друштвеном процесу, човек ће моћи да савлада оно што га данас баца у очајање – своју усамљеност и осећање немоћи. Данас човек не пати толико од сиромаштва колико због тога што је постао зубац на точку велике машине, аутомат, што је његов живот постао празан и изгубио значење. Победа над сваким ауторитарним системом биће могућа само ако демократија не одступи, већ пређе у напад и приступи остварењу онога што су људи који су се током последњих векова борили за слободу сматрали

њеним циљем. Она ће победити снаге нихилизма само ако може да испуни људе најснажнијом вером за коју је њихов дух кадар – вером у живот, у истину, и у слободу као активно и спонтано остваривање појединачног ја" (Fromm 1986, 191).

ОКУЛТНА СТРАНА (ЈУДАИСТИЧКОГ) ХУМАНИЗМА

Сам појам хуманизам (од латинског *humanitas* – човечност) по себи не садржи негативну конотацију. Чак ни идеја о човеку као највишој вредности није у супротности са хришћанством – у зависности из којег угла посматрате. Христос је у Јеванђељу указао на љубав према ближњем као неопходан услов за искреност љубави према Богу (Live journal 2011). Невоља је у томе што су људи који су у 20. веку узурпирали право да се називају хуманистима у основи атеисти и окултисти (више ови други). А пошто човека сматрају, додуше разумном, али ипак, животињом из реда примата, појам хуманизма данас је испуњен сасвим другачијим садржајем, при чему велику улогу у одређивању садржаја има и водећа личност ове идеологије, Еразмо Ротердамски – „кнез хуманизма" (Биограф, н.д.).

Хуманисти мењају људске вредности и веру преко декларација, манифеста и сличних докумената. Што се тиче православља и православних, важна су три међусобно повезана документа са једним заједничким насловом „Хуманистички манифест". Први је датиран 1933. године, други – 1973, последњи – 2000. године, а они су основа за борбу против наводне „претње клерикализације" (Медведева, Шишова 2007), иако у православљу не може бити клерикализма, јер се власт догматски дели на световну (царску) и духовну (патријарх) (Милошевић 1993, 77–84). Клерикализам је својствен римокатолицизму, те се оптужба о клерикализацији неосновано преноси и на православље, једноставно из политичких разлога да се оптужи ова религија за нешто што није њена особеност.

Са православног становишта, можда најозбиљније и најизбалансираније тумачење појма „хуманизма" даје доктор историјских наука С. В. Перевезецева (Перевезенцева 2001, 71). Према Перевезецевој хуманизам је религиозна и филозофска доктрина човекобога, која је постала општи филозофско-методолошки принцип постојања модерне индустријско-технолошке цивилизације, која је постала општи филозофски и методолошки принцип постојања модерне индустријско-технолошке цивилизације, фигуративно назван „Запад"... Време рођења хуманизма приписује се крају XIII–почетку XIV века (ренесансна

ера). Заједно са антропоцентризмом, теоцентризам је замењен пантеизмом – филозофском доктрином која препознаје стапање Бога са природом, када се Бог не доживљава као свемоћна личност, већ као нека врста натприродне силе која постоји у свим природним објектима. У ствари, мислиоци пантеисти су већ обоготворили саму природу (Перевезенцева 2001, 71).

Хуманисти су током ренесансе принципе и методе сазнања античке филозофије уздигли до апсолута, а научно знање почињу да изједначавају са религијом. Треба нагласити да, према хуманистима, наука треба да постане основа нове религије. У том циљу, хуманисти скрећу пажњу на мистерије, а природне методе сазнања су магија и окултизам, које су ... сматрали највишим облицима научног сазнања.

У XIV веку, дела древних окултних мистика – Хермеса Трисмегиста (Трипут највећи), Зороастре и Орфеја – преведена су на латински и постала су изузетно популарна... Неки хуманисти су такође показали значајно интересовање за источни окултизам, посебно за кабалу. На пример, италијански филозоф Пико дела Мирандола (1463–1494) је посебно проучавао хебрејски језик да би научио мистерије Кабале. Многи хуманистички мислиоци веровали су да је тајно знање откривено Хермесу Трисмегисту, Зороастри и Орфеју потом пренето на грчког филозофа Платона. Стога у ренесанси настаје својеврсни култ Платона. Руководилац такозване Платонове академије Марсилио Фићино (1433–1499) сматрао је да је „неопходно развити јединствен верски и филозофски концепт, спојити древни окултизам, филозофију Платона са Светим писмом". У складу са овом логиком, Фићино има концепт „универзалне религије". И није узалуд да је и сам Фићино, римокатолички свештеник, обожавао бисту Платона као божанства и истовремено се бавио магијским истраживањима. Хуманистички поглед на свет који се ширио Европом у 14–16. веку огледао се и у стварању нових политичких и етичких учења (учења Никола Макијавелија, Еразма Ротердамског, Мишела де Монтења). Коначно, у делима Томаса Мора формулисан је друштвено-политички идеал хуманизма – чувена „Утопија" као слика „идеалне државе".

Овај идеал се заснива не само на негирању приватне својине и признавању јавне својине, како се обично верује, већ и на извесној религији „обожавања божанске природе" са врховним богом Митром. Истовремено, у Утопији постоји много специфичних религија, а религиозна уверења „утописта" су комбинована са поштовањем према секуларној науци. Још више религиозног и

мистичног садржаја у свој „Град сунца" унео је Томазо Кампанела, аутор доктрине „природне магије".

Култура и филозофија хуманизма је, дакле, колико грандиозна толико и контрадикторна, а по много чему неприродна мешавина хришћанства, античке филозофије, касноантичке и источњачке магије и окултизма (у којој су, иначе, разврат и содомија често добродошли). На основу мешања различитих верских, научних, књижевних и окултних традиција у ренесанси, рођена је будућа западноевропска култура.

ФРОМ И „БЕКСТВО ОД СЛОБОДЕ" У СВЕТЛУ ПРАВОСЛАВНЕ АНТРОПОЛОГИЈЕ

Православна антропологија (од грч. ανθρωπος – човек и λογος – реч) је учење о човеку откривено од Православне цркве, засновано на Светом писму и Светом Предању, потврђено духовним искуством православних подвижника (Азбука веры, н.д.). Основни циљ хришћанске антропологије је да помогне човеку да се оствари као творевина Божија, да му открије смисао свог земаљског постојања, да га води путем духовног савршенства и повезаности са Творцем, по чијем је лику створен.

Према томе, православна антропологија нуди посебан поглед на сва питања о човеку, па и она која се тичу његове слободе. Према мишљењу Николаја Берђајева „Слобода није приватност душе, њено противстављање свакој другој души и целом свету. У стихији слободе, хришћанске слободе, индивидуално-јединствено је тајанствено повезано са универзално-свеопштим. Али слобода се никада не може зауставити или потиснути, не може се делегирати на другог и на друге, она може само бити просветљена" (Бердяев 1926, 570–579).

Интересантно је расуђивање о слободи архимандрита Рафаила Карелина. Наиме, он пише: „Они који говоре о слободи заборављају да је за слободу потребна одређена култура. Пре свега, умеће да се уважава човек, без кога је и немогуће волети га. Али да бисмо уважавали другу личност потребно је да постанемо свесни самих себе као личности, то јест да развијемо у себи морално начело. То није школски задатак који се може решити као научена лекција, то је непрекидна тешка борба са самим собом, са нашим поремећеним стањем. Слобода је тријумф победе у духовној борби..." (Карелин 2019). У либерализму, као и у Фромовој науци, сматра, Карелин, „под слободом се разуме оправдање страсти. Страсти не могу да задовоље

човекову душу и зато, будући да су и саме изроди, настављају да се изрођују у патолошке форме. Ова патологија такође захтева слободу и због тога либерализам мора да дође до сведозвољености, и не само да је прогласи, него да је и оправда. Свако од нас је искусио на себи јарам страсти које, као ланци, окивају човека. Какви су напори потребни да би им човек одолео! Али, авај, не догађа се тако често да их победи!" (Карелин 2019).

Због тога никаква психоанализа, а посебно не она прожета фројдомарксизмом, односно ниједна световна наука не води човека путем слободе. Човека путем слободе води хришћанство, јер нам показује у чему је слобода (Карелин 2019). Она (слобода) је „у могућности човека да следи своје најважније призвање и да остварује потенцијал који је у њега уложен – образ и подобије Божије" (Карелин 2019).

Архимандрит Рафаил Карелин сматра да је „У речима 'слуга Христов' почетак ослобођења. Роб греха постаје слуга Бога. Човеку који живи под утицајем страсти и греха, заповести се чине као ропство и јарам, али Господ је рекао: „Јарам је мој благ". То ропство је откупљење из ропства, да би затим била дарована слобода, а после слободе – усиновљење" (Карелин 2019).

Према томе, „Слобода је ослобођење срца од свега туђег. Оно је створено за Бога и зато је слобода – у Богу. Слобода је светлост која се шири из вечности". [12] Отуда и честа расуђивања, посебно повезана са нападима западних центара моћи на православље да слободољубивост православних потиче из њихове вере. Док ти центри моћи себи потчинили и римокатолике и протестанте и део муслимана, православни им измичу. Отуда проглашавају Руску и Српску цркву кривом за одсуство „западних (европских) вредности" код верника и предлажу њихово уништење (European Western Balkans 2022; Политика 2022).

Познати амерички геополитичар Збигњев Бжежински (пољског порекла), али и Семјуел Хантигтон, често су говорили да православна цивилизација није прикладна Новом светском поретку, те треба да буде уништена (Милошевић 2020, 159). Резолуција Европског парламента, али и не само она, о томе речито говори. Православна антропологија, дакле, садржи учење о слободи које смета западним центрима моћи и то је разлог зашто покушавају да

12 Карлеин даље додаје: „Слобода је излазак из тварног, опредмећеног, несигурног, страсног стања и причешће је божанским савршенствима. Циници, стоици и будисти, који су тражили слободу, налазили су је у одрицању од самог постојања. Циници – кроз ругање, стоици – кроз гордо презирање, будисти – кроз умртвљење свих жеља. То је била слобода смрти. Хришћанима она звучи као реквијем за слободу".

вернике заведу на странпутицу – да би им одузели жељу да се боре за слободу.

О слободи Фрома (и истомишљеника), Карелин каже: „О револуционарној слободи нећемо говорити. Сувише добро се памте крваве ране те слободе: насиља, изливи дивљачке суровости и бесмислено уништавање најбољег дела народа. Револуционарна слобода обично се претвара у деспотизам. Хтели бисмо да дотакнемо веома озбиљан проблем, мада је писање о њему исто тако одвратно и непријатно као што је додирнути гнојни чир. То је привидна слобода коју човек тражи у греху и у борби са моралним начелима, и пре свега, са оном унутрашњом задржавајућом силом која се назива савешћу". (Карелин 2019). Зато Карелин сматра да је „Једину слободу открило нам је хришћанство, то је слобода да се буде у хармонији са Богом, то је ослобођење душе од свега њој туђег – од страсти као болесних наслага душе, од многобројних психичких комплекса, који као грчеви тела колебају и притискају ум" (Карелин 2019).

Потом Карелин указује на нешто што се по правилу избегава у тзв. револуционарним наукама: „Хришћанска слобода је заштита од демонских утицаја који, као радиоактивни зраци, разарају душу човека, а ниво ове сатанске радијације све време се стално повећава на земљи. Ту човека може да заштити благодат Божија и зато се душа сећа јављања благодати као излаза у највишу слободу. Ту је потчињавање двама колосалним чиниоцима – времену и смрти" (Карелин 2019).

Свети Николај Велимировић такође се бавио питањем слободе, наравно у светлу православне антропологије. Он каже да „У прастаро време није се говорило о слободи. Људи су сматрали слободу тако природном као и ваздух" (Ментални хигијеничар 2020). Међутим, данас је слобода угрожена, те се о њој много расправља и говори. Зашто је то тако? Зато што се демократија претворила у власт олигархије (мале групе богатих, а негде и само једног човека). Свети Николај исправно сматра да је слобода пренета од многих на једнога, те је народ остао без слободе. И никакве политичке психологије, психоанализе и друге световне науке не могу да укажу на поновно враћање слободе народу, ако се не промени систем либералне демократије. Да подсетимо, још је у Аристотеловој типологији добре и лоше власти демократија сврстана у лошу власт (Милошевић 2009, 15).

Свети Николај о овоме пише: „Али ни у демократијама слобода свију није осигурана. Као ни столица на једној нози тако

слобода не држи се на једној нози. Неопходно је још двоје. А то двоје јесу истина и милост (управо љубав, ако би смели употребити ову реч у времену у коме смо)" (Ментални хигијеничар 2020).

Расуђујући даље о проблему слободе свети Николај Велимировић каже: „Без вере у Бога нити се робовање може издржати нити слобода одржати. На капији сваке демократске земље требало би исписати крупним словима речи Христовог апостола: 'Ви сте, браћо, на слободу позвани. Само нека ваша слобода не буде на жељу телесну, него из љубави служите један другоме" (Галат 5, 13). По основном хришћанском учењу дакле циљ слободе је драговољно служење Богу и својим ближњим; служење из љубави. И робовање је служење, али не драговољно него приморано, кулучно, без личног достојанства и одговорности" (Ментални хигијеничар 2020).

Савремени српски богослов, Драгомир Сандо, у једном свом чланку пише: „Живети у правој слободи, значи живети у 'божанственој Евхаристији светотајинског продужење Тајне вечере' " (Сандо 2009, 244). Нешто даље (у истом чланку) констатује: „Свето Писмо, поред очигледног литургијског тумачења садржи другим делом појам слободе кроз васпитање и њен однос према држави и власти. Додуше, не налазимо целовите и експлицитне одговоре на политичке феномене као што су држава, власт, употреба силе у политици и слично. Новим Заветом установљава се један нови поглед на свет, једна нова аксиологија и тако даје својеврсно мерило за оцену и друштвеног живота. Без правилног схватања слободе, немогуће је размишљати на прави начин о друштвеном (овоземаљском) животу, држави, власти…" (Сандо 2009, 248).

Сандо даље појашњава механизам да се симфонијом Цркве и државе чува нарочити поредак живота: „Штитећи врлину и обуздавајући рушилачке страсти, истинска државна власт олакшава Цркви мисију на спасавању људских душа. Државна власт схватањем хришћанске слободе чини симфонију Цркве и државе и на тај начин чува нарочити поредак живота и без тог поретка живот у заједници не би био могућ. Власт коју има глава породице, власт коју има судија или власт коју има цар, према хришћанском схватању, јесте од Бога. Обавеза носилаца тих власти је да омогуће спокојан живот међу другима" (Сандо 2009, 249).

Можемо, дакле, на крају закључити да слаткоречивост Ериха Фрома, не само по питањима слободе, представља обману, илузију, јер, како видимо његова расуђивања нису довела до ширења слободе, него до обнове нацизма. То је законитост, која се није могла избећи, јер се ишло путем без Бога, односно лажних богова – олигарха.

Украјина је живи пример, а тамошњи Хазари (Милошевић 2013, 46–48) који су 2014. државним ударом преузели власт, наравно уз подршку браће са Запада, желели су да униште православне у Украјини ради стварања своје државе – Нове Хазарије, а као инструмент те политике служио је о неонацизам, кога су они представљали као своју слободу (Лакићевић, н.д.; Милошевић 2014, 41–43).

ЗАКЉУЧАК

Монографија „Бекство од слободе" Ериха Фрома заслепила је читаоце фразама, чиме су онемогућени за објективно сагледавање овог дела и његове намене. Као што је већ речено, Фром је на таласу „јеврејског хуманизма", иначе прерађене идеологије и вредности екстремне верске организације „Хабад" успео да се наметне као борац против друштва страха, односно као борац за људску слободу. Међутим, с обзиром да је био део тима који је креирао идеологију „Франкфуртске школе", онда видимо колико јавност може бити обманута. Његово дело се, заправо, може оценити као грандиозни подухват скретања пажње са стварних узрока и стварних креатора нацизма.

Поновићемо став Карла Менингера: „Фром је брбљивац који користи психолошке термине које је сам измислио да објасни претходне психолошке термине, који такође ништа не значе. Доживљавање феномена друге особе као себе – ова изјава са биолошке тачке гледишта је идиотска".

Овај став има оправдање и у православној антропологији. Наиме, слобода је продукт духовне борбе, а не политичке идеологије.

Све изложено је заправо покушај да се укаже на неке важне и реалне аспекте Фромовог дела, од тога одакле је црпео своје надахнуће до (политичких) последица слеђења његове науке. За детаљнију анализу Фромовог дела, свакако, су потребна много већа истраживања. Међутим, ако се икада нека научна институција или појединци одлуче за такав подухват, верујемо да ће и (не)пријатних изненађења бити знатно више.

РЕФЕРЕНЦЕ

Азбука веры, н.д. „Антрополо́гия православная", *Азбука веры*, https://azbyka.ru/antropologiya

Багоцкий, С. В. 2020. „Эрих Фромм: только революционера можно

считать психически здоровым человеком", *Российский Трудовой Фронт*. 22.07.2020. https://www.rotfront.su/erih-fromm-tolko-revolyutsionera-mozhn/

Барейша А. Г., 2014. „Социальные страхи в структуре социального самочувствия", *Международный научно-исследовательский журнал*, №1 (20) 2014, Часть 4.

Бердяев, Николай. 1926. „Церковная смута и свобода совести", *Путь*, №5, 1926.

Биограф. н.д. Дезидерий Эразм Роттердамский. https://biographe.ru/uchenie/erazm-rotterdamskiy

Википедия, н.д. Феликс Вейль - Felix Weil. https://wiki5.ru/wiki/Felix_Weil

Дорофоеева, Е. В. н.д. „Бегство од слободы как феномен современной социальной реальности". https://cyberleninka.ru/article/n/begstvo-ot-svobody-kak-fenomen-sovremennoy-sotsialnoy-realnosti/viewer

Дреер, Род. 2021. „Ритам расистичке молитве", у: Зоран Милошевић, *Ритам америчке расистичке политике*, Црна Бара: Удружење Милош Милојевић.

Грачова, Татјана. 2009. *Света Русија против Хазарије*, Београд: Света Русија.

Карелин, Архимандрит Рафаил. 2019. „Слобода", *Истинољубље,* 27.03.2019. https://istinoljublje.com/2019/03/27/%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B4%D0%B0-%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B8%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B8%D1%82-%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B0%D0%B8%D0%BB-%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BD-%D0%B2/

Лакићевић, Јован. н.д.. „Украјина и освета Хазара Русима", *Наука и култура,* https://naukaikultura.com/ukrajina-i-osveta-hazara-rusima/

МедАльтернатива.инфо, н.д. „Фарбен геноцид. Концлагерь для человечества. История фармацевтического холокоста", https://medalternativa.info/entry/farben-genotsid/

Медведева, Ирина. Татьяна Шишова. 2007. „Христианские ценности или «гуманизм» Содома?" *Православие.Ru.* https://pravoslavie.ru/814.html?

Ментални хигијеничар. 2020. „Слобода и још двоје | Св. Николај Охридски и Жички", *Ментални хигијеничар,* 03.05.2020. https://mentalnihigijenicar.com/2020/05/03/

%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B4%D0%B0-%D0%B8-%D1%98%D0%BE%D1%88-%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D1%98%D0%B5-%D1%81%D0%B2-%D0%BD%D0%B8%D0%B-A%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D1%98-%D0%BE%D1%85%D1%80%D0%B8%D0%B4%D1%81/

Милошевић, Зоран. 1993. „Зашто у Српској православној цркви нема клерикализма?" у: Гордана Живковић (прир.), *Шта нам нуди православље данас?*, Ниш: Градина.

Милошевић, Зоран. 2009. *Социологија*. Бијељина: Слобомир П. Универзитет.

Милошевић, Зоран. 2013. „Словенски етноцид", *Печат*, бр. 278, 2013.

Милошевић, Зоран. 2014. „Архитекте кризе у Украјини", *Печат*, бр. 337, 2014

Милошевић, Зоран. 2014. ..Непријатељ медија број два у Украјини: ко је олигарх Игор Коломојски? ", *Печат*, бр. 326, 2014.

Милошевић, Зоран. 2019. „Маркс и Енглес о Словенима", *Национални интерес*, бр. 3, 2019.

Милошевић, Зоран. 2019. *Окултизам и политика*, Шабац: Центар академске речи

Милошевић, Зоран (прир.). 2020. *Баук фанариотизма кружи православљем*, Бања Лука: Примапром/Балканска геополитика

Милошевић, Зоран. 2020. „Зашто православље смета Новом светском поретку", у: Зоран Милошевић (прир). *Православље и расколи: Како се снаћи?*, Бања Лука: Примапром/Балканска геополитика.

Милошевић, Зоран. 2021. *Ритам америчке расистичке политике*. Црна Бара: Удружење Милош Милојевић.

Милошевић, Зоран и Ванда Божић. 2022. „(Нео)троцкизам и његова историја као инструмент савремене геополитике", у: *Историја као инструмент геополитике*, Београд: Институт за политичке студије.

Перевезенцева, С. В. 2001. *Антология философии Средних веков и Эпохи Возрождения / Сост., предисл., вст. Статьи.* Москва: „ОЛМА-ПРЕСС"

Политика. 2022. „Европски парламент забринут због деловања СПЦ", *Политика,* 12.03.2022. https://www.politika.rs/scc/clanak/501827/Evropski-parlament-zabrinut-zbog-delovanja-SPC

Пятигорский, Александр, н.д. „ ‚Страх свободы' Эриха Фромма", https://alexanderpiatigorsky.com/ru/teksty/knigi/vse-izdannyie-

knigi/svobodnyiy-filosof-pyatigorskiy-t-2/strah-svobodyi-eriha-fromma/

Савельев, Сергей. н.д. „Критика идей Э. Фромма и предложения", *Интернет-клуб "Просвещенная любовь",* http://www.lyubi.ru/psy32.98.php

Сандо, Драгомир. 2009. ,,Слобода као појам у катихетско-литургијском и друштвеном поретку". *Саборност*, бр. 13, 2009.

Студопедия 2015. Фромм как фрейдо-марксист и как критик западного мира. https://studopedia.ru/13_88654_razvertivanie-neofreydizma-k-horni-a-freyd-g-salliven.html?

Студопедия, н.д. Герберт Маркузе и Эрих Фромм https://studopedia.su/13_118770_gerbert-markuze-i-erih-fromm.html?ysclid=l21ybqylqd

Функ, Райнер. н.д. Эрих Фромм – Страницы документальной биографии, http://ligis.ru/librari_5/130/1.htm?

Dan, Joseph. 1987. *Gershom Scholem and the mystical dimension of Jewish history*. New York: New York UP.

European Western Balkans. 2022. „Evropski parlament usvojio rezoluciju u kojoj spominje SPC kao promoter Rusije u regionu", *European Western Balkans*, 14.03.2022. https://europeanwesternbalkans.rs/evropski-parlament-usvojio-rezoluciju-u-kojoj-spominje-spc-kao-promoter-rusije-u-regionu/;

Fromm, Erich. 1986. *Bekstvo od slobode*. Zagreb: „Naprijed"; Beograd: Nolit

Live journal. 2011. ,,Темная сторона светского гуманизма", *Live journal,* 26.03.2011. https://ycnokoutellb.livejournal.com/408858.html?ysclid=l2gdr29jtl

Live journal. 2012. ,,Франкфуртская Школа: идеологические истоки антисемейного, гей и нарко-лобби", *Live journal,* 13.05.2012. https://imhotype.livejournal.com/112897.html?ysclid=l21yzi2ssu

Live journal. 2021. ,,Фейки фашизоидной конспирологии Бьюкенена и Франкфуртская школа сионских мокрецов", *Live journal,* 11.12.2021. https://lussien.livejournal.com/256237.html?ysclid=l21yoku9il

Menninger, K. 1942. "Loneliness in the modern world", *The Nation*, March 14, 1942.

Milošević, Zoran i Vanda Božić. 2022. „Kodeks alimentarius" (Codex alimentarius), Agenda Ujedinjenih nacija 2030. i hrana budućnosti", u: *Sigurnost i kvalitet hrane*, Brčko: Evropski univerzitet Brčko distrikta.

Müller, Tim B. 2010. *Krieger und Gelehrte. Herbert Marcuse und die Denksysteme im Kalten Krieg.* Hamburger Edition.

Quora, n.d. What do social scientist think of Erich Fromm and his work?, https://www.quora.com/What-do-social-scientist-think-of-Erich-Fromm-and-his-work

Wikipedia, n.d. Otto Fenichel. https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.b86d0958-62656387-db6d3a2e-74722d776562/https/en.wikipedia.org/wiki/Otto_Fenichel

Wikipedia, n.d. Tanya (Judaism), https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.52736da6-6252c420-965c60cb-74722d776562/https/en.wikipedia.org/wiki/Likkutei_Amarim

World ORT 1999. Фромм, Эрих. https://eleven.co.il/jews-in-world/spiritual-life/14374/?

Зоран Милошевич
Институт политических исследований, Белград

«СТРАХ ОТ СВОБОДЫ» ЭРИХА ФРОММА В СВЕТЕ ПРАВОСЛАВНОЙ АНТРОПОЛОГИИ

Резюме

Фромм имел репутацию «нереволюционера», потому что не был сторонником насильственной революции. Однако радикальное содержание мировоззрения Фромма скрыто под реформистской одеждой. Поскольку он был фрейдистом (его называли по-разному - «неофрейдистом», «левым фрейдистом», «фрейдомарксистом»), то следует подчеркнуть, что он считал Маркса гораздо большим, чем Фрейд, потому что Фрейд был еще реформатором, а Маркс — радикалом. революционером. Фромм и его работы мало, почти никогда не подвергаются критике (хотя попытки есть). О нем говорили в основном очень положительно, потому что он обрел «ореол борца за свободу человека». Наиболее известна критика идей Герберта Маркузе Фромма в «Эросе и цивилизации». Однако, поскольку Маркузе также является членом «Франкфуртской школы», члены которой создали те сатанинские социальные изменения, которые мы сейчас наблюдаем, эта «критика» не может быть надежной опорой. Фромма, таким образом, нельзя понять без учета того, что он был членом «Франкфуртской школы», но также и того, что знания он получил от крайне «еврейской» религиозной организации «Хабад», что повлияло на его взгляды, которые можно определить как троцкизм в политической психологии. Фактически Фромм применил следующий метод: он обобщил идеологию «Хабада» и передал ее всему человечеству, так что когда «Бегство от свободы» (и другие его работы) критикуют с точки зрения православной антропологии, только тогда видны размеры диверсии Фромма.

Ключевые слова: Эрих Фромм, Страх, Свобода, Бегство от свободы, Франкфуртская школа, Хабад, Православие, Православная антропология

* Овај рад је примљен 27. маја 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2022. године.

УДК 32 Gottfried P.
DOI: https://doi.org/10.22182/pr.7332022.2
Прегледни рад

Миша Ђурковић*
Институт за европске студије, Београд

ПОЛ ГОТФРИД О ФАШИЗМУ, АНТИФАШИЗМУ И БОРБИ ЗА ОЗНАЧАВАЊЕ

Сажетак

У овом раду аутор полази од чињенице да у време обележавања века од Марша на Рим и доласка фашизма на власт, стање изучавања ове тематике код нас веома назадовољавајуће. Не само да не постоје преводи важних студија такозваног новог канона о теорији и историји фашизма, већ не постоје ни радови или докторске тезе које би пренеле ту врсту продукције и увида у наш академски и јавни простор. Отуд аутор даје између осталог и преглед ретких нових домаћих подухвата тога типа, али пре свега своју нарацију гради око двокњижног пројекта америчког теоретичара Пола Готфрида. Његова књига о фашизму је објављена 2016, а она о антифашизму као њен наставак 2021. године. Осим кратке информације о овом занимљивом представнику такозване струје палеоконзервативизма, даје се преглед теза и доприноса ове две књиге, као и критички осврт на одређене недостатке. Кроз то излагање нуди се и једна врста пописа најважнијих тема и тачака у савременом изучавању фашизма, али се указује и на неизбежну полемичност и тежњу ка инструментализацији употребе овог термина у јавном дискурсу.

Кључне речи: фашизам, нацизам, Пол Готфрид, означавање, борба

* mdjurkov@gmail.com

УВОД

Ове године у октобру навршава се тачно век од Марша на Рим и почетка историје фашизма у пракси. У истој години исток Европе захватио је велики рат у ком обе стране користе изразе фашизам и нацизам као означитеље за праксе противника. Руски аутори од украјинског мајдана 2013. детаљно пишу о Азову, партији Слобода и другим појавама у украјинској војсци и јавном простору у којима се рециклирају идеологије из Другог светског рата. С друге стране за огроман део европских медија, руско латинично З је постало симбол „новог фашизма", а Путин се већ дуго изједначава са Хитлером – у Пољској се говори искључиво о „Путлеру". У оптужбама предњаче дежурни политички коректни историчари попут Тимоти Снајдера. Аутор овог текста долази из народа коме су такође пре неколико деценија лепили етикете сличног типа, а по потреби се такве нарације ваде и користе када год одавде крене одбијање додатних геополитичких налога. Пре него што је Путин ове године преузео штафету „фашисте" у западном јавном дискурсу, владајућа *антифа* нарација у тим земљама нештедимице је користила одредницу фашиста за све припаднике такозваног популистичког таласа на Западу, као и за политичке лидере на истоку од којих је Орбан посебно истакнут. У САД су тако означавали Трампове присталице из такозваног *алт-рајт* покрета.

Услед свог овог лудила у коме нпр. Мадлен Олбрајт 2018. године објављује књигу упозоравајући на опасност фашизма (Albright 2018), низ класичних аутора подухватило се настојања да подсети на озбиљну академску историју расправе о овом појму која би пристојног човека и интелектуалца требало да обавезује. Тако је рецимо Роџер Грифин недавно (Griffin 2022) објавио врло важан чланак реагујући на ове инструментализације и злоупотребе какве смо и у Србији често могли да слушамо, чак и са позиције врха државе (Ђурковић 2019) кад је то било упутно. Но у свим таквим вредним настојањима посебно се истиче пројекат Пола Готфрида да у две књиге да свој суд о фашизму и антифашизму. Године 2016. појавила се изузетно занимљива и важна књига *Фашизам, каријера једног појма*, да би се прошле године као логичка изведеница појавила књига *Антифашизам, пут крсташтва*. Ова прва је страховито користан преглед најважнијих питања у дебатама вођеним током академске историје бављења фашизмом, а књига која се појавила после пет година представља веома важну анализу најважнијег и најопаснијег вида инструментализације употребе

оптужби за фашизам, која је уз то прерасла у идеологију усмерену ка нихилистичком разарању комплетне западне, хришћанске, цивилизације под оптужбом да је она закономерно родила фашизам и да се он појављује у новим облицима докле год постоји цивилизација из које је он израстао.

Овај текст настоји да скрене пажњу наше јавности на овај значајан Готфридов покушај, затим да подстакне потребу да се и код нас на неки начин обележи 100 година од стварања прве фашистичке државе, и у светлу свих ових нових искустава преиспита наслеђе разних његових форми, пракси, теоријских усмерења и практичних последица по светски поредак и посебно Европу након пораза фашистичких идеологија и држава.

Стога ћемо се овде кратко осврнути и на неке од ретких скорашњих покушаја домаће академске заједнице да третира теорију и праксу фашизма у његовим различитим облицима. Једина монографија је треће издање студије Тодора Куљића, које се од претходног из 1987. (Kuljić 1987) разликује само измењеним предговором, што ће рећи да се *de facto* систематски овим питањем одавно не бави нико.

ГОТФРИД И (АНТИ)ФАШИЗАМ

Пол Готфрид је прошле године напунио осамдесет година. У својој осмој деценији кад већина људи размишља како да среди своје утиске, очува здравље и примири се, он нам је подарио читав серијал веома вредних радова. То нису обимом велика дела, али су по правилу врло прецизна, фокусирана и писана са јасном тезом, уз солидан преглед основне литературе. Изграђујући и бранећи становиште традиционалног конзервативизма, које се данас у академском дискурсу подводи под одредницу *палеоконзервативизам*, Готфрид наставља да објашњава трансформацију света у коме живимо и пре свега начина на који идеје у садејству са корпоративним и политичким силама преобликују координатни систем у коме се крећемо. Књиге које је Готфрид објавио у последње две деценије, укључујући и *После либерализма* (Gottfried 1999) и доста превођену *Чудну смрт марксизма* (Gottfried 2005), уз низ књига о конзервативизму и десној традицији, представљају један од бољих оријентира за разумевање идеолошких и теоријских претпоставки света у коме живимо. Готфрид је и даље главни уредник магазина *Кроникл*с преко кога такође наставља борбу за интелектуално наслеђе коме припада.

Наравно, у својим књигама аутор је ограничен на традицију коју баштини, а то је европски канон у најбољем смислу. Готфрид изванредно познаје и класике политичке мисли, али и савремена интелектуална дешавања у свим најважнијим западним културама. Он се суверено креће кроз немачку јавну сферу, италијанске медије и интелектуални живот, француску рецепцију западног мејнстрима и наравно англо-америчку продукцију. У том смислу заиста баштини класично образовање европских интелектуалаца и интелектуални космополитизам који је карактерисао и јеврејско наслеђе које код њега несумњиво игра велику улогу.

Од озбиљнијих европских традиција, шпанска остаје по страни, а руску и источноевропску аутор готово не помиње, чиме се такође наставља (западно)европски интелектуални канон. У великим и бројним теоријским расправама о изворима и природи фашизма, западни теоретичари потпуно игноришу руске ауторе и руску традицију анализе фашизма и нацизма. Осврћући се углавном на тај део света кад у деловима руске интелектуалне и практичне традиције (црностотинаши, Иљин, Дугин) покушавају да нађу елементе фашизма. Ову чињеницу помињем пре свега због теме којом се овде бавимо, где је управо због актуелних дешавања ипак потребно укључити и источноевропску интелектуалну и практичну традицију. Као и приликом осврта на друге источноевропске културе ставови се граде на основу ретке секундардне литературе објављене углавном на енглеском језику, на шта је Расто Ломпар указао на примеру истраживања *Збора* (Ломпар 2021, 59). Готфрид се ту не разликује од општег истраживачког канона.

Но окренимо се ономе вредном што је он у ове две књиге, а посебно у оној првој донео.

Прва књига, о фашизму појавила се управо као реакција на ново све популарније лепљење етикете фашиста или нациста у јавном простору и по друштвеним мрежама. Готфрид је реагујући на то, сажео на једном месту све релевантне научне налазе, хипотезе, теорије и разматрања. Просто је невероватно шта је све стало на 173 стране, уз још 40 страна енднота. Но основна порука је: „Сматрам да термин фашиста има специфично историјско значење и не би га требало качити на оне који се придржавају схватања која су тренутно непопуларна" (Gottfried 2016, 3). Готфрид не скрива да упркос одређеним разликама, полази од теза које је Ернст Нолте развијао од објављивања своје најпознатије књиге *Фашизам у својој епохи* (Nolte 1990). Он је у дакле својој чувеној књизи из 1963 италијански генерички фашизам одвојио од протофашизма

Француске акције и радикалног фашизма, односно нацизма Хитлерових националсоцијалиста. Мајкл Ледин је Готфридову теорију инспирисану Нолтеом сажео следећим речима: „Дакле, иако постоји 'генерички фашизам', са значајним католичким друштвеним и политичким темама, требало би да га ограничимо како временски (био је важан у међуратном периоду и свакако током Другог светског рата) и географски (Европа, не цео свет)" (Ledeen 2017)

Књига је подељена на Увод, седам поглавља и додатак „Фашизам и модернизација", који третира једно од основних питања: у којој мери су разни облици фашизма били модернизацијски пројекти, и која су нпр. економска, технолошка и социјална достигнућа разних фашистичких пројеката и система на власти.

У Уводу се поставља предмет истраживања, објашњава амбиција која је више везана за синтезу и сажетак постојећих и обавезујућих увида и сазнања, него за неку иновативност по сваку цену и постављају се важне концептуалне и теоријске разлике. На трагу Линца, ауторитаризам се одваја од фашизма, усваја се термин Хане Арент *генерички фашизам*, који се одваја од нацизма, уводи се појам револуционарне деснице, одваја се фашизам од конзервативизма и посебно се истичу аутори који по Готфриду чине канон истраживача које ваља следити: Стенли Пејн, Ренцо де Феличе, Зеев Стернхел, Хана Арент, Џејмс Грегор, и Рајнер Цителман са својим познатим докторатом. У мањој мери ту су и Роџер Грифин, Хуан Линц, Емилио Ђентиле, Аугусто дел Ноче и још један број аутора. Како је Калис (Kallis 2017) приметио Грифин са својом основном тезом о палингенези и познатом дефиницијом фашизма, није баш добио много простора у овој студији. И такође се најављују различити аспекти анализе фашизма, од односа према естетици, хијерархији, насиљу, до поменутог дискурса о модернизацији. Готфрид наглашава да није хтео да иде са једном основном хипотезом, него да је напросто обрадио неколико најважнијих питања и аспеката и понудио различите постојеће одговоре уз сопствену оцену аргументације.

Прво поглавље назива се „Одређивање фашизма" и представља једно брзо кретање кроз разне аспекте фашизма и кроз низ питања. На пример да ли постоји неки систем фашизма или да ли се фашизам може сместити на страну левице или деснице на идеолошком и политичком спектру. Прецизно се одваја генерички фашизам Мусолинија, фалангиста, Долфусовог корпоративизма и Салазара, од немачког нацизма, и њима блиских сарадника попут хрватских усташа или мађарских стреластих крстова, те крајње

занимљивог односа Антонескуа и Гвоздене гарде у Румунији. Помиње се Стернхелова идеја о *фашистичком минимуму*, могућности да се са неколико одлика одреди оно што повезује све у тој породици, која је као што знамо предмет великих спорова међу теоретичарима фашизма који не престају ни до данашњих дана. Готфрид међутим одбацује ову идеју као превише уску. У сваком случају расизам и антисемитизам не спадају у ту врсту минимума, али су важни за нацисте. У ширем смислу било је традиционалиста, али и изразитих модернизатора, фасцинирних прогресом и технологијом. У закључку Готфрид сматра да је управо одлика *бриколажа* и разноврсности оно што чини фашизам тако занимљивим за истраживање, а као кључну компоненту историјски види њихов чисти активизам, који је накнадно тражио идеологију и легитимизацију. Ово је веома важна и плодотворна хипотеза на коју ћемо се у закључку вратити.

Друго поглавље бави се користима и границама примене парадигме тоталитаризма на фашизам и његове разне облике. Готфрид подсећа на кључне радове који су од педесетих успоставили паралелу између стаљинизма и фашизма стварајући такозвану тоталитаристичку парадигму. Онда се помињу истраживачи фашизма попут Де Феличеа, нпр. или они са левице, те конзервативне деснице који су проналазили разне облике тоталитаризма у фашизму (политичка религија, менаџерска тиранија, гностицизам, деспотија), а затим се критички испитују границе и недоследности тог модела. Овај приступ је углавном игнорисао модернизацијску и и динамичку страну фашизма. И примећује се како се од шездесетих година губи ово изједначавање левог и десног тоталитаризма и фокус се баца искључиво на жртве десног.

Треће поглавље „Фашизам као несавладана прошлост“, сажима заправо оно што ће пет година касније бити развијено у књигу о антифашизму, где се заправо приказују идеологија, култура и циљеви антифашистичке парадигме. Готфрид врло прецизно даје преглед наративе коју је Франкфуртска школа створила у Америци, затим пренела у Немачку да би она завладала њеним друштвом и академским простором до нивоа тоаталитарног обрачуна са свим што је препознато као *зондервег* или наводни посебни немачки пут кроз историју[1]. Хелмут Шелски и Никлас Луман наводе се као сјајни сведоци за процес којим је сва социологија у Немачкој постала

1 О споровима о *зондервегу* погледати (Краус 2022), „Панајотис Кондилис и његова критика тезе о ‘немачком посебном путу” у одличном тематy *Српске политичке мисли* посвећеном овом грчко-немачком мислиоцу који је приредио Душан Достанић.

марксистичка и завладала немачким универзитетима. И дан данас док историчари имају, чини се, одређену слободу да преиспитују теорије, социолози и политиколози на универзитетима по правилу морају да се држе *антифа* оквира.

Четврто поглавље испитује нимало занемарљиву интелектуалну традицију која је фашизам тумачила као покрет левице. Кинелт Ледин и Џејмс Грегор су најважнија имена, али не треба заборавити ни Хајеков *Пут у ропство*, као ни либертаријанце који су критиковали Њу дил. Ђентиле, Ботаи и Сало република потврђују бар делимичну оправданост ове хипотезе, а и Мусолинијево идеолошко порекло, Сорелова концепција анархосиндикализма и други елементи леве традиције који су инкорпорирани у фашистички систем бар делимично потврђују релевантност теорије. Ова перспектива је код нас непозната и вероватно би се као академски покушај доживела као тешка јерес. Кујић (1987, 116) се додуше у својој књизи односи на леве струје у нацистичким покретима, али инсистира на томе да су оне уз помоћ крупних капиталиста брзо елиминисане и сузбијене. Но ово је радикалнија идеја која не говори о појединачним струјама, већ инсистира на доминатно социјалистичком карактеру фашизма.

Јако занимљиво је пето поглавље које разматра покушаје фашизма да се успостави као интернационални покрет, извесни помодни модел који би на основу италијанског искуства и обрасца подстакао и друге државе и народе да крену у том правцу. Готфрид наводи важну студију Беате Шолц о италијанском покушају извоза фашизма (Scholz 2001), а ту су и Мозли и јака француска традиција са све Дрије ла Рошелом и чувеним романом *Жил*. Наредно поглавље присипитује идеју о томе да ли је фашизам имао неку своју визију утопије, или је идеал вечне борбе и конфликта реалистичка утопија по себи. Последње поглавље је важно јер доноси Готфидову тврдњу да левицу и десницу ипак треба посматрати и као есенцијалне а не само релационе појмове. Књигу затвара апендикс у коме се аутор, са доста симпатија, углавном бави Цителмановом радикалном тезом о нацизму као антитрадиционализму, и модернизму који иде насупрот традиционалној немачкој десници.

Наредна књига, из прошле године (Gottfried 2021) понавља и развија доста увида и анализа из књиге о фашизму, али врло јасно извлачећи основне хипотезе и показујући континуитет једне идеје која је све штетнија и опаснија за западна друштва. Велики део анализе је посвећен савременим дешавањима, покретима Окупирајмо Вол Стрит и Антифа, анализи програмских радова

њихових идеолога и јасном показивању да сва та левица нема никакве везе са традиционалном марксистичком левицом. Ради се о једној наизглед чудној симбиози корпоративног капитала и постмарксистичког „културног марксизма". Ова култура се посебно анализира у четвртом поглављу, након што се у претходна два разраде феномени казнене историје и терапеутске левице франкфуртског типа. Пето и шесто поглавље се баве савременим оптужбама за фашизам које стижу с лева према покрету нове популистичке деснице, и са десна према демократама и *воук* култури. Књигу затварају поглавље о визији антифашистичке државе и кратак екскурс о Хобсу. Најактуелније је међутим прво поглавље које врло јасно анализира појаву *Антифе* и мејнстриминг ове тоталитарне и насилне групе. У свом приказу Стенли Пејн је апострофирао наводне давно изречене речи Хјуи Лонга да ће фашизам доћи у Америку али ће се звати антифашизам (Payne 2022).

Аутор истиче две важне и врло опасне нормативне поставке овог корпоративног антифашизма. Прва је да се западна друштва морају претворити у мултикултуралне и фактички мултирасне творевине у којима опстанак традиционалних нација није пожељан. Уз овај мултикултурализам треба да придођу и борба за деиндустријализацију и еколошки фундаментализам те промоције свих нетрадиционалних облика сексуалности и сексуалног идентитета као очигледно најважнијег облика људског испољавања. Но не мање важна је друга нормативна поставка која полази од идеје да је фашизам закономерни изданак традиционалне европске цивилизације те да се зарад избегавања будућих опасности од његовог сталног могућег повампирења, мора поставити нихилистички задатак разарања и уклањања свих црта те цивилизације. Као последица ових све јасније прокламованих начела, систематски се укидају и владавина права и поштовање институција и право верских конфесија да делују у јавном простору те основна људска права Хришћана као што је нпр. прокламовано и до скоро уважавано право родитеља да одлучујуће утичу на то какво ће образовање добијати њихова деца.

КРИТИЧКИ ОСВРТ

Ово двокњижје је отворило низ питања и овде ћемо издвојити само неколико. Велики допринос Готфрида је указивање на синтезу између крупних корпорација и савремене антифашистичке интелектуалне и политичке елите. Упркос томе што је Пало Алто

центар светског леволибералног лудила, а *Биг Тек* компаније су на челу идеологије коју Готфрид дефинише као антифашистичку, и даље велики број аутора, који се држе старих подела и америчког либертаријанског схватања о корпорацијама као заштитницима капитала и деснице, одбија да види ову синтезу која превазилази савремени пост-шездесет осмашки заокрет левице. На овом месту се ваља подсетити трилогије Антони Сатона о Вол Стриту и успону Рузвелта, Хитлера, и бољшевика, која показује иманентну логику у вези крупног капитала и левице. Уз све ограде ова хипотеза бар једним делом показује се као врло плаузиблина за разумевање двадесетог века.

У свом кратком приказу Аристотел Калис је сажео Готфридову основну тезу на следећи начин: „Но Готфридова основна методолошка претпоставка – да генерички фашизам категорички искључује нацизам, да је фашизам био углавном католички и корпоративистички феномен, да је био различит од свих осталих облика међуратне деснице, и да његову употребу за означавање не треба ширити на период после 1945 и ван Европе – иде против већине савремених академских радова." (Kallis 1997). Но неоспорно је да све то јесу и даље тачке спорења међу теоретичарима, као и да и сам Готфрид тврди да му је важније да да преглед неких основних кретања него да инсистира на оригиналности и полемичности.

Занимљиво је наравно и да је Готфрид Јевреjин чији су делови породице страдали у нацистичким логорима. Та чињеница му даје легитимитет да говори о деловима историје који су данас поприлично табуисани. Наиме, италијански Јевреји су имали нимало незапажену улогу у италијанском фашизму и учестовавали су у фашистичкој власти све до 1938. године. Било их је доста и приликом самог Марша на Рим.[2] Ционисти су такође у једном тренутку делили заједнички интерес са фашистичким групама по Европи да се европски Јевреји на било који начин мотивишу да се иселе у Палестину, односно у будући Израел. Ова тема поново је недавно покренута поводом дешавања у Украјини у вези руских оптужби тајкуна Коломојског, батаљона Азов, и председника Зеленског за *жидобандеровство*, што је изазвало краткотрајне, али врло оштре варнице у односима Израела и Русије.

2 Погледати нпр. студију Меира Михаелиса, објављену још 1978. године, а посебно је занимљив први део који обрађује период од Марша на Рим до Шпанског грађанског рата и почетка приближавања Мусолинија Хитлеру. Сузбијао се ционизам, али су се Јевреји третирали као истакнуте патриоте, заузимали су места министара (нпр. и спољних послова), Јевреjин је био председник великог фашистичког већа итд. Видеti Michaelis 1978, 3–103.

Доста је зачуђујуће да се Троцки и традиција троцкизма уопште не појављују у књизи о антифашизму. Готфрид с правом инсистира да ова садашња традиција корпоративне левице која је класну борбу заменила борбом за права ЛГБТ особа, и која истиче деиндустријализацију као свој свети циљ, јесте вековима далеко од мејнстрима источног комунизма, али и еврокомунизма. Но троцкизам и троцкистичка традиција итекако чине основу за ово што данас гледамо. Троцки је уз Колонтајеву и Радека био носилац радикалног разарања брака и породице од 1918. (покрет *Доле стид*), а бољшевичка Русија је прва земља у којој су легализовани абортуси и развод без кривице и декриминализовано хомосексуално понашање. Ако се узме *Издана револуција* и погледа шта је Троцки 1936. (Trocki 1973) наводио као циљеве бољшевичке револуције, који су одбачени Стаљиновом „конзервативном револуцијом", наћи ће се много тога што чини основу савремених антифашиста. Популарна нарација од пре две деценије о томе како су неотроцкисти окупирали јавни простор на десници, а затим и идеолошки простор Републиканске странке, такође може да чини значајан део у демонстрирању онога што Готфрид исправно показује – да је антифашизам постао оквир и за мејнстрим деснице у САД, о Европи да и не говоримо.[3]

Троцкистичка и комунистичка традиција употребе појма фашизам значајна је за савремене *антифаше* и због још неколико ствари. Најпре, ваља се сетити да су они чак и социјалдемократе, дакле оне који су им најближи на идеолошком спектру, називали фашистима, што се данас лако преноси на сваког ко не показује жар да учествује у исповедању антифашистиког јеванђеља. И друго, како Готфрид на крају књиге показује на примеру односа Кастра, Чеа и Адорна према хомосексуализму, врло су склони да наменски игноришу делове наслеђа сопственог канона, који им не одговара и да фалсификују историју на орвелијански начин. Отуд се поставља питање шта радити са њима ако се зна да је објективна, рационална, аргументована расправа у оквиру институција и слободне јавне сфере либералне демократије и владавине права за њих асполутно непотребна и неприхватљива. На трагу чувених есеја Готфридовог професора Херберта Маркузеа о репресивној толеранцији (Wolf,

3 Илустративан пример су дешавања око најављеног усвајања федералног закона о хомосексуалним браковима у САД. Сви посланици Демократске странке најавили су да ће за то да гласају, без обзира на прилично јасну уставну ситуацију у којој би та питања требало да регулишу појединачни државе. Но и немали број посланика Републиканске странке као наводно конзервативне, десне и традиционалистичке најавио је да ће подржати такав закон.

Morre, and Marcuse 1984), по њима не постоји толеранција за непријатеље револуције.

Вредни доприноси и стање у нашем академском изучавању

Пол Готфрид је са ове две књиге урадио озбиљан посао. У време када *антифа* импулс фундаментално обликује западни простор, водећи без већих задршки ка истинском тоталитаризму, и када се при том шамара ознакама фашиста за све оне који не желе да се потчине диктатури нове политичке коректности, веома важно је било подсетити се на то шта је фашизам заиста био и које су његове одлике. Књига о антифашизму дошла је као проширени апендикс, јер је било неопходно разјаснити историју настанка онога што данас користи борбу против наводног фашизма као претекст за укидање академских, медијских па и економских слобода,

Посебно ваља истаћи ову хипотезу о *бриколажу* и о валидности Витгенштајнове теорије о породичним сличностима приликом захватања историје и праксе фашизма: можда је ова теорија и валиднија од идеје о фашистичком минимуму јер не подразумева да сваки облик мора да има све одлике. Важно је пописати одговарајуће одлике и регистровати да ли их одређени покрет, партија, систем или интелектуално мишљење има у релевантном броју. У фашистичким системима и покретима било је доиста и директно супротстављених опција, све време су се одвијале борбе фракција, али и идеолошких фронтова унутар самих покрета (масони и католици, хришћани и пагани, крупни капитал, банкари али и државни планери, антисемити али и Јевреји код Мусолинија, модернизатори и традиционалисти итд.). Све то уз чисти активизам на који Готфрид скреће пажњу, уз Нолтеову тезу о фашизму као реакцији дају нам оквир за разумевање овог заиста сложеног наслеђа.

Ваља истаћи и значај модернизацијске парадигме која је потпуно страна нашим истраживачима нпр. Има оних који прихватају идеје о револуционарности, и посебно отвореност за технички напредак, али Цителманов приступ (Zitelmann 1999) о дубоко модернизацијском усмерењу фашизма који наравно као идеал-типски модел има своја претеривања, је сасвим непознат. Он је и настао као валидна и пожељна реакција на теорије које су инсистирале искључиво на реакционарности фашизма, на његовим изворима искључиво у конзервативним традицијама, где се

национализам такође погрешно и некритички сврстава. По правилу се заборавља да је национализам у деветнаестом веку ишао заједно са либерализмом као модернизацијска и субверзивна идеологија *пар екселанс*. Одвајање од либерализма у каснијој фази не чини га нужно антимодернизацијском праксом. Ернест Гелнер (Гелнер 1997) је с правом инсистирао на модернизацијским основама национализма што се у одређеном облику нужно пренело и на фашистички национализам. Чини се да је најозбиљнију и најодмеренију синтезу односа фашизма и нацизма према модернизму дао Роџер Грифин у једној од својих најчувенијих књига (Griffin 2007).

Коначно, да се осврнемо и на стање ове продукције код нас. Као што је већ речено једина теоријска монографија која је објављена је рад професора Тодора Куљића који је до сада доживео три издања, укључујући и последње објављено код Чигоје прошле године. Но суштински ово издање се не разликује од другог које је објављено још 1987. године. Књига је писана из радикалне марксистичке перспективе, али је врло озбиљно и коректно рађена са укључивањем значајне пре свега немачке марксистичке литературе о фашизму и може се рећи да је као марксистичко виђење фашизма и даље врло употребљива и корисна. Но ограниченост на маркистичку перспективу значи да су разни други аспекти и виђења потиснути и необрађени. Друго, од тада је објављено доста нових вредних студија, које фактички чине нови канон (Пејн, Грифин, Итвел, Пакстон итд.) и које разумљиво нису инкорпорисане. Куљић има каснији занимљив осврт из 2002. на „ревизионисте", у коме се критички осврће на теорије и радове Ренца де Феличеа, Ернста Нолтеа и Франсоа Фиреа (Kuljić 2002).

Од социолога више о фашистичким и радикалним теоретичарима него о самим теоријама писали су и Александар Молнар и Јово Бакић. О фашизму су код нас највише писали историчари. Андреј Митровић (Митровић 2009) има књигу *Фашизам и нацизам*, малу монографију рађену без већих теоријских претензија, Милан Ристовић (Ристовић 2021) је недавно објавио књигу о Мусолинију и Југославији до периода 1925., али где су теоријска питања о фашизму и његовој природи успут дотицана, углавном везано за обраду главног тога теме. На сличан начин фашизам је обрађиван и код млађег историчара Василија Драгосављевића. Приче о фашизму и антифашизму дотиче се и Срђан Милошевић и још један број радикално левих делатника окупљених око фондације Розе Луксембург. Ови радови су више практично интонирани и чак више радикално марксистички

оријентисани него Кујићева монографија па их тешко можемо узети за теоријски релевантне.

Најчешће се код нас разматрања о фашизму и нацизму одвијају унутар обраде Димитрија Љотића, усташког покрета, радикално десних интелектуалних актера из међуратног периода итд. Из новије литературе такве провенцијенције ваља издвојити врло солидан уводни теоријски део монографије Растка Ломпара о Љотићу (Ломпар 2021, 37–77). То је једини пример код нас да је обрађена литература новог канона (Нолте, Пејн, Грифин, Пакстон, Морган, Ђентиле, зборници настали на основу полемика итд.), да су пренети неки од основних тачака спорења као што је питање постојања генеричког фашизма, фашистичког минимума, значаја палингенезе, питање регионалних фашизама, релевантност говорења о фашизму после Другог светског рата итд, уз посебан осврт на сложен однос фашизма према религији и различитим религијама што је најважније питање за оквир његовог основног истраживања. Наравно, на овако малом броју страна није било могуће обрадити многе друге важне тачке анализе и спорења, али је приказ основних теоријских токова веома солидан и користан за домаћу публику.

Ово ваља нагласити и због чињенице да ми нажалост ништа од ове литературе нисмо превели. У Хрватској је 2012. објављена Пакстонова *Анатомија фашизма*, али ни Грифин ни Пејн, а да не говорим о Цителману или Де Феличеу нису превођени ни овде ни тамо. Отуд би превођење управо ове Готфридове књиге било веома корисно и важно као један одличан преглед основних питања, спорова, виђења и актера дебате која не престаје и сигурно се и неће скоро завршити. Није случајно Стенли Пејн написао да је ово „најбоља књига о фашизму која се појавила у последњој декади или мало дуже" (Payne 2022). Готово идентичну формулацију у свом приказу употребио је Мајк Ледин (Ledeen 2017).

Хибридна, бриколажна природа фашизма, али и изванредна употребљивост инструментализације овог назива за обрачуне са непријатељима, чине ову материју толико интересантном за изучавање, али и за дискурзивно прилагођавање актуелним политичким потребама. Осим теоријских спорова и дебата, дефинисање, одређивање и означавање фашизма и одређених појава у јавном и политичком простору као фашистичких има и имаће и даље велику симболичку вредност као начин за дефамацију и делегитимацију непријатеља.

Овде нема времена за излагање стања дебате о фашизму у Русији. Постоји наравно и утицај прорагандно-геополитичке

борбе са Украјинцима и балтичким државама, те масовна инструментализација оптужби за фашизам и нацизам, али постоје и радови који детаљно анализирају историју контроверзних покрета попут петљуроваца, бандероваца, до неопаганске и неонацистичке симболике и дискурса у појединим покретима и политичким партијама, како у Украјини, тако и у балтичким државама – нпр. Кочетков и Бишок (Byshok i Kochetkov 2014), Бережнои, Едуард Попов.... Последњи релевантан преглед руског изучавања фашизма дао је Андреас Умланд још 2003. (Умланд 2003). Вођена је занимљива полемика око Дугинове мисли (Griffin, Loh and Umland 2014), а велики број познатих теоретичара фашизма (Пејн, Снајдер, Умланд, Ларуел) огласио се након напада Русије на Украјину 2022. спорећи се око природе Путиновог режима и (не)оправданости употребе термина фашизам на савремену Русију. Међутим руске теорије и теоретичари фашизма су опет остављени по страни.

Други значајан теоријски допринос јесте анализа начина на који либералне демократије инструментализују, користе и неретко подстичу такве очигледно идеолошки проблематичне субјекте зарад сопствених геополитичких потреба. Године 2014. у разговору са једним страним дипломатом у Србији, након мог питања о њиховој подршци Јарошу, Десном сектору и партији Слобода, а не више ЛГБТ заједници и сличним тенденцијама, он је одговорио да је пироритет увек подршка онима који ће ратовати, туђи се и гинути против Руса, за шта је неопходан што већи степен фанатизма, мржње и спремности да се гине. А синтеза тих особина највише се налазила у (нео)фашистичким групацијама.

На крају приметимо да би за потребе наше академске заједнице, али и шире јавности било врло корисно да се Готфридова књига о фашизму преведе. Такође био би вредан изазов на трагу Готфридове синтезе о фашизму, направити озбиљну конференцију на којој би се направио пресек тога како се данас у појединим земљама гледа на партикуларна фашистичка наслеђа и традиције, и на којој би представници разних култура (укључујући Јапан, Кину, исламски свет или Латинску Америку) данас говорили о фашизму. Ако је то уопште могуће услед сталне политичке и геополитичке борбе за контролу тако моћног симболичког означитеља као што је *фашизам*.

РЕФЕРЕНЦЕ

Ђурковић, Миша. 2019. „Фашизам.” *Политика*, 16, април 2019. https://www.politika.rs/sr/clanak/427170/Fasizam.

Краус, Ханс-Кристијан. 2022. „Панајотис Кондилис и његова критика тезе о ‘немачком посебном путу’” *Српска политичка мисао*, посебно издање посвећено Панајотису Кондилису, прир. Душан Достанић.

Ломпар, Растко. 2021. *Љотић, учитељ или фарисеј*. Београд: Catena Mundi.

Митровић, Андреј. 2009. *Фашизам и нацизам*. Београд: Чигоја штампа.

Нолте Ернст и Франсоа Фире. 2006. *Непријатељска блискост – комунизам и фашизам у 20 веку, једна коресподенција*. Београд: Плато.

Ристовић, Милан. 2021. *Mussolini ante portas*. Београд: Службени гласник.

Умланд, Андреас. 2003. „Современные концепции фашизма в России и на Западе.“ *Неприкосновенный запас*, 5 (31): 1–10.

Albright, Madeleine. 2018. Fascism: *A Warning*. Harper Collins Publishers.

Byshok Stanislav and Alexey Kochetkov. 2014. *Neonazis and Euromaidan*. Createspace Independent Pub.

Gottfried, Paul. 1999. “Fascism and Anti-Fascism: An Historical Perspective.” *The Chesterton Review,* 25 (1/2): 149–153.

Gottfried, Paul. 1999. *After Liberalism*. Princeton: Princeton University Press.

Gottfried, Paul. 2005. *The Strange Death of Marxism*. Misssouri: University of Missouri.

Gottfried, Paul. 2016. *Fascism: The Career of a Concept*. NIU Press/ De Kalb

Gottfried, Paul. 2021. *Antifascism: The Course of a Crusade*. NIU Press

Griffin Roger, Werner Loh and Andreas Umland, eds. 2014. *Fascism Past and Present*, *West and East*. Stutgart: Ibidem Press.

Griffin, Roger. 2022. “Ghostbusting Fascism?” In *Fascism*, *Journal of Comparative Fascist Studies*, Brill, (11): 59–86.

Kallis, Aristotle. 2017. “A Review of *Fascism*: The Carrier of the Concept.” *Journal of Interdisciplinary History*, 48 (1): 84–85.

Kuljić, Todor. 1987. *Fašizam*. Beogrd: Nolit.

Kuljić, Todor. 1990. “Fenomenološko istoristička teorija o fašizmu Ernsta Noltea.” U *Fašizam u svojoj epohi*, ur. Ernst Nolte,

Beograd: Prosveta.
Kuljić, Todor. 2002. *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor.
Ledeen, Michael. 2017. „Men in Black – what was fascism all about?“ *Claremont review of books*, Spring. https://claremontreviewofbooks.com/men-in-black/.
Marcuse Herbert, Barington Moore and Robert Paul Wolf. 1984. *Kritika čiste tolerancije*. Zagreb: Globus.
Michaelis, Meir. 1978. *Mussolini and the Jews*. London: Clarendon Press, Oxford, Institute of Jewish Affairs.
Nolte, Ernst. 1990. *Fašizam u svojoj epohi*. Beograd: Prosveta.
Payne, G. Stanley. 2022. „Antifascists after Fascism.“ *The First Things*, January, https://www.firstthings.com/article/2022/01/antifascists-after-fascism.
Sholz, Beate. 2001. *Italienischer Faschismus als ‚Export'-Artikel (1927-1935).* Trier, https://d-nb.info/971747318/34.
Trocki, Leon. 1973. *Izdana revolucija*. Rijeka: Otokar Keršovani.
Zitelmann, Rainer. 1999. *Hitler, the Policies of Seduction*. Allison and Busby

Miša Đurković
Institute of European Studies, Belgrade

PAUL GOTTFRIED ON FASCISM, ANTIFASCIM AND THE STRUGGLE FOR LABELLING (SIGNIFYING)

Resume

In this paper, the author starts from the fact that at the time of marking the century since the March on Rome and the coming of fascism to power, the state of study of this topic in our country is very backward. Not only are there no translations of important studies of the so-called new canon on the theory and history of fascism, but there are not even papers or theses that would bring that kind of production and insight into our academic and public space. From there, the author provides, among other things, an overview of rare new domestic ventures of this type, but above all, he builds his narrative around the two-book project of the American theorist Paul Gottfried. The book on fascism was published in 2016, and the one on anti-fascism as its sequel in 2021. Apart from brief information about this significant representative of the so-called current of paleoconservatism, an overview of theses and contributions of these two books is given, as well as a critical review of certain shortcomings. Through this presentation, a kind of list of the most important topics and points in the contemporary study of fascism is offered, but it also points to the inevitable tendency of instrumentalization of the use of this term in public discourse, as a strong signifier with a huge symbolic capital.

Keywords: fascism, Nazism, Paul Gottfried, labelling, struggle

* Овај рад је примљен 1. августа 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2022. године.

УДК 32.01 Lukić R.
DOI: https://doi.org/10.22182/pr.7332022.3
Прегледни рад

Бранко Надовеза
Институт за новију историју Србије, Београд

РАДОМИР ЛУКИЋ: ПОЛИТИКОЛОШКА И ФИЛОСОФСКА МИСАО

Сажетак

Радомир Лукић је у многим својим радовима дао велики допринос политиколошкој науци и филозофији права. Готово да нема друштвене појаве коју он није сагледао не само са правне позиције, већ и са позиције политикологије и филозофије права. Сматрајући да између тих структура често и нема границе.

Кључне речи: Радомир Лукић, право, политикологија, филозофија права, држава, политичке странке, идеологија, морал

Радомир Лукић није случајно један од оснивача Хегеловог филозофског друштва у Београду. Свестрано образовани интелектуалац, по струци правник, редовни професор Правног факултета Београдског универзитета и шеф катедре за социологију права, Лукић је био редовни члан САНУ и других академија наука. До својих великих синетеза филозофског нивоа и значаја долазио је поступно, с врхунцима у „Социологији морала" (1974, 4. издање 1995) и „Систему филозофије права" (1992, 2. изд. 1995), као рођени филозофски дух, деценијама се борећи са решавањем филозофских проблема који су га, како сведочи, увек мучили.

Те „муке духа" почеле су раним губитком оца у Првом светском рату. Одрастајући уз деду као једини мушки потомак, свестан да „не сме умрети" да се породица Лукића не би угасила, затим захвалан своме учитељу у родном селу Милошеву код Смедерева што је убедио његовог деду да настави школовање остављајући сеоско имање, као најбољи ђак смедеревске гимназије а затим Правног факултета у Београду, Лукић се нашао као докторанд на парискоj Сорбони. Са бриљантно написаном и одбрањеном

докторском дисертацијом под насловом "La force obligatoire de la norme juridique et le probleme d'un droit objectif", Paris, Faculte de droit, 1939. (Обавезујућа снага правне норме и проблем објективног права), млади Лукић није хтео одустати од неких својих теза о католицизму које је његов ментор с тешком муком усвојио – иако није био до краја задовољан својим решењем објективне и субјективне стране важења правних и уопште вредносних норми, пошто их ствара човек–субјекат макар и као друштвено биће. Подсетимо да је Лукић у целокупан свој теоријски и практични рад увео социјално-хуманистичку компоненту, инспирисан не само Огистом Контом и Емилом Диркемом, већ и Томом Живановићем (принцип трипартиције), а да се од великих филозофа угледао на Канта и Хегела, с тим што се у његовој филозофској култури налазио и есенцијални допринос многих великих мислилаца од антике до наших дана, од којих је преводио и/или писао о Арнолду Тојнбију, Чарслу Рајту (*Ch. Wright*), Максу Веберу, Хансу Келзену, Јакобу Морену и другима, нарочито ауторима блиским као филозофима права, историје и других наука, Ж. Гурвичу и другима.

Формирајући се све више у духу свестраности, интердисциплинарности, опште теорије и методологије све до опште филозофије с посебним обзиром на однос науке, филозофије и друштва („Енциклопедија права", 1946; „Друштвене промене у XX веку", 1957; „Методологија права", 1977, 1979, 1983, 1989, 1995; „Основи правног система СФРЈ", са З. Гребо и Б. Јојићем, 1982; предговор књизи А. Стојковића "L'Evolution de la philosophie Serbe", 1977; и др.). Пошто га је ценио и Слободан Вл. Јовановић, па је у другој Југославији постао и научно сумњив, Лукић је једно време почео да студира и енглески језик и књижевност и докторирао бриљантно са дисертацијом: „Теоријски основи и развој система државне власти у СССР у периоду 1917–1977. године" на Правном факултету у Београду 1978. године.

Као што је темељним анализама доказао професор-мислилац др Милијан Поповић (1995), Лукић је остао веран себи уздижући се до филозофског мислиоца.

Лукић се даље кретао путевима филозофије и методологије права настојећи и успевајући да остварује синтезу врхунских теорија и њихове емпиријске подлоге, што значи и њихове друштвене релевантности, где је морао темељно обрадити и генетичку страну тако да у енциклопедији његовог опуса налазимо поред теорије и историју државе и права и готово целокупног корпуса друштвених наука и њихове фолозофске основе. Пошто се виша социологија

код Срба зачела на београдском Правном факултету између два рата, и млади доктор Сорбоне Лукић укључио се у њену доградњу: преко социологије права дошао је до опште социологије коју је од 60-их година први у Србији систематски обрадио као општу друштвену науку, за чије конституисање тада владајући историјски материјализам по Лукићу може бити једна од општих теорија и метода, али не може бити и комплетна општа социологија. Овде не можемо набројати ни све књиге из тога комплекса: социологије, политикологије, енциклопедије права и других дисциплина које је Лукић зналачки и на оригиналан начин обрадио формирајући погледе не само студената права, већ и стваралаца у области друштвено-хуманистичких наука широм Југославије. Попут Михаила Илића, као хуманист, Лукић је свуда захтевао да се право продужи и димензијом правичности и социјалности тј.хуманости, а никако да се формализовањем претвори у неправо и неправду.

Све време, као што видимо, постаљао је и решавао и филозофске проблеме друштвених наука којима су проткани његови списи. Своју филозофску вокацију проф. Лукић је годинама исказивао предајући на филозофско-социолошком одељењу Филозофског факултета у Београду. Редовно смо га налазили као референта на многим филозофским скуповима у земљи и иностранству, укључујући и конгресе Међународног Хегеловог друштва у Атини, Берлину, Београду, итд. Дајући самосталне одговоре на комплекс основних филозофских питања: шта је човек и какав треба да буде, какав је смисао његовог живота итд. – основна преокупација проф. Лукића била је етика, аксиологија и филозофска антропологија, али се он бавио и онтологијом, гносеологијом, методологијом, филозофијом специјалних наука и другим филозофским подручјима и то по правилу интердисциплинарно. Просто је задивљујуће колико је области и у њима тема обухватио у свом опусу академик Лукић – а његова потпуна библиографија још није уређена ни објављена, јер ни он нема података о објављеним радовима у иностранству.

Са смислом за детаљ у наукама којима се бавио, али и даром да по моделу Хегеловог „конкретног општег" одмах докаже да се ту крију крупни научни и практички проблеми, проф. Лукић је стигао да се интердисциплинарно бави и социологијом села (а уз то и етнологијом и фолклористиком) и да се бори за његову обнову на нивоу савремене технике и технологије, да се упорно бори против „беле куге" код нас, за рехабилитацију ћирилице и чистоту српског језика, а дао је прилоге и историји српске и југословенске

филозофије, посебно темељном обрадом схватања Томе Живановића, свога професора Ђорђа Тасића и др; као председник Одбора САНУ за припрему целокупних дела Светозара Марковића који је преузео после смрти академика Душана Недељковића, окупио је сараднике и дао допринос утврђивању научне истине о овом члану-кореспонденту Марксове интернационале који је дао самосталну спецификацију марксизма на услове и могућности Србије свога доба и будућности.

Проф. Лукићу није била страна ни идеологија марксизма. Зрели Лукић, као аналитичко-синтетички научно-филозофски стваралац антидогматски оријентисан, отвореног духа спремног на дијалог и прихватање сваког релевантног, а доказаног или доказивог мишљења, али истовремено постојаног у својим уверењима и опредељењима док се не докаже супростно, еволуирао је у праву, социологији, етици и општој филозофији поступно али сигурно, да би на крају објавио своје дело и о општој филозофији.

Разуме се да је био одлучан противник стаљинског догматизма, али је прихватио многе основне принципе критичког историјског материјализма; у онтолошким, методолошким и аксиолошким разматрањима код њега има и дијалектике природе и још више дијалектике друштва и човека. Лукић је, значи, својеврсни научно-филозофски детерминист који настоји да спаја емпиријски и рационални моменат, да би се успео све до метафизичких висина – али као претежно француски ђак и следбеник српске народне мудрости, не губећи, међутим, никад из вида ни здрав разум и емпиријску релеванцију свих теоретисања као један од битних критеријума њихове истинитости и хумане вредности. Као што је др Радмила Васић документовано доказала, проф. Лукић је филозофију као „муку духа" схватио увиђајући да су филозофска решења као у основи надискуствена (за разлику од научних која се ограничавају искуством и разумом) увек само релативно доказана и прихватљива – дакле, увек отворена новим човековим продорима на основу нових сазнања и проблема пред које човек и човечанство до краја непредвидљив ток догађаја стално ставља. Лукић је био филозоф нарочито тиме што је живео са својим погледом на свет (поменимо да је и његов син др Миодраг Лукић био универзитетски професор филозофије).

Лукић је свој систем опште филозофије објавио у делу „Систем филозофије права" (1995) као опширно прво поглавље – уводно у друго насловљено „Филозофија права". Пред нама је разрађен систем који је плод његовог животног искуства и мислилаштва, а ми

ћемо бар сасвим сажето да прикажемо и скицирамо само основне тезе Лукићевог филозофског система.

Лукић схвата филозофију као „учење о свету који постоји", али додаје: да би се свет објаснио тј. утврдило његово „порекло, узрок, настанак из нечег што није свет" у коме живимо, као и питање настанка света, на која се такође мора одговорити, он ће то учинити (идући за Петронијевићем „хиперметафизиком" коју овде не спомиње) под насловом „надфилозофије, која учи о нечему што је ван света, иако је у вези с њим", и то ће учинити на крају свог система.

„Предмет филозофије је суштина света, односно постојећег уопште", и он се може обрадити рационалним, и ирационалним путем (интуицијом, осећањем), у искуству или „ван искуства тј. по себи, 'непропуштањем' кроз наше искуство", тј. у „надискуству". Главна разлика између филозофије, науке и религије, по Лукићу је ова: Наука је заснована на искуству и рационална је дисциплина, док је филозофија заснована на надискуству али је рационална, а религија је заснована на надискуству али је ирационална. Поред опште, постоје и посебне филозофије – природе, друштва, човека, живота, уметности, религије, државе, права.

Методе филозофије засноване су на законима логике као што је са наукама случај – али ако полази од искуства филозофије на њему не остаје већ њиме фолозофске ставове и доказује – то су методе логике које се проширују на надискуство и заснивају се као априористичке, аксиоматске методе и као дедукција из априорних и аксиоматских метода; а постоје и методе којима се филозофски искази не доказују – то су следећих пет метода: интуиција, надахнуће, откровење, аксиолошка метода и логичка метода. Међутим, иако не може без филозофије, човек мора схватити да су филозофски резултати „очигледно недоказиви" тј. вредност је филозофије само у вероватности а не у истинитости њених ставова, и друго, у вредности њених основних ставова (а то су идеализам и материјализам, солипсизам и др.). Основни филозофски ставови су конструкције; живећи између науке и уметности и у додиру с религијом, „велика филозофија је једно величанствено дело, које иде у највећа достигнућа ума, али исто тако и душе, која пред неумитном смрћу тражи утеху". Зато нема човека без сопствене филозофије и вере, али се стручна филозофија оцењује по ширини и дубини њене концепције.

Сопствени систем Лукић овако конструише: Полази од „онтологије као учења о свету као целини" са категоријама објективно и субјективно постојање, постојање реално и идеално

да би дошао до општег појма постојања: заузима став према категоријама времена и простора, (бес)коначности света; утврђује односе у категорији „свет": реални свет; између монизма и дуализма и опредељује се за „тријализам" – схвата свет као јединство три „равноправне" и „самосталне" чињенице – материје, духа, енергије; није прихватао Ајнштајнов доказ јединствености метерије и енергије, нити да маса и материја нису исто, а дух је сматрао за „једини делатни чинилац у свету, док су материја и енергија пасивни", „под његовом 'владом' ". За чиниоце духа узимао је ум, вољу и осећање; по савршенству духа разликовао је пет врста – „несвесан, подсвесан, свестан, самостални и индивидуални дух", а по врсти субјекта чији је односни дух, Лукић говори о индивидуалности духа, о злодуху, узајамним односима материје, енергије и духа, о души (психи), о бесмртности душе (духа) где сматра да „нажалост нема личне бесмртности душе".

Лукић затим разрађује питање Бића. Разликује просто биће које је једно, и сложена бића (неорганску природу и живи свет, смрт, животну силу, врсте живих бића, човека као „јединство супротности" и одређује његово место у свету, заузима став према тежини човековог места у свету, о раду, ограниченостима човека умом и моралом, о полности, смрти, људском стваралаштву; о друштву и човеку као друштвеном производу, о друштвеним скупинама, друштвеном духу, култури, нормама; главном заштитом човекове (не)пролазности сматра (поштено) стваралаштво.

Стога посебну пажњу Лукић посвећује: променама реалног света чији је узрок – дух; развоју света и правцу тога развоја који одређује однос материје, духа и енергије, што значи да тај развој није кружно кретање у буквалном смислу; „циљ света" је тежња савршенству, у чему је Лукић специфични перфекционист. Његов систем обрађује и главне законе света (нужност и случајност, закон одржања света, закон узрочности и слободе, привлачења и одбијања, закон (не)равнотеже, (не)реда и (бес)поретка, (не)склада, законитости и развоја света. Разматра и идеални свет (појаве) као ванвремене и ванпросторне и њихове врсте – свет могућности и свет датости. Посебно се задржава на проблему вредности, на правилима (нормама) – прве исказују оно што јесте а друге оно што треба да буде.

Посебно поглавље Лукић посвећује аксиологији као учењу о вредностима. Аксиологију сматра блиском онтологији јер вредности постоје као део стварности, што значи да повезује вредносне и стварносне судове јер „вредности произилазе из саме суштине

света“ и „важење је начин постојања вредности”. Врсте вредности су: добро као општа вредност, а „врховно добро је постојање света”. Тако Лукић стиже до морала и полази од тога „да је Добро оно што је морално”; формално узев, „морално је оно што се човеку намеће као неизбежно, несумњива дужност његовом сопственом савешћу стога што он себе осећа човеком” па стога „та унутрашња дужност је апсолутна” услед чије повреде се јавља грижа савести” као санкција. Садржински узев, „морално је, односно добро, поступати човечно” – учинити све што доприноси опстанку човека и човечанства, а то значи делати по умности и слободи. Главним вредностима Лукић сматра истину, правду, слободу, (друштвени) ред (поредак), мир, људско достојанство, лепо (на овој вредности Лукић се посебно задржава). Најзад, од „невредности” разматра зло и смрт. За њега, живот је услов за сва конкретна добра, која човеку доносе сва могућа задовољства”.

У трећој глави свог система филозофије, Лукић разматра гносеологију. Пише о истинитости и противречности сазнања, о доказима постојања свога „ја“ и спољног света као и о сазнању „идеалног света”.

У Додатку, Лукић излаже своје погледе о Надфилозофији, о њеном предмету и методи, о покушајима објашњења настанка света, о могућности као извору света, о току настанка и крају света, најзад о питању мноштва светова (где не изоставља ни теме о рају, паклу и сл.). Ова глава Лукићеве мисли може се означити и као његова футурологија.

Други део Лукићеве филозофије, Филозофија права, опширно је разрађен као посебна филозофија.

У општој филозофији, Лукић припада школи (правцу) тзв. емпиријске метафизике која се развијала упоредо са позитивизмом, марксизмом, грађанском аксиологијом и другим правцима од друге половине XIX века до данас. Тај правац полази од емпиријских чињеница да би се уздигао не само до метафизике која казује какав свет јесте, код Петронијевића и до „хиперметафизике”, а код Лукића до „надфилозофије”, и указаје да остаје отворено и питање какав свет нужно мора и треба да буде, бар као могућност.

О филозофском карактеру радова Радомира Лукића је писано: „Значај Лукићевог система филозофије права може се одредити у односу на филозофију права и системе филозофије права у свету уопште, у Срба и у Лукићевим делима уопште. Он сам нас уверава да не може избећи излагање своје сопствене филозофије, макар његово схватање било несхватљиво за њега самог и неуверљиво”

(Станимировић 2003, 45).

Радомир Лукић је написао велики број и политиколошких радова, у којима је обрађивао све политиколошке теме (држава савременог грађанског друштва, појам класе и касте, политичке странке, политичка теорија државе, савремена држава и друго). Правио је паралелу између два основна система његовог времена – социјализма и капитализма. Социјализам је дефинисао као покушај остварења хуманизма: „Битан недостатак данашњих социјалистичких система био је управо недостатак политичке демократије. Такав недостатак је чинио да су многи с правом сматрали да социјализам или није ништа знатније допринео хуманизму или га је чак смањио у односу на претходна друштва. Међутим, оправдано се може поставити питање да ли је социјализам без политичке (а тиме и без једне врсте економске) демократије заиста социјализам" (Лукић 1966а, 1).

Лукић је критиковао тоталитарни карактер социјалистичког система, сматрајући да се он не може остварити без хуманизма: „Оваквом одредбом хуманизма одредили смо и угао разматрања односа између хуманизма о социјализма, одн. нашег новог Устава. Најпре, социјализам претпоставља хуманизам у смислу који смо одредили, и то хуманизам не само у ширем него и у ужем смислу. Али, наравно, то је минимум хуманизма који претпоставља социјализам. Социјализам тиме још није довољно одређен, одн. тиме још није одређен социјалистички хуманизам, одн. социјалистичко схватање хуманизма. Социјалистички хуманизам се састоји у томе што се сматра да је социјализам предуслов остварења хуманизма, тј. сматра се да се хуманизам састоји у развоју одређених људских особина, а да се ове особине, опет, не могу развити без успостављања социјализма" (Лукић 1966а, 7).

Лукић је писао о држави, политичким партијама, класама, институцијама, култури и осталим политиколошким темама у најширем смислу: „И у расправама о појму политике, као и у оним о многим другим питањима, постоје у науци многа размимоилажења и скоро сваки писац одређује свој појам политике. Отуд се јавља тешкоћа да се уопште о њему расправља и зато претходно треба решити на који начин уопште прићи овом расправљању и отклонити поменуту тешкоћу. Ово се може учинити само ако се претходно утврди откуд долази до ове тешкоће" (Лукић 1962, 7).

Политика у себи садржи широк обим појмова и прожима се са свим сегментима друштва: „У свом ширем значењу појам политике обухвата пет саставних елемената. То су политичка делатност (усмеравање), политички субјект, људска делатност које

је предмет усмеравања, одређен правац, одн. циљ усмеравања и, најзад, средства којима се усмеравање остварује" (Лукић 1962, 15).

Лукић је анализирао сва значења и елементе политике. Идеологија је најважнији сегмент политичке странке: „Идеологија је значајан елемент политичке странке, јер ову, као што смо видели, чине људи исте идеологије. Исто тако, политичке странке странке су значајан чинилац идеологизације друштва, тј. оне уносе идеологију у друштво, шире је и усмеравају кретање друштва сходно својој идеологији" (Лукић 1966б, 119).

Идеологија је широк појам који има много својих значења, а Лукић је дефинисао њено уже и шире схватање: „Реч идеологија има више значења. Главна су два. У ширем смислу, под идеологијом се подразумева сваки више или мање целовит систем идеја, различит од других. У ужем смислу, особито у значењу које се овом термину даје у марксистичкој терминологији, под идеологијом се подразумевају само они искази о свету који нису тачни, тј. који су искривљени, изопачени, изокренути, и то из посебних друштвених разлога, о којима ћемо одмах говорити" (Лукић 1966б, 119).

Политичке странке су најважнији сегмент идеологије, и врло битне државне и друштвене институције. „Одредбе политичке странке у разних писаца могу се разликовати (и према томе и разврстати) на разне начине, зависно од броја и врсте обележје која се наводе као основна. Ми ћемо овде покушати да те одредбе управо тако разврстамо – по броју и врсти обележја која се придају странкама, идући од најпростијих до најсложенијих" (Лукић 1966б, 20).

Између осталог Радомир Лукић је писао и о културолошким појавама, тако и о моралу: „Обично се сматра да су морал с једне стране и политика с државом с друге стране у сталном сукобу, да у политици уопште и у вршењу државне посебно (што је најснажнији израз политике) ретко има морала и сл. Макар наизглед то и било тачно, ипак треба истаћи да то није сасвом тачно – боље, да није уопште тачно, јер држава и политика имају свој морал, који не мора да се поклапа, а по правилу се и не поклапа с „обичним" моралом појединаца. Зато је потребно да се питање подробније размотри, да се покаже да и кад држава захтева, нпр., лишавање туђег живота било у рату или при извршењу смртне казне, то ипак није неморално, иако је иначе убиство човека најтежи морални преступ" (Лукић 1986, 123).

Својом научном мишљу Радован Лукић је, осим правној науци, дао значајан допринос и филозофији права, као и политикологији.

РЕФЕРЕНЦЕ

Енциклопедија српског народа, 2008. Београд: Завод за уџбенике.

Лукић, Радомир. 1986. „Однос морала према политици и држави". *Политиколошке студије,* год. I, бр. 1-4, Београд: Факултет политичких наука

Лукић, Радомир. 1966а. „Хуманизам и начела новог устава". *Симпозијум о социјалистичком хуманизму,* Београд: САНУ.

Лукић, Радомир. 1966б. *Политичке странке.* Београд: Научна књига.

Лукић, Радомир. 1962. *Политичка теорија државе.* Београд: Савез удружења правника Југославије

Станимировић, Драган. 2003. „Лукићев систем филозофије права". *Зборник радова Правног факултета у Нишу,* XLIII, Ниш

Branko Nadoveza
Institute for Recent History of Serbia, Belgrade

RADOMIR LUKIĆ: POLITICAL AND PHILOSOPHICAL THOUGHT

Resume

Radomir Lukic is a Serbian well-known lawyer, and he also contributed to the development of the philosophy of law, touching upon various philosophical topics. Writing about all segments of society – the state, including ideology, political parties, classes, culture, science, he gave a scientific contribution to understanding both the philosophical and even more sociological segments of these social phenomena. Many of his works have both a political science and philosphy of law dimension. He delt with these problems from both historical and contemporary aspects. Many of his works are at the intersection of legal and political science, as well as the philosophy of law.

Keywords: Radomir Lukić, law, political science, philosophy of law, state, political parties, ideology, ethics

* Овај рад је примљен 20. априла 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2022. године.

ИСТОРИЈА И ГЕОПОЛИТИКА, МЕЂУНАРОДНЕ ТЕМЕ

75
Сања Стошић
ИСТОРИОГРАФСКИ НАРАТИВ КАО СРЕДСТВО ЛЕГИТИМАЦИЈЕ НОВИХ ДРЖАВА И НАЦИЈА

95
Секу Сиди Дијавара
УЛОГА НАЦИОНАЛНИХ КОНФЕРЕНЦИЈА У ДЕМОКРАТИЗАЦИЈИ У ФРАНКОФОНОЈ АФРИЦИ

117
Невена Јовановић
СПОЉНОПОЛИТИЧКЕ ТЕМЕ КАО ЕЛЕМЕНТ ИЗБОРНЕ СТРАТЕГИЈЕ ХИЛАРИ КЛИНТОН НА ПРЕДСЕДНИЧКИМ ИЗБОРИМА У САД 2016. ГОДИНЕ

УДК 930:[327::911.3
DOI: https://doi.org/10.22182/pr.7332022.4
Прегледни рад

Сања Стошић*
Институт за политичке студије, Београд

ИСТОРИОГРАФСКИ НАРАТИВ КАО СРЕДСТВО ЛЕГИТИМАЦИЈЕ НОВИХ ДРЖАВА ИЛИ НАЦИЈА
Осврт на Зборник „Историја као инструмент геополитике" др Зорана Милошевића**

Сажетак

Зборник „Историја као инструмент геополитике" који је приредио др Зоран Милошевић, има неоспорну вредност политичког пројекта будући да осветљава принципе креирања историографског наратива као инструмента легитимације нових држава или нација, насталих у смеру стварања синтетичких нација које су биле плод ширих геополитичких интереса. Циљ овог рада је да покаже како путем фрагментације територијалног суверенитета словенских држава и аутономних тежњи национално недефинисаних етницитета у оквиру ширих геополитичких интереса, уз свесрдну подршку како регионалних тако и глобалних сила, долази до редизајнирања постојећих етничких идентитета и стварања нових националних идентитета као геополитичког пројекта великих сила утемељеног на разарању језичко-културног јединства и верско-националној конверзији држава мета. У том смислу, представљено дело јесте сведочанство и

* sanja.stosic@ips.ac.rs

** Рад је настао као плод претходно изложеног усменог саопштења на промоцији Зборника одржаној у Руском дому, 11. маја 2022. год., под називом „Историја као инструмент геополитике". Др Милошевић је аутор више од 1000 библиографских јединица у оквиру којих посебно место заузимају монографије попут „Друштвена доктрина Римокатоличке цркве", затим „Од Малоруса до Украјинаца: прилог проучавања промене културног и националног идентитета Малоруса", „Терористи или жртве Запада: муслиманско питање у Европској унији", као и различити зборници које је аутор приредио, попут: „Светост и индентитет: улога светаца и светости у формирању идентитета православних народа", „Светост и дух времена" итд.

слика данашњег времена у коме се сваки појединац суочава са механизмима дехуманизације, денационализације и свеукупног преформатирања историјских чињеница о културном идентитету словенских народа.

Кључне речи: историја, геополитика, етно-инжењеринг, неонацизам, Русија, Србија, Украјина

Пре него се посветимо дубљој анализи овог зборника, неопходно је истаћи чињеницу да је професор Милошевић, као врсни познавалац теоријске социологије и политичке теорије, окренут константном проучавању културног и националног идентитета Словена, приликом приређивања наведеног дела, као једним од кључних мотива био руковођен првенствено свешћу о потреби да се поново актуелизује политичка историја Словена. Наиме, у оквиру поменуте тематике, постоји прави вакуум у погледу примарних историјских извора, будући да су исти систематски уништавани док су секундарни извори махом фабриковани, тј. представљају реконструкцију историографских података у служби разједињења и затирања не само словенских народа већ и православља. Континуирано затирање историје и сећања као политички пројекат аутора бечко-берлинске историјске школе, управо је и допринело томе да професор Милошевић приреди дело под називом „Историја као инстурмент геополитике", не би ли на тај начин и сам у свом опширном ауторском опусу оставио још једно епохално дело које несумњиво пружа вишевековну синтезу геополитичког и историјског контекста, те се као такво, свакако може сматрати и одредити као својеврсни политички пројекат, на шта указује и сам наслов дела.

Као такво, дело др Милошевића јесте уједно и водич не само за адекватно разумевање улоге геополитичких процеса у формирању историографског наратива и његове инструментализације, већ и алат за раскринкавање улоге наведених феномена у процесу легитимације новонасталих и новонастајућих држава или нација у савременој глобалистичкој агенди Новог светског поретка. Кроз синтетизовано знање, емпиријске наводе и кључне референце о развојним процесима фабриковања историјских чињеница, професор Милошевић успева да утемељеним политиколошким дискурсом расветли, како ужој академској тако и широј читалачкој публици, механизме по којима функционишу „ратови историја" као саставни део геополитичких интереса и хибридних ратова.

Такође, критичка анализа Зборника подразумева свест да овакво дело није могло да настане нити угледа светлост ни у Америци ни у Русији, већ баш у Србији, те стога, као такво, представља раритетни приказ перманентне културолошке колонизације над Словенима, чија се финална фаза нажалост одвија до дана данашњег пред нашим очима, кроз сукоб Истока и Запада оличен у специјалној војној интервенцији и актуелним дешавањима у Украјини. Наиме, благонаклон став ЕУ и њених креатора према наводном васкрснућу нацизма, и тзв. оживљавању наследника неонацистичких формација из II светског рата у Балтичким државама само је маскарада пред давно успостављеном нацистичком идејом о европској економској заједници од Атлантика до Урала. У том смислу, образац прекрајања историје, уткан је дубоко у политику украјинског председника Володимира Зеленског (*Володи́мир Алекса́ндрович Зеле́нський*) који одређује украјинску кризу као вишевековни идентитетско-стратешки сукоб са Русијом, ширећи русофобну реторику и пропаганду по којој је Русија терористичка и геноцидна држава и креће се у смеру социјалног инжењеринга. Истовремено, у оквиру овог хибридног рата који заправо Запад води против Русије, председник Зеленски прибегава крађи руске историје и духовности, будући да на основу туђинске историје одређује као дан државности Украјине дан када је крштена кијевска Русија, 988. године.

Међутим, покушавајући да помоћу историографског наратива на вештачки начин изгради и легитимизује идентитет Украјинаца, односно оних који су се одметнули и удаљили од сопствених духовних руских корена, а у служби туђинских интереса, садашњи председник Украјине, заправо затире историјски идентитет украјинског народа и води га ка самоуништењу. У том смислу, јасно да је данас Украјина нови бастион нацизма руковођен интернационалном хунтом и онима који су се одрекли себе и свог националног и духовног корена. Ову чињеницу добро илуструје један тотални ратни парадокс који се очитује у настојању руске војске да што више поштеди људство и сачува инфраструктуру нападнуте територије, док они који наводно бране нападнуту територију злоупотребљавају и жртвују „сопствено" цивилно становништво као топовско месо, немислосрдно уништавајући и разарајући све цивилне објекте, са циљем да изврше потпуну нацификацију и успоставе апсолутну владавину фашизма. Стога, иако је Украјина у бити православна држава, украјински сукоб има много ширу димензију и не представља само сукоб два православна народа, већ оних који су се одметнули од своје духовности и

традиције у служби нацистичке идеологије, потирући вредности свих других култура и цивилизација, и било који други културни идентитет уопште.

Уз осврт на забележене историјски важне догађаје и личности које су страдале под пером западњачки инструираних аутора, а у циљу разобличавања историјске истине и затирања идентитета словенских народа (Милошевић 2022, 12), посебно Русије, Белорусије и Србије**,** својом сложеном структуром овај зборник кроз пет различитих делова јасно указује неприкосновену повезаност историје и геополитике, пружајући читаоцима један сложени тематски мозаик који упућује на зачетке, савремене токове и будућа питања везана за актуелну и фашистичку демонизацију словенских народа и данашњу русофобску реторику која се пласира у јавном дискурсу глобалистичких медија.

Како је обим овог рада сувише ограничен да бисмо сваком од радова у оквиру Зборника посветили посебу пажњу, у наставку текста биће направљен општи осврт на поглавља Зборника:1) Историја и геополитика, 2) Историја, геополитика и дизајнирање идентитета,3) Историја, геополитика и религија, 4) Геополитика и смисао фабриковања историје, 5) Геополитика, историја, суверенитет. Иако свако од поглавља представља посебне садржинске целине које се баве анализом кључних друштвених феномена, попут геополитике, историје и дизајнирања идентитета, затим питања суверенитета, религије и историјске ревизије, тешко их је посматрати засебно због повезаности и тематске испреплетаности. Ипак, у оквиру наведених мултидисциплинарних делова или целина које се преплићу, а према критеријуму остваривања политичких и идеолошких планова усмерених ка стварању и легитимацији нових националних идентитета даље у раду посебно ће бити посвећена пажња одређеним текстовима аутора који су, на основу нашег личног суда, проникли у срж *пост-либералистичког* дискурса XXI века у коме је концепт пост-историје механизмом изокретања истине замењен концептом пласирања анти-историје, а у духу неототалитарног контекста утемељеног и одрживог једино на замени теза.

*

Полазећи од интерпретације *историје као меке моћи геополитике*, како је у свом чланку одређује Раде Јанковић, као и схватања модерне *геополитике као ратне вештине* уперене не само ка проширењу геополитичког простора већ и освајању *људских*

душа, јасно се истиче да се у савременим хибридним ратовима или ратовима тзв. четврте генерације, оружје и људски животи користе само као средства у борби за наметањем одређене идеологије или погледа на свет. Стога, како наводи сам аутор, *прошлост као корен свих сукоба креира се заправо у садашњости*, а империјална доминација над једним народом заснива се на манипулативном и перфидном принципу брисања историјског памћења, културног идентитета, а тиме и националне самобитности (Јанковић 2022, 26).

Тако, на пример, сама реч *рус* се појавила на Криму и тек касније се проширила на територију Кијева. Осим тога, када је кнез Владимир крстио руску земљу, ту територију је насељавало словенко становништво, или Руси који су чинили део словенског народа, јер у то време се још ни руски језик није издвојио из прасловенског, те су тада тамо живели извесно Словени, а не Украјинци. Осим тога, кијевски дијалекат староруског језика (XI–XII века) није изнедрио данашњи украјински, односно малоруски језик, већ се становништво из Кијева селило према северу и североистоку.

Објашњавајући концепт геополитике као империјалне, тј. освајачке вештине, аутор се позива на тумачење старијих аутора попут Николаја Трубецкоја (*Николай Сергеевич Трубецкой*) који у контексту културно-историјског релативизма и културно-политичке оригиналности Русије и руског пута закључује да руска империја није настала захваљујући кнезу Владимиру већ Џингис-кану. Наиме, претпоставка да је из Кијевске Русије могла да се развије руска држава потпуно је неодржива, јер није могуће да било која империја настане од стране народа кадрог једино да освоји парцијално неку територију, већ искључиво од стране оног који је способан да освоји „читав систем степе", као што је Џингис-кану пошло за руком да оствари државно уједињење читаве ове територије (Јанковић 2022, 25).

Будући да се људска перцепција садашњости темељи на прошлим искуствима, односно прошлост се заправо креира у садашњости, утицај и наслеђе прошлости од пресудног су значаја за садашњост, јер, како наводи Едвард Саид (Edward Said) „култура је бојно поље", а „моћ да се приповеда", односно спречи ширење других приповести директно је повезана са културом и империјализмом, или сувереношћу неке нације. Стога, заиста слободна је она нација која има моћ да сачува истину и причу о својој традицији и коренима и не дозволи „разарање историјског памћења" наметањем „туђег приповедања". Другим речима сувереном се може сматрати само она нација која сачува моћ да сама пише своју историографију и

тако сачува своју духовни корен и спречи било какву потенцијалну манипулацију свести код свог народа и будућих поколења до које долази услед уплива туђих истина и стварања дисконтинуитета са прошлошћу.

Пример који ово добро илуструје јесте чињеница да се прекид континуитета са српским средњим веком у српској историографији, услед манипулативног утицаја Ватикана и Беча, превасходно оправдава вишевековном турском окупацијом, иако је управо захваљујући утицају спољашњих сила тј. бечке, берлинске и париске школе, српска историја изобличена и обојена страним културним утицајем попут протестантизма, капитализма, масонерије итд. На тај начин, изворна српска империјална свест, која је током целог средњег века била „извориште културе и писмености за православне Русе, Бугаре и Влахе" културолошки је колонизована од стране европских сила (Јанковић 2022, 29–31). На тај начин успешно је направљен раскол између српског аутохтоног духовног искуства и корена и страних, тј. туђинских традиција.

У контексту указивања на механизаме фабриковања историјских чињеница и водеће актера датог процеса, међу радовима првог поглавља, истиче се и рад Владимира Романовича Марченка (Влади́мир *Рома́нович Ма́рченко*) под називом „Јединство Европског парламента и украјинског неонацизма у ревизији историјског памћења народа". Наиме, у поменутом раду се на основу рашчлањивања историјских чињеница, експертске анализе, уставних и законодавних аката, раскринкава утицај јединства Европског парламента и украјинског неонацизма у ревизији историјског памћења овог народа. Водећи се помахниталом русофобијом, Европски парламент и актуелно руководство Украјине не презају од фалсификовања историје, као и бесрамног величања неонацистичке агресије која се огледа у рушењу споменика истакнутих совјетских вођа и некадашњих хероја у Великом отаџбинском рату. Под окриљем Европског парламента који једнострано гласа за антируске резолуције и на перфидан начин скрнави основна начела европских вредности, спроводећи монопол у осуђивању Русије због наводног непоштовања истих, грубо се крши међународно право и конвенције о спречавању и кажњавању геноцида, расној дискриминацији и заштити људских права и основних слобода.

Другим речима, управо на основу нацистичке идеолошке прошлости која је за последицу имала избијање Другог светског рата, у коме се против СССР-а у „трупама Вермахта борило око два милиона људи из земаља Осовине [и нацистичка Немачка је

поражена од стране Русије, искристалисала се данашња европска русофобија као подршка бившим хителровским колаборационистима у затирању успомене на ослободиоце] Украјинске ССР, и целог света од смеће куге немачког нацизма и европског фашизма. [Међутим], упркос чињеници да је данашња Украјина, као земља оснивач СССР-а, током нацистичке окупације претрпела велике губитке [...], као и да је 27 милиона совјетских грађана [изгубило животе у ослободилачкој борби], став Европског парламента доприноси [...] не само легализацији и величању нацизма, фашизма и њихових нових манифестација, већ уништава и [европски културно-историјски и цивилизацијски интегритет]" (Романович Марченко 2022, 164–166).

На основу бесрамног историјско-политичког плагирања и у име тзв. демократије, Хитлеров нацистички тоталитаризам изједначава се са Стаљиновим совјетским тоталитаризмом, чиме се утире пут ка глобалистичкој „европској кампањи против бољшевизма [...] иако [...] у материјалима Међународног војног суда у Нирнбергу, нема тврдњи да је СССР тоталитарна, диктаторска држава" (Романович Марченко 2022, 168–171). Стога, јасно је да се упркос пресуди Нирнбергшког процеса хитлеризам негује од стране актуелних политичара ЕУ и Украјине и пласира се прича о тзв. совјетској окупацији, док се од стране украјинске власти легализују и величају неонацистичке партије, разни милитантни покрети, као и друге криминалне, расистичке и фашистичке групе.

Пример који то илуструје јесте чињеница да је 2010. године председник Украјине, Виктор Јушченко (*Віктор Андрійович Ющенко*) издао „Указ о давању почасти учесницима борбе за независност Украјине у XX веку", док је украјински парламент пет година касније усвојио Закон о правном статусу и обележавању сећања на учеснике у борби за независнот Украјине. До дана данашњег, поменути Закон, као ни Указ, нису поништени од стране Европског парламента иако је општепознато да су активности Организације украјинских националиста (ОУН) и Украјинске Устаничке Армије (УПА), на челу са Степаном Бандером (Степан *Андрійович* Бандера) и Романом Шухевичем (Роман *Йосипович* Шухевич), финансиране управо нацистичким новцем и редовима Вермахта, починиле стравичне злочине над цивилима, женама, децом, Јеврејима, Пољацима, Украјинцима, Ромима и Белорусима, и осуђени су не само у Нирнбергу него и у Украјинској ССР. Осим тога, сарадња ових организација са хитлеровском Немачком потврђена је и 1993. године од стране научника Академије наука Украјине.

Упркос свему, данас сви медији у Украјини, као и школски и универзитетски програми, проповедају нацистичку идеологију (по есесовцима се именују улице и подижу споменици, користе се нацистички симболи) и величају злочине поменутих организација. Истовремено, док се Русија стигматизује као геноцидна и терористичка држава, забрањује се употреба руског језика, руска музика и култура упоште, што на међународној сцени подржава и европска заједница која на глобалном нивоу пропагира бојкот руске уметности, научника и спортиста, распирујући тако додатно агресију и русофобију, што не угрожава само Украјину и Европу већ и цео свет (Романович Марченко 2022, 186–191).

*

У овкиру другог поглавља, овог опсежног и капиталног дела о (зло)употреби историографије у сврху оправдавања етно-инжењеринга, тј. насилног и вештачког стварања нација, посебну пажњу завређује рад професора Миломира Степића, под насловом „Историјско-геополитички аспекти (и)реверзибилности процеса 'етно-инжењеринга'", као и текст Кирила Шевченка (Kirill-Shevchenko), назван „Историја као инструмент за дизајнирање идентита прошлост Русије у историософији галицко-руских делатника XIX века".

У свом чланку професор Степић исцрпно анализира и објашњава геополитичку позадину етно-инжењеринга спровођеног над српским земљама, као и узроке и могућности његове (и) реверзибилности. Полазећи од хипотезе да је из геополитичких разлога у југословенској држави српски чинилац доживљаван као претећи, односно потенцијално пророски, титоистичка власт, директно подржана западњачким утицајем, била је усмерена ка планском спровођењу етно-инжењеринга у циљу вештачког очувања кохезије „једног, а троименог народа".

Као што Степић (2022, 224) наводи: „[...] у мултиетничким и сложеним (федеративним) државама Југославији и Совјетском Савезу [етничким процесима се може управљати ауторитарно, те су као последица геополитичких циљева и (једно)партијског система доношени акти о моменталном прогалашавању] нових етничких и националних идентитета [или инстант нација]". Истовремено, заједничка одлика „пролиферације нација" повезана је са чињеницом да је овај друштвено-политички феномен најзаступљенији управо код „најраспрострањеније, традиционалистичке, државотворне,

словенско-православне и телурократске (континенталистичке), а анатемисане као монархистичке и хегемонистичке нације [Русије и Србије које су и на овај начин систематски распарчаване и слабљене]".

Насилна реконфигурација југословенске државе убрзала се у периоду XX–XXI века, а темељи се превасходно на геополитичкој позадини диктираној интересима великих, атлантистичких сила, тј. Велике Британије, Француске и САД-а, које су у циљу спречавања деловања Немачке, Русије и Аустроугарске, мапирале нове границе као „Санитарни кордон", односно „баријеру од Балтичког мора на северу до Медитерана на југу". У контексту етничке хетерогености прве југославенске државе, било је неопходно спречити развој српско-руских геополитичких тежњи, што је резултирало имплементацијом радикалног, антисрпског етно-инжењеринга. Основне црте ове прве фазе „монархистичког" етно-инжењеринга биле су директно усмерене ка националном растакању српских земаља и интереса на уштрб Словенаца и Хрвата, а под утопистичком крилатицом „интегралног југословенства". Период након Другог светског рата, донео је не само огормне демографске губитке и планско протеривање и покрштавање Срба, него и нову фазу „титоистичког" етно-инжењеринга током кога је заправо настављена политичка агенда хрватских усташа у НДХ. У том духу, још за време рата, донет је декрет о етногенези две „нове нације" – македонске и црногорске.

Геополитички циљ стварања ових „АВНОЈ-ских нација" или „инстант-нација" био је усмерен ка потпуном етничком разарању и популационо-просторном редуковању Србије, као и апсолутном анулирању њеног територијално-политичког утицаја. Наиме, оваквим етно-инжењерингом скршена су два круцијална државотворна симбола српства, а сваки покушај реверзибилности примењеног етно-инжењеринга готово је анулиран. На основу историјо-географског фалсификата, јужни део старе Србије, који је био „средиште средњевековне, царске, Душанове државе", преименован је у Македонију као федералну јединицу новоформиране македонске нације, док је Црна Гора, која је била „бастион српства током вишевековне османске окупације" и територија насељена најпатриотскије оријентисаним Србима, изнедрила синтетичку-црногорску нацију. Истовремено, римокатолички утицај подстакао је великохрватски експанзионизам, а након вештачког стварања македонске и црногорске нације, уследило је и проглашење мулиманске. На овај начин, Срби

су лишени „вардарског дела круцијалне моравско-вардарске комуникацијске и стратегијске *вертикале Балкана*", која је посредно омогућавала савезништво са православном Грчком, као и изласка на море између Хрватске и Албаније (Степић 2022, 231–235).

Оваква иреверзибилност етно-инжењеринга одговарала је псеудодемократском Западу, *који све што није смео Русији, чинио је и чини Србима*. Међутим, актуелна дешавања све више доприносе прекомпозицији геополитичког контекста и са потенцијалном деатлантизациојм Балкана и стварањем мултиполарног светског поретка у коме САД, НАТО и ЕУ губе превласт, питање реверзибилности етно-инжењеринга спроведног над српским народом добија перспективу.

Када је реч о чланку Кирила Шевченка, његова важност огледа се у расветљавању процеса културног развоја Московске државе и формирања Руског царства у периоду XVII–XVIII века, као и допиноса Галицијске Русије као поборника сверуског народног јединства (Великоруса и Малоруса), борећи се са украјинофилима и њима идеолошки сродним руским либералима.

Наиме, Шевченко у свом раду указује на чињеницу да је Источна Галиција, која је данас главно упориште украјинског национализма, заправо подлегла сепаратистичком етнокултурном наративу тек наког геноцида који су током Првог светског рата извршили Аустроугари над припадницима галицијско-руског покрета. Иако су почетком XX века у тадашњем аустријском, односно већ пољском Лавову излазиле новине на руском језику које су пропагирале идеју антируског јединства Великоруса и Малоруса, руска Народна партија Галиције и јавне личности с краја XIX и почетка XX века заступали су непоколебљиво идеју културно-националног јединства целог руског народа, истичући да обичан руски народ Галиције осећа природну и урођену привржености Москви, као и да Галичани чак надмашују обичне Малорусе и Великорусе у националном осећању ка Русији, патриотизму и привржености Руској цркви.

Заправо, припадници галицијско-руског покрета поносили су се чињеницом да су староседеоци Галиције у време феудалне разједињености и монголско-татарске владавине дали велики допринос успону Московске кнежевине, претварајући Москву у духовни центар и црквену престоницу свих руских земаља. Истовремено галицијско-руски интелектуалци наглашавали су значај који су староседеоци Мале и Галицијске Русије одиграли у развоју руске науке, културе и образовања, сматрајући Москву

више политичким центром Русије, него центром образовања. Стога, ширење образовних активности преселило се на југозападну периферију Русије која је делимично припадала Пољској, а делимично Литванији, те су православна братства, прогоњена од стране Пољске и римокатолицизма наставила ширење образовне делатности кроз оснивање школа и академија у Кијеву, претварајући га тако у центар просветитељства целе Русије.

У том смислу, данашња руска култура настала је крајем XVIII и почетком XIX века као плод заједничког деловања руске и украјинске, односно великоруске и малоруске интелектуалне елите. Међутим, аустријски званичници и пољска управа Галиције стремили су активно латинизацији писма Русина Галиције и забрањивали су штампање руске литературе у иностранству, као и ширење москалофилства. Коначно, аустро-пољски етнокултуролошки инжењеринг доживео је тријумф изумом украјинског фонетског писма, тзв. кулишивка, које потискује руско етимолошко писмо и, увођењем у локални школски систем, 1780-их, удаљава галицијске Русине од општег руског језика и културе. Под утицајем пољских власти исте године долази до заоштравања тензија између Руса Галиције и украјинофила, те долази до национално-политичког споразума украјинофилског дела Галичана и Пољака, познатога као „Нова ера". Овим споразумом успоставља се идеолошка припрема за урушавање општег руског културног идентитета и ствара подлога за формирање антируског украјинског идентитета у Украјини на основу преобликовања традиционалног идентитета галицијских Русина путем апсолутне ревизије руске историје, језика, литературе и културе уопште.

Из свега наведеног, јасно је да се укрјински идентитет није издефинисао као доминантан над аутохтоним источнословенским народом Галиције све до XX века. Историја галицијско-руског покрета у XIX и почетком XX века открива природну везаност за општи руски културни идентитет у Галицијској Русији, која је опстајала упркос аустријској репресији све до половине XX века. Након тога, већина галицијских Русина и данашњих Галичана подлеже суровој цензури украјинских активиста који затиру до темеља руску прошлост Галиције, бришући или фабрикујући све проруске трагове из политичког програма, литературе и јавног живота који нису у складу са претензијама тзв. украјинске политичке елите.

*

У трећем поглављу, у коме се кроз различите радове темељно преиспитује и улога и значај религије у савременој геополитичкој агенди, и где се кроз текст Ђура Бодрожића истиче утицај римокатоличке цркве на историју Балкана, а затим у делу Јована Јањића са геополитичког аспекта анализира страдање Српске Православне Цркве током Другог светског рата, посебно се издваја рад протојереја Александра Романчука (*Alexander Romanchuk*), под насловом „Значај укидања Брестске црквене уније у оквиру руске империје за Руску православну цркву и белоруски народ".

Проучававајући утицај Брестске уније у историји Белорусије, Украјине, Литваније и источне Пољске, иста је имала значајну улогу као верско оруђе у процесу покатоличења руских поданика пољске круне које је као католичке мисионаре слала у Москву. Данас, остаци овог црквеног феномена такође имају политички значај јер се одређени фрагменти украјинске гркокатоличке цркве користе као мобилизационо средство у савременој Украјини, док се сам феномен унијатизма користи у сврхе дестабилизације друштвено-политичке ситуације у Белорусији.

Седином XV века дошло је до формалне поделе у оквиру Руске православне цркве, те је 1595. године формирана црквена унија између јерархије Кијевске метрополије Цариградске патријаршије и Римокатоличке цркве, која је формализована у Пољско-литванској заједници у Брест-Литовску 1596. године. На тај начин, Брестском црквеном унијом окончан је процес римокатолизације у будућим белоруско-украјинским земљама, а целукупан период XVII–XIX века који је био усмерен ка асимилацији руског становништва Пољско-литванске државе од стране западноруса, заправо је само ослабио пољско-литванску државност, доприносећи њеном паду у последњој четвртини XVIII века.

Током два века постојања, унија је у Белорусији створила стабилне црквене и административне структуре (више од 80% белоруских сељака, као и најсиромашнији део племства био је под утицајем католичанства), док у Украјини то није био случај. Иако унија није имала капацитет да допринесе оснаживању белоруског националног идентитета, све до почетка XIX века њена улога је доприносила јачању пољског католичанства путем латинизације Белоруса и полонизације белоруског унијатског свештенства, односно асимилацији Белоруса-унијата у католичке Пољаке.

Услед верског неуспеха, јер је унијатски народ суштински

задржао духовне карактеристике својствене белоруским-украјинским земљама, у периоду 1780–1838 дошло је до поновног уједињења унијата са православцима у границама Русије. На тај начин, не само што је окончан период подела у историји руског православља, већ је и створена основа за развој оригиналне белоруске и украјинске културе, као припадника општеруске културе, али је и у политичком смислу, омогућена солидна основа за интеграцију западних покрајина у Руско царство. Другим речима, укидање Брестске црквене уније омогућило је истовремено духовно и културно уједињење Белоруса који су, ослободивши се од опсесивне романизације и русофобије, добили и могућност да развију свој етнички идентитет и тако изграде модерну белоруску државност, чиме је створена и основа за политичку интеграцију свих руских територија. Иако је укидање уније донело одређене добитке за католицизам, јер је одређени број унијата одлучио да се не врати православљу, чињеница да је ипак дошло до сверуског сједињења са Руском Православном Црквом указује на значај црквено-политичког јединства.

*

Четврто поглавље Зборника могло би тематски да се посматра као централно, будући да овај део обрађује саму срж проблема и бави се директим феноменом стварања псеудоисторије у геополитичке сврхе. Кроз бројне чланке у овом поглављу се концизно објашњавају механизми историјског ревизионизма заснованог превасходно на манипулацији историографским наративом. У том смислу, у оквиру овог поглавља нама је посебну пажњу привукао рад насловљен „Фалсификовање историје Срба", аутора Драгана Р. Млађеновића.

У наведеном тексту, аутор на примеру Тајне конвенције потписане од стране кнеза Милана (Милутина Гарашанина, министра спољних послова и Чедомиља Мијатовића, министра финансија Кнежевине Србије) у Лондону 16/28. јуна 1881. године, а у договору са аустроугарским властима, успева да докаже како је брисање историјског памћења, као и потоње пласирање лажне или фабриковане историје, једно од најмоћнијих оруђа у спровођењу непријатељских геополитичких интереса.

Иако се уз помоћ руске војске, војска Кнежевине Србије 1878. године ослободила вазалства Османлија и поставила темеље за солидно државно осамостаљење потписивањем Санстефанског споразума, у циљу заштите својих трговинских интереса на Босфору,

Британија је одмах по потписивању споразума заузела претећи став према Русији, док су са друге стране, такође руковођене заштитом сопствених интереса, Француска и Аустроугарска стале на страну Британије, приморавајући Русију да се приклони интересима западноевропских сила. У том контексту, уследио је Берлински конгрес на коме је представник Кнежевине Србије био виспрени дипломата Јован Ристић, чији је циљ био уједињење српског народа у једну државу и ослобађање од аустијског и руског утицаја и који је успео да издејствује за Србију тада најповољније услове: преузимање контроле над јужноморавском долином чиме је Србији омогућено да конторлише главне правце из Европе ка Балкану, а отворен је и правац долином Вардара.

Ипак, незадовољан хладним пријемом Русије 1881. године, кнез Милан је решио да спољну политику прусмери у правцу ослањања на Аустроугарску. Наиме, поменути Споразум потписан у тајности подразумевао је, између осталог, и проглашење Србије за краљевину 28. фебруара 1882. године, и иако је трајао колико и власт самог краља (седам година), штета коју је нанео када је у питању суверенитет Србије, који је индиректно, као што смо видели у претходним поглављима, условљен могућношћу и слободом државе да сама приповеда и кроји своју историју, оставила је трајне последице.

Наиме, услед потписивања оваквог Спроразума, до данашњих дана Србија осећа последице нарушавања њеног културног и националног идентитета јер је допустила фалсификовање српске иторије коју су у скаду са сопственим интересима писали историчари бечко-берлинске школе. У складу са таквим интересима, на основу поменутог Тајног споразума пласирана је фабрикобана историја о досељавању Словена-Срба на територију где је овај народ живео од памтивека, а са циљем да се пласира уверење како Срби и немају право на сопствену земљу.

Дакле, Тајним споразумом је допуштено бечким и берлинским научницима да кроје теорију о досељавању Срба или Словена „из некаквих карпатских мочвара у Подунавље и на подручје Ромејског царства почетком VII века, а за време владавине ромејског цара Ираклија [...] а најчешће се спомиње 626. године [јер у то доба долази до инвазије Авара и Словена на Цариград, што наводно условљава досељаваље ових дивљих народа] на Балкан". Истовемено, једино сведочење, чији изворни спис не постоји, а на основу кога се конструише ова теорија јесте спис *De administrando Imperio*, за који

се претпостаља да је настао као плод ромејског цара Константина Седмог, познатог као Порфирогенит.[1]

Иначе, прво штампано издање настало на основу овог записа приредио је 1611. године Јохан Меурсиус (*Johannes Meursius*), који је реконструисао грчки текст, допунивши га својим преводом на латински, и који се од тада усталио у разним издањима школских историјских уџбеника, иако су Срби тек у време Илирског покрета, тј. средином XIX века, први пут чули за Порфирогенита и његов запис (Млађеновић 2022, 504–505). Међутим, упркос научним доказима који оповргавају овакву тероију о насељавању Срба, као и чињеници да је иста одбачена и од стране самих креатора као ненаучна, ова фабриковна историја и данас преживљава у школским програмима и пласира се српским поколењима.

*

У петом поглављу посебна пажња се поклања данашњем схватању државног суверенитета у оквиру ЕУ, а у склопу геополитичкиког и историјског контекста. Такође, на примеру Русије истиче се потреба за обновом идеје националног суверенитета на глобалном нивоу, а у мноштву опсежних и веома квалитетних радова, посебно бисмо истакли рад др Момчила Суботића, под називом „Историја – језик – геополитика".

У оквиру текста др Суботића на сјајан начин се прави спона између историје, језика и геополитике као друштвено-политичких феномена који се преплићу и аналитички се приказује геополитичка инструментализација српског језика на простору бивше југословенске државе, а у циљу стварања нових нација и држава на српском историјско-језичком простору.

У свом раду аутор веома пластично приказује како се присвајањем српског језика, прво од стране Хрвата и њиховог преименовања српског у хрватски књижевни језик током XIX века, а затим по истом принципу, у време титоизма, од стране муслимама, или Бошњака од 1993. године, и напослетку и Црногораца у време распада друге Југославије, ствара „нова геополитичка позиција, која је за Србе и [...] српске земље најсличнија оној из времена Берлинског конгреса (1878) и аустроугарске окупације БиХ, а затим и њене анексије (1908), за коју је Јован Цвијић рекао да је Србија

1 Према проучавању Тибора Живковића, постоји могућност посмртно приписног преписа Порфирогениту неке раније верзије која је била позната дубровачким ауторима, мада ни сама методологија дела која је примењивана на проучавање поглавља о Србима, Хрватима и другим Словенима није поуздана (видети Стошић 2019, 117–119, 127–130).

'опкољена' земља, а Срби 'ухапшен' народ" (Суботић 2022, 669).

Ослањајући се на историјски метод и метод синтезе, као и метод анализе садржаја, аутор у овом раду указује на чињеницу да је идеја југословенства првобитно напуштена на филолошком плану, а потом и на политичком. Наиме, још је предјугословенски период код Срба био обележен идејом о српско-језичкој етничкој заједници, заснованој на светосавско-доситејевској-вуковској језичкој парадигми јужнословенских народа: Словенаца, Хрвата, Срба и Бугара. Посебност језика ових народа није спречавала њихову културно-политичку сарадњу, али није могла да буде ни кохезиони фактор политичког или етнојезичког јединства. У том смилу, Доситеј је пре Вука дефинисао Србе као „народ трију вера". На сличним основама Вук је издвојио штокавско наречје као територијалну основу српског језика, што је значило да су сви Срби штокавци и сви штокавци су Срби, мада у оквиру тог језика постоје дијалекатске разлике везане за изговор (екавица, ијекавица, икавица). Међутим, српски језик штокавског наречја разликује се од других блиских наречја, попут чакавског и кајкавског, односно хрватског и словеначког језика (Суботић 2022, 680).

Нажалост, српска идеја југословенства утемељена на Вуковом језичком разликовању Срба и Хрвата, замењена је почетком XX века хрватском идејом о „троименом народу" која датира још из времена формирања илирског покрета 1835. године и става по коме су и Словенци, Хрвати, Срби и Бугари један народ, тј. Илири који говоре илирским језиком. Заправо, овим ставом хрватски илирци су предвођени Људевитом Гајем одбацили свој хрватско-кајкавски језик, преузевши Вуков српски који су само преименовали у илирски, односно од 1843. под утицајем Аустије, у хрватски књижевни језик. Корен оваквог преседана, односно одрицања једног народа од сопственог језика, условљен је превасходно геополитичким контекстом стварања независне хрватске државе.

Иако су Срби одмах уочили антисрпску геополитичку конотацију оваквог пројекта, па је већ патријарх Рајачић 1861. године указао на покушај Хрвата да идејом илирства, односно југословенства, замагле српски патриотизам, а српски језик преименују у југословенски под наводно заједничким именом, и тако запоседну српско штокавско подручје и католицизују Србе, захваљујући лажној и геополитички дефинисаној Штросмајеровој идеји о културном, језичком и политичком јединству Срба и Хрвата, као и Јагићевој идеји југословенства, заснованој на тврдњи да су „Хрвати и Срби један народ по језику, а два народа по вери",

целокупна српска елита није прозрела хрватску смицалицу о фабриковању језичког јединства по коме је званичним језиком Краљевине СХС или Југославије проглашен српско-хрватско-словеначки језик. На тај начин, српски лингвисити и политичари насели су на неистину и заправо изгубили и српски језик и државу (Суботић 2022, 676–677, 683).

Јачање хрватског сепаратизма наставило се под окриљем Тита и Друге Југосалвије, када је идеја о југословенству замењена идејом о братству и јединству, те је уследило и проглашењем нових нација Црногораца и Македонаца које су изнедриле црногорски и македонски језик. Коначно, у време сецесионистичког рата, 1994. године, и Хрватска је тзв. хрватски језик легализовала заједно са латиницом као хрватским писмом под окриљем ЕУ, а Срби су по други пут доживели својатање српског као легитимног хрватског језика. Истовремено, после рата, тј. од 1990. српскохрватски језик заменило је постојање три језика: српског, хрватског и босанског језика који је утемељен на духу „бошњаштва" као носиоцу континуитета босанске државности. Ипак, оно што трба имати у виду јесте чињеница да се као и код Хрвата, босанска нација формирала на историјским и језичким фалсификатима, као и да је етно-ижењерингом од српских католика створена хрватска нација, а од Срба мулиманске вероисповести бошњачка.

У случају Црне Горе, Суботић посебно истиче парадоксалну ситуацију која се огледа у томе да иако су „симболи државности Краљевине Црне Горе били изричито српски", новоостварена државност Црне Горе озваничена 2006. године почива на суштој супротности. У том смислу, посебно је скарадан процес стварања не само синтетичке нације него и њеног језика чији правопис настаје као плод страних лингвиста – једног Хрвата и Украјинке, и једног Црногорца нелингвисте (Суботић 2022, 696).

*

Коначно, јасна порука коју дело др Милошевића оставља свим читаоцима односи се на чињеницу да данас, у време глобалног брисања, како историјског тако и међународног права, као и традиционалне свести, обичан човек више нема право да буде уљуљкан у рутину обичног и неупућеног грађанина у истинску историјску позадину данашњих дешавања на светској сцени, јер она одређују управо судбину свих нас, тзв. обичних људи, будући да прожима све поре савременог живота. Данас је сасвим јасно да је историјска политика моћно оружје за манипулацију свешћу и тиме

измене културног идентитета целокупних нација, односно њиховог поништења и стварања нових нација на некадашњим коренима и генетском потенцијалу претходних.

У том контексту, требало би још једном нагласити значај дела које је приредио професор Милошевић, будући да се у њему јасно откривају историјски узроци рата који данас мења и одређује целокупну историју човечанства, и чији узроци подразумевају темељно историографско проучавање догађаја у контексту веома сложених геополитичких процеса и окружења. Стога, сасвим оправдано можемо да закључимо да пред читаоцима стоји дело које представља прави подвиг у погледу критичко-аналитичког приступа и холистичке интерпретације систематског спровођења циљане политике тзв. демократских држава, које се пре могу окарактеристаи као државе Четвртог рајха, будући да делују у духу неонацизма усмереног против словенских народа.

РЕФЕРЕНЦЕ

Јанковић, Раде. 2022. „Историографија као мека сила геополитике.” У *Историја као инструмент геополитике*, прир. Зоран, Милошевић, 21–41. Београд: Институт за политичке студије.

Милошевић, Зоран. 2022. „Предговор.” У *Историја као инструмент геополитике*, прир. Зоран, Милошевић, 11–18. Београд: Институт за политичке студије.

Млађеновић, Р. Драган. 2022. „Фалсификовање историје Срба.” У *Историја као инструмент геополитике*, прир. Зоран, Милошевић, 499–508. Београд: Институт за политичке студије.

Романович Марченко, Владимир. 2022. „Јединство европског парламента и украјинског неонацизма у ревизији историјског памћења народа.” У *Историја као инструмент геополитике*, прир. Зоран, Милошевић, 163–192. Београд: Институт за политичке студије.

Романчук, Александр. 2022. „Значај укидања брестске црквене уније у оквиру руске империје за руску православну цркву и белоруски народ.” У *Историја као инструмент геополитике*, прир. Зоран, Милошевић, 455–478. Београд: Институт за политичке студије.

Степић, Миломир. 2022. „Историјско-геополитички аспекти (и) реверзибилности процеса ’етно-инжењеринга’” У *Историја као инструмент геополитике*, прир. Зоран, Милошевић, 221–

246. Београд: Институт за политичке студије.

Стошић, Сања. 2019. „О митологизацији ране средњевековне српске историје и легенди о Павлимиру Белу." У *Политичка историја Словена Између мита и стварности*, прир. Сања, Шуљагић, 111–139. Београд: Институт за политичке студије.

Суботић, Момчило. 2022. „Историја – језик – геополитика." У *Историја као инструмент геополитике*, прир. Зоран, Милошевић, 669–705. Београд: Институт за политичке студије.

Шевченко, Кирил. 2022. „Историја као инструмент за дизајнирање идентита - Прошлост Русије у историософији галицко-руских делатника XIX века." У *Историја као инструмент геополитике*, прир. Зоран, Милошевић, 247–268. Београд: Институт за политичке студије.

Sanja Stošić*
Institute for Political Studies, Belgrade

HISTORIOGRAPHIC NARRATION AS A MEAN OF LEGITIMATION OF NEW STATES OR NATIONS
Review of the Proceedings Book "History as an Instrument of Geopolitics" by PhD Zoran Milošević

Resume

In terms of modern liberal state, segments of society that cannot identify themselves with the image of the "historic nation" and its past usually end up outside the boundaries of the historical thinking and forms of writing. Due to the fact that those contemporary states emerge within the framework of national history, mostly grounded in emotionally and ideologically saturated metaphors thorugh which the real history is thus instrumentalized because it is not about the past, but about the current project of the past, the building of the nation is being created as a "modernity project". Accordingly, the historiographic narration operates as an ideology called upon to legitimize the existence of national states or the aspirations of political elites to such states. Bearing in mind that means of legitimation of new states or nations, which takes place in "catch-up" mode is focused first and foremost on its ideological and political implications, the clarification of the "ultimate truth," does not exist in such cases. Therefore, it is necessary to perceive the history of Ukraine as the national history created in the form of a master narrative that is supposed to carry out a number of standard ideological functions: the legitimization of its titular national groups, as well as the restoration of "historical justice" or "historical truth", and its ideological homogenization.

Keywords: history, geopolitics, ethno-engineering, neo-Nazism, Russia, Serbia, Ukraine

* sanja.stosic@ips.ac.rs.

* Овај рад је примљен 1. августа 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2022. године.

УДК 321.7(6)=133.1
DOI: https://doi.org/10.22182/pr.7332022.5
Оригинални научни рад

Секу Сиди Дијавара*
Факултет политичких наука, Београд

УЛОГА НАЦИОНАЛНИХ КОНФЕРЕНЦИЈА У ДЕМОКРАТИЗАЦИЈИ У ФРАНКОФОНОЈ АФРИЦИ**

Сажетак

Процес демократизације је у великој мери привукао пажњу аутора и истраживача политичких наука у циљу расветљавања њених узрока, последица, изгледа, а посебно фактора који су условили његово увођење широм света. Методе и политике његовог усвајања биле су различите од државе до државе, регина до региона и континента. Разликујући се од других региона света, франкофоне афричке државе су кренуле посебним путем да започну процес демократизације: организовањем националних конференција. Стога се у овом чланку анализира допринос националних конференција организованих у свим франкофоним афричким државама у циљу започињања процеса демократизације. Да би то урадио, аутор прво описује друштвено-политичко-историјски ток процеса демократизације и различите модалитете из којих се даље ширила. Затим, користећи институционални приступ да би испитивао уставне и институционалне оријентације франкофоних афричких земаља, он не само да утврђује изазове са којима се демократија суочава у овим земљама, већ и покушава да изнесе хипотезе које се могу сматрати варијаблама за објашњење пада демократије у тим земљама, што представља један од главних циљева овог рада. На крају, након кратке оцене националних конференција, аутор се ослања на конкретне чињенице како би дао предлоге који би

* diwara.sekhousidi@yahoo.fr

** Истраживање које је представљено у раду спроведено је за потребе израде докторске дисертације аутора.

могли да допринесу консолидацији демократије у наведеним државама.

Кључне речи: демократизација, демократија, националне конференције, државни удар, устав, референдум

УВОД

Деведесетих година прошлог века је међународни политички ланац био у великој мери поремећен и обележен одређеним великим догађајима, као што су пад Берлинског зида, распарчавање Југославије и Совјетског Савеза, самит шефова афричких држава у Болу у Француској.[1] Ови догађаји, посебно распад Совјетског Савеза, имали су значајан утицај на убрзање и процес демократизације који, чини се, доживљава свој врхунац и по први пут у историји допире до свих региона света намећући се као једина легитимна и одржива алтернатива ауторитарном режиму (Hantington 1991). Дефинисана као „прерасподела моћи, права и слобода, стварање низа независних управљачких и информационих структура", а позната као сложен историјски процес, демократизација је нашироко привукла пажњу аутора и истраживача политичких наука (Shin 1994, 143). Њој је посвећен толики обим литературе о њеним узроцима, последицама и изгледима, да је постала, по речима Скота Мејнваринга, „растућа индустрија" (Mainwaring 1990). Међутим, студије о њој емпиријски показују сложеност њене плуралне друштвено-историјске еволуције. Пролазећи кроз плурални период њене друштвено-историјске еволуције широм света и често позајмљујући обрасце који су слични и разнолики, закључује се да је демократизација била предмет истраживања многих теоретичара различитих средина. Они су покушали, у складу са својим научним приступима, да опишу курс, успоставе и испитају теорије у вези са социо-економским и културним факторима који узрокују демократску адаптацију широм

1 Дана 20. јуна 1990. Франсоа Митеран, тадашњи шеф француске државе, окупио је своје колеге афричке шефове држава на самиту од историјског значаја. Међу 44 тадашња шефа држава, 37 је учествовало на овом самиту током којег је француски председник први пут поставио услове за своју помоћ Африци: демократизација и критеријуми „добро управљање". Потврђујући да ће „Француска уложити све своје напоре да допринесе напорима који ће бити уложени да се крене ка већој слободи […]. Што се тиче демократије, шема је готова: представнички систем, слободни избори, вишепартијски систем, слобода медија, независност судства, одбацивање цензуре […]. На вама је слободним народима, вама сувереним државама које поштујем, да одаберете свој пут, да одредите фазе и темпо. Овај говор би био (или би се поклопио са) почетак процеса демократизације у Африци француског говорног подручја. За више информација, прочитајте говор Франсоа Митерана Ла Бауле од 20. јуна 1990. године.

света. Тако да су истраживања демократизације вршили научници од Семјуела Хантингтона (Huntington 1993) до Гиљерма О'Донела (O'Donnell 1979), од Хуана Линца (Linz 1990) до Роберта Дала (Dahl 1971), преко Симора Мартина Липсета (Lipset 1959) итд.

Пошто је, према Семјуелу Хантингтону (Hantington 1993), демократизација доживела три таласа историјских путовања широм света, од којих сваки одговара специфичном контексту и специфичној друштвено-политичкој реалности, трећи талас не само да се ширио различитим методама и интензитетима у зависности од подручја, „већ се издвајао од осталих по свом обиму и знацима одрживости које представља" (Gazibo 2005, 10). Успостављајући узрочне везе између различитих фаза, од којих свака одговара историјској еволуцији процеса демократизације, Хантингтон (1993) разликује три фазе или таласа процеса демократизације, од којих је трећа директно везана за афрички континент, чиме је допинела револуцији друштвено-политичких пејзажа на афричком континенту.

„Његови главни узроци били су, према Хантингтону (1993), пад легитимитета и дилема ефикасности, економски развој и економске кризе, као и верске промене" (Орловић 2008, 46). Почевши у Европи, 25. априла 1974. године, у Лисабону, у Португалу, трећи талас се, према Семјуелу Хантингтону, проширио на Латинску Америку и достигао свој врхунац сломом комунизма у Источној Европи и падом Берлинског зида, који симболизује наступ нове ере, демократије либералног типа чије су вредности скоро свуда исте: политичке, грађанске, верске и индивидуалне слободе, политички плурализам, мирна смена на челу државних власти и органа, независност и подела власти итд. (Huntington 1993, 3). Међутим, процес његовог увођења није свуда ишао истим путевима и по истим обрасцима. Од земље до земље, а често и од континента до континента, методе и политике њеног усвајања биле су различите.

„Политички плурализам и демократија наметнути су мирним путем слободним изборима у Пољској, Мађарској и Чехословачкој, за разлику од Румуније или бивше Демократске Републике Немачке" (Sur 2006, 129). Штавише, што се тиче франкофоних афричких држава, начин и методе за усвајање демократије изгледа да су другачији, чак иако су, на известан начин, инспирисани примером појединих земаља из Европе и Латинске Америке, ослањајући се на њихове примере за убрзавање и усвајање процеса трећег таласа демократизације који је на афричком континенту изненада изазван геополитичким преокретима и променама, од којих је један од најпознатијих био нестанак совјетског блока који су

неки писци препознали као *„крај историје”* (Fukuyama 1992). У том смислу, инспирисани и спутани како овом геополитичком променом, тако и политиком условљавања развојне помоћи коју намећу доносиоци одлука и међународне економске институције попут Светске банке, Међународног монетарног фонда итд., франкофона Африка је кренула у процес демократизације како би спречила сценарије војне диктатуре или једнопартијског система. А овај процес демократизације, у франкофоним афричким земљама резултирао је одржавањем националних конференција, узрокованих геополитичком ситуацијом, а посебно протестним покретима политичких актера, синдиката и студената. Дакле, два фактора су га покренула: унутрашњи и спољашњи фактор. Унутрашњи фактор, који је први пут покренут у Бенину пре него што се проширио на скоро све западноафричке земље, обележен је захтевима политичке класе и организацијом цивилног друштва (студенти, професори универзитета, државни службеници, верске групе итд.), организујући демонстрације на обе стране како би се захтевала већа демократска отвореност, што је довело до пада појединих режима (на пример, председника *Musa Travare* у Малију 1991. године), или обавезујући друге режиме да одрже Националну конференцију (попут режима председника Мађеје Кереку [*Mathieu Kérékou*] из Бенина 1990.), или на модификацију устава ради признавања вишепартијског система, као што је био случај у Обали Слоноваче (Boadi 2021, 5). Пратиле су матрицу држава Латинске Америке у којима дипломатски и економски притисак Сједињених Држава и одређених невладиних или владиних организација попут Европске заједнице, Организације америчких држава, Светске банке итд. пружају финансијску подршку за ширење аутономије медија. Таква подршка је, према Доу Чилу Шину (Doh Chull Shin), била од суштинског значаја за демократизацију бројних земаља (Shin 1994). Међутим, виђење аутора о доприносу спољног фактора процесу демократизације чешће је дивергентно. Спољни фактор је суштински амбивалентан у погледу демократизације: може бити „главни ресурс за иницирање или олакшавање покретања процеса демократизације, као што може бити и препрека” (Gazibo 2005, 167–189). Док Хантингтон (1991) подржава идеју према којој је процес демократизације увек узрокован не само доприносом спољашњег фактора, већ комбинацијом два фактора (унутрашњег и спољашњег), спољни фактор, у вези са реконфигурацијом међународног геополитичког окружења, објашњеном у наставку, једноставно је био, према Француису Акиндеу (Akindés 1996), иницијатор

транзиције као одговор на спољни стимуланс због задужености и економске зависности афричких земаља, што их је учинило рањивим на притисак донатора (Gazibo 2005, 167–189). Колико год да су контроверзни и да се разликују од земље до земље, чини се да су унутрашњи и спољни фактори имали велики утицај на покретање трећег таласа демократизације. Тако су франкофоне афричке државе ушле у процес демократизације који је попримио посебне облике, за разлику од других региона и делова света: организовање националних конференција одговорних за припрему демократског терена кроз доношење нових устава, институционализацију вишепартијског система, признавање слободе изражавања итд. С тим у вези, имајући за главни циљ да оконча диктатуру и дефинитивно затвори врата једнопартијском систему, организација Националне конференције постала је простор за размену идеја како би се дефинисали начини и модел управљања између партија на власти, организација цивилног друштва, политичких опозиција итд. Од Бенина 1990. до Габона 1990., од Конга 1991. преко Нигера 1991., од Малија 1991. до Тога 1991., од Демократске Републике Конго 1992. преко Чада 1993., одржавање Националне конференције у Африци је виђено као нужан суштински корак, а изнад свега као први услов за увођење демократије, чија је заслуга да, према Бабакару Геју (Babacar Gueye), потврди „универзални карактер принципа и правила на којима се темељи свака демократија и која се заснива на првенству општег права гласа, поделе власти, независног судства, гаранције слободе изражавања и људских права" (Gueye 2009, 7). Тако су Националне конференције послужиле да покрену процес трећег таласа демократизације у франкофоној Африци. С тим у вези, наметнувши се као обавезан корак за увођење демократије у франкофоним афричким земљама, на нама је да поставимо питање: која је била улога и посебност ових Националних конференција и зашто нам анализа њихове путање и контекста у коме су се одиграли може омогућити да боље разумемо и схватимо изазове и процесе са којима се суочавала демократизација и демократија у франкофоној Африци? Ово је централно питање на које ће овај чланак покушати да одговори.

Чланак ће бити подељен на четири дела. Први део ће се фокусирати на опис процеса демократизације широм света, док ће се други део фокусирати на допринос и улогу Националних конференција за ангажовање демократизације у франкофоним афричким земљама. Трећи део ће се заснивати на краткој оцени наведених Националних конференција. Коначно, четврти део ће

бити закључак у коме ћемо дати неке предлоге за демократску консолидацију.

ДЕМОКРАТИЗАЦИЈА

Процес демократизације прошао је кроз неколико историјских фаза. Свака еволуција одговара одређеној фази. Стога је Самјуел Хантингтон (1993) направио паралелу између различитих етапа демократије, које назива таласима демократизације. С тим у вези, Хантингтон не разликује само фазе и процесе демократизације широм света, већ и описује узроке и манифестације догађаја који су довели до појаве демократије у неким земљама. Успостављајући каузалну везу између различитих фаза, од којих свака одговара историјској еволуцији процеса демократизације, Хантингтон тако разликује три фазе или таласа процеса демократизације који се могу артикулисати на следећи начин:

1) Примарни чиниоци који су утицали на први талас демократизације, по њему, били су проширење права гласа, економски и друштвени развој, индустријализација, урбанизација, појава буржоазије средње класе и победа савезника у Првом светском рату.

2) У другом таласу доминантни су били политички и војни чиниоци, тачније савезници који су наметнули демократију побеђеној страни (Немачкој, Италији, Јапану).

3) Главни узроци трећег таласа демократије, по њему, били су опадање легитимности и дилема ефикасности, економски развој и економске кризе, као и религијске промене (Орловић 2008, 46).

Управо у овој кризи политичког легитимитета 1990-их (већина режима са великом војном већином више није могла оправдати своје постојање јер се чинило неспособним да одговоре не само на економска очекивања већ и на нове захтеве за слободом и политичком отвореношћу) организоване су Националне конференције у франконим афричким земљама. Оне су постале нова појава, политичка симболична и ритуална церемонија за увођење демократије. Ритуал се намеће као једини могући начин за покретање процеса демократизације у афричком контексту обележеном појавом једнопартијског система и свеприсутношћу војног тела у свим органима државне власти, што је оставило у наслеђе политичку културу обележену амблемом војске у политичкој сфери, отуда од 91 шефа државе који су вршили власт од 1989. до 2014. у Африци, 40

их је имало значајно искуство у војсци или у побуњеничким групама (Cheeseman 2015). Симболично, неке државе нису дозволиле стварну институционалну промену. На пример, у Тогу или Габону су странке на власти милитаризовале исход Конференције интервенишући и оспоравајући одређене одлуке и наметнувши сопствену вољу, док су у Заиру политичке и институционалне манипулације омогућиле да процес траје, али су на крају уништиле његов кредибилитет, чиме је онемогућена било каква политичка промена (Guéye 2009).

За разлику од многих других земаља, чини се да је Бенин референца у смислу покретања демократије по прилици коју је имао на својој Конференцији да изврши институционално чишћење, „што је био неоспоран успех са убедљивим резултатим који су довели до израде новог устава, нове републике којом се управља на основу демократских принципа" (Bulanga 2009, 14). Намећући се као израз политичке либерализације у политичкој и институционалној номенклатури у франкофоној Африци према Француису Акиндеу (Akindès 1996), или афрички допринос теорији демократизације према Бабакар Геј (Guèye 2009), Националне конференције су постале један од ретких догађаја у франкофоној Африци означивши историјску прекретницу у политичком животу ових земаља јер су дозволиле прелазак такозваних „диктаторских" режима у „демократске" режиме. Дакле, признавање вишепартијског система и укидање једнопартијског система, права на слободу изражавања и удруживања, ограничење броја председничких мандата (нпр. два мандата од пет година у Малију, Гвинеји; два мандата од седам година у Сенегалу, итд.), прокламовани су у свим уставима који произилазе из одржаних конференција. Најважније је било организовање избора у скоро свим франкофоним афричким земљама након организовања Националних конференција, о чему сведочи отпочињање процеса демократизације. У том смислу, Националне конференције су покренуле читаву политичку трансформацију, отуда организовање 630 председничких и парламентарних избора од 1990. до 2021. на афричком континенту (Jacquemot 2022, 1). Међутим, само у 2020/21. години, четири земље у франкофоној Африци доживеле су војне ударе (Чад, Гвинеја, Мали, Буркина Фасо), а још једна је била жртва покушаја државног удара (Нигер). Индикатори који објашњавају државне ударе, према њиховим актерима, односе се на нестабилност политичких институција, изборну превару (случај Мали 2020), неуставну промену за трећи мандат (случај Гвинеја, Того, Мауританија), мањак безбедности повезане са побуном терористичких група. Избори, чак и ако

доприносе јачању демократског процеса и олакшавају утврђивање демократског нивоа, изгледа да не обезбеђују политичку стабилност и алтернацију. Заиста, према Рези Марзину (Marzin 2022) које је цитирао Пјер Жакмо (Pierre Jacquemot), од 623избора забележених између 1990. и 2021. године, 316 би потпало под „маскараду", другим речима „преусмерене и без вредности", 24 би било „сумњиво", а свега 283 би се сматрало „исправним" (Jacquemot 2022, 2). И упркос организацији избора, чији је исход још увек неизвестан и конфликтан у многим франкофоним афричким државама (попут Малија и Тогоа 2020, Габона 2016, Обале Слоноваче 2011, итд.), демократски процес је суочен са многим другим озбиљним изазовима који негативно утичу на демократску консолидацију, мимо пуке организације избора. Уставна измена или амандман, чија је једина сврха врло често трећи председнички мандат или једноставно јачање овлашћења председника на штету судства и законодавног система и независних државних органа, није само велика препрека за афирмацију демократских принципа, већ и извор политичке нестабилности који врло често доводи до државних удара (Гвинеја Конакри 2022). Треба ли истаћи да се, у већини случајева, државни удари дешавају непосредно након организовања избора „који нису ништа више од огромних маскенбала осмишљених да омогуће председнику на функцији и његовој странци да се одрже на власти" (Boadi 2021, 4). И након овог све већег броја државних удара у пет различитих земаља само у 2021/22 години, питање дисфункције или чак некомпатибилности демократије са политичким системима франкофоних афричких земаља често се појављује у анализама многих аутора.

Међутим, ови државни удари, чак и ако их у великој мери подржава значајан део становништва, не слабе подршку становништва демократији. Анкете Афробарометра су показале да 76% Гвинејаца и 70% Малијаца одбацује војну владавину, а подршка демократији износи 77% у Гвинеји, 70% у Буркини Фасо и 62% у Малију (Afrobarometer 2021). То подразумева да се подршка становништва војној интервенцији у политичкој сфери спроводи у нади да ће то отворити пут политичкој трансформацији која води ка владавини права, владавини која би узимала у обзир интересе грађана, а не зато што они теже да живе под војним режимом. Сходно томе, један критеријум избора није довољан да се измери и одреди дубина или укорењеност демократског процеса. Он може бити демократско богатство само „ако је кулминација дугог процеса, подржаног институционалном трансформацијом која је довољно

снажна да донесе независну правду, гарантује основне слободе, донесе развој" (Jacquemot 2022, 96). У том смислу, избори, колико год слободни и транспарентни били, сами по себи нису довољни да дефинишу демократију, иако је, према Хантингтону, „централна процедура демократије избор лидера путем конкурентних избора" (Huntington 1993, 6). Буркина Фасо, која редовно организује изборе ,,има највећи број покушаја државних удара" (у франкофоној Африци) са осам успешних и само једним неуспешним и пет председника из војске (Jacquemot 2022, 32). Међутим, будући да су избори, према минималистичкој концепцији демократије Роберта Дала (Dahl 1971), централни стуб демократије, било би неопходно усвојити и поштовати друге критеријуме за консолидацију демократије и њених институција. Другим речима, још седам критеријума треба сматрати минималистичким условима за демократску консолидацију, мимо изборног критеријума: слобода стварања и придруживања организацијама; слобода изражавања; бирачко право; погодност за јавну функцију; право политичких лидера да се такмиче за подршку и гласове; алтернативни извори информација; институције које политику владе чине зависном од гласова и других начина изражавања подршке (Stepan 2000, 39). Осим случаја Сенегала и Бенина, који изгледају као изузетне референце у франкофоној Африци у смислу демократске консолидације ,,испољавајући демократске намере", поштовање свих ових минималистичких критеријума Роберта Дала (Dahl 1971) у пракси недостаје у већини других франкофоних афричких земаља (Boadi 2021, 4). Чак и ако ове државе немају исте демократске резултате и динамику, деле известан број демократских неуспеха. Већина њих попушта у једном или другом облику управљања који не води рачуна и не поштује слободу медија, изражавања и удруживања, права опозиционих партија да у потпуности остваре своју улогу, поштовање мањинских права итд.

Овакво стање се објашњава бројним хипотезама. Прва се односи на различита политичка искуства која су ове земље прешле. За случај Сенегала и Бенина, поред чињенице да је прва поменута међу неколико ретких афричких држава које никада у својој политичкој историји нису доживеле државни удар, чини се да су правила политичке игре и владавина права у овим земљама чешће регулисани од стране институција, него што су подређени самој вољи човека или политичке странке, за разлику од многих других франкофоних афричких земаља. Друга хипотеза, први избори, који су организовани непосредно након одржавања Националних

конференција, завршили су амбивалентним изборним резултатима у зависности од земље (Boulaga 2009). Чини се да је трећа хипотеза повезана са природом режима у овим земљама. Заиста, Ерик Коадијо (Eric Kouadio) и Мамаду Бонге (Mamadou Gbongué) (Koadio, Gbonge 2011), користећи приступ упоредне анализе између парламентарног и председничког режима у Африци, са циљем да траже разлоге и факторе који могу објаснити кашњење у смислу демократске консолидације између франкофоних и англофоних афричких земаља. Њихова анализа, заснована на низу варијабли или на неким одређеним варијаблима као што су слобода, поштовање људских права, економска отвореност, транспарентност, итд., приписује неуспех демократије у франкофоној Африци, не нестабилности, сталној политици која је повезивана са неуставним променама власти, а пре свега манипулацију изборним резултатима, већ пре на усвајање председничког и полупредседничког модела од стране земаља франкофоне Африке. За разлику франкофоне Африке, државе англофоне Африке су у великој мери обдарене парламентарним системом који би им, по њима, омогућио одређену политичку стабилност повезану механизмима и самим функционисањем парламентарног система, што ригорозно захтева одговорност владе пред парламентом и именовање извршних органа од стране парламента да би заузели државне органе, што није у потпуности случај за земље са председничким режимима у којима је равнотежа између овлашћења често помешана. На основу података института *Transparence International,* они подржавају идеју да је корупција ређа у парламентарним режимима него у председничким или полупредседничким режимима у Африци. Чини се да се овакво стање ствари објашњава конфигурацијом и организацијом власти у земљама са председничким или полупредседничким режимом у којима извршна власт, у поређењу са другим органима, врло често има већу доминацију над осталим властима (законодавном и судском) захваљујући пирамидалном систему који легитимише већина устава земаља са председничким режимом у франкофоној Африци. У уставима Нигерије (чл. 63, 59), Тогоа (чл. 68, 70), Малија (чл. 29, 42), Обале Слоноваче (чл. 46, 47), Бенина (чл. 14, 17) итд., председници Република нису само врховни поглавари војске и правосуђа и имају овлашћења да именују цивилне и војне позиције, већ такође могу предузимати ванредне мере, *у случају озбиљне и непосредне претње*, да распусте друге институције, што може спречити било какву независност власти. Другим речима, угрожава саму концепцију демократске власти. У даљој димензији

и изван случаја афричких земаља, природа режима може имати много утицаја на квалитет демократије. С обзиром на статистику Дона Шина (Shin 1994), председништво је слабо заступљено међу садашњим стабилним демократијама. Од тридесет и једне (31) демократије које су трајале најмање двадесет пет година, по њему, парламентарне демократије су двадесет и четири пута бројније од председничких (Shin 1994).

Надаље, анализом резултата података *Freedom House*-а, чини се да ова хипотеза има више подршке и легитимитета. Заиста, из анализе резултата Freedom House-а о критеријумима политичких права и грађанских слобода произилази врло јасно да су афричке земље са парламентарним режимима генерално слободније од оних са председничким или мешовитим режимима (Freedom House 2011). Дакле, чини се да су афричке земље са председничким режимима више подложне политичком окружењу обележеном генерализованом корупцијом, тежином доминације једне политичке партије упркос чињеници да је политички плурализам признат и прокламован у њиховим уставима, а посебно нестабилност политичких институција која је, чини се, чешћа у франкофоној Африци него другде. Међутим, Институт за истраживање *Polity IV Project*, *Center for Systemic Peace*, радивши упоредну студију између афричких земаља француског и енглеског говорног подручја о броју државних удара, грађанских или племенских ратова и побуна, објашњава демократски пад у земљама франкофоне Африке не председничким системима, већ неуставним преузимањем власти и понављањем грађанских ратова. Заиста, од почетка независности 2009. године, према овом Институту, земље франкофоне Африке доживеле су 46 дражавних удара за разлику од 19 у англофоним земљама. А што се тиче грађанских ратова, земље франкофоне Африке искусиле су осам грађанских ратова за разлику од шест у земљама англофоне Африке (Polity 2010). А то, у великој мери, показује да су франкофоне афричке државе више погођене политичком и институционалном нестабилношћу и доминацијом побуна него англофоне афричке државе, што се, на неки начин, може сматрати променљивом која би могла да објасни пад демократије у овим земљама. Међутим, колико год да су подржане, ове хипотезе морају бити релативизоване. Заиста, Бенин или чак Сенегал, који има председништво као политички систем и сматра се афричком државом франкофоне Африке, део је ограниченог клуба афричких земаља које имају добар учинак и репутацију у смислу демократске консолидације, попут Маурицијуса, Боцване, Гане итд. Стога је тешко емпиријски подржати аргумент да је парламентарни

систем погоднији за стабилну демократију од председничког система или да парламентаризам више одговара демократији него председништво. Стога је неопходно узети у обзир посебности сваке земље (њену етничку и верску разноликост, њену политичку и идеолошку поделу) и да се истражују не само друштвени догађаји (постизборне кризе, грађански ратови, државни удари, итд.) или природа режима (парламентарни, председнички, полупредседнички) већ и организација и оријентација институција које, према Дарону Ацемоглуу (*Daron Acemoglu*) и Џемзу А. Робинсону (*James A. Robinson*) (Acemoglu and Robinson 2012), лако одређују разлике између земаља (са економског и демократског становишта) да би схватили назадовање или изазове, током процеса демократизације, којима су погођене неке франкофоне афричке земља, а друге не. С тим у вези, на нама је да на синтетички начин анализирамо функционисање и институционалне механизме који ће вероватно одредити успех или неуспех процеса демократизације на обе стране. Пошто је устав тај који одређује природу режима тиме што легитимише, дефинише и регулише улоге, систем функционисања институција и начин приступа њима, то нас наводи да се заинтересујемо за неке аспекте различитих устава изгласаних и усвојених током Националних конференција.

Заиста, бенински устав, изгласан током Националне конференције 1990. године, у циљу избегавања концентрације моћи унутар једног тела (извршне власти), створио је стварну равнотежу између моћи. Он не само да ограничава сваку власт, тако да нити злоупотребљава нити дозвољава вршење апсолутне власти, већ приморава уставним механизмима да се свако потчини другом у случају повреде или злоупотребе моћи. Уставна уређења Бенина су таква да Народна скупштина може директно оспорити председника Републике (чл. 71). То није случај за већину других франкофоних афричких земаља у којима законодавна власт има уставни легитимитет да оспори не председнике Републике, већ министре или премијере. Дакле, чини се да је подела власти, будући да је један од темеља принципа демократије према Монтескиевој концепцији о демократији (Montesquieu 1758), веће достигнуће у Бенину него у другим франкофоним афричким земљама. С тим у вези, поред поделе власти, постоје и друге уставне одредбе које могу објаснити укорењеност демократизације у Бенину у поређењу са другим франкофоним афричким земљама. Заиста, у Бенину председник Републике нема никакву уставну моћ која му омогућава да распусти Народну скупштину, што би на известан начин гарантовало

независност законодавне власти и омогућило јој да обавља своје функције – за разлику од Малија, где председник Републике има уставни легитимитет да распусти Народну скупштину (чл. 42), или у Гвинеји Конакри (чл. 43), у Тогу (чл. 68), или чак у Нигеру (чл. 59) итд. Чини се да је ова посебност уставних одредби Бенина повезана са динамиком њихове Националне конференције, која би била тренутак раскида и одлучних оријентација које би требало да доведу до изградње нове демократске институционалне архитектуре. У том погледу, институционално наслеђе које је постојало пре почетка процеса демократизације кроз Националне конференције утицало је на путању демократизације (Gazibo 2010). Из оваквог стања произилази да док су неке земље учиниле Националну конференцију одлучујућим моментом да прилагоде свој политички систем и окрену леђа недемократским политичким институцијама и пракси, друге су остале везане за преддемократско институционално наслеђе, односно за политичке институције које су постојале пре организовања Националних конференција.

ДОПРИНОС И КОНТЕКСТ ОРГАНИЗАЦИЈЕ НАЦИОНАЛНИХ КОНФЕРЕНЦИЈА И ЊИХОВЕ ПОСЕБНОСТИ

Чинило се да су године које су претходиле организовању Националних конференција, односно 1980-те, за већину земаља франкофоне Африке биле окарактерисане не само политиком ауторитарних режима него и економским неуспехом (у великој мери због политике структурног прилагођавања наметнуте од донатора).[2] Управо у овом, економски проблематичном контексту, Националне конференције су биле организоване у општем амбијенталном ентузијазму за усвајање демократије. Таква демократија је била представљена као „друга независност афричких народа", након оних држава из 1960-их (Gueye 2009). Стога се доживљавала као алтернатива и решење за тешкоће и изазове управљања. У том погледу, Националне конференције биле су тренутак великих

2 Осамдесетих година прошлог века, афричке земље су се суочиле са економском кризом значајних размера, која је већину њих натерала да се ангажују у плановима структурног прилагођавања које су наметнула и надзирала Светска банка и међународна валута. Жељени циљ овог економског програма био је смањење одговорности државе у појединим областима, што би требало да доведе до значајног смањења друштвених функција државе у образовању и здравству. Све би требало да буде крунисано приватизационим политикама које понекад доводе до смањења запослених и затварања јавних предузећа. За више информација о овом програму структурног прилагођавања, погледајте Bratton and Van de Walle 1997; Gazibo 2005.

реконфигурација и рекомпозиција политичких сфера у франкофоној Африци у циљу успостављања демократских институција. Оне су означиле, не само почетну тачку демократске трансформације у франкофоној Африци, већ су такође желеле да буду, према речима Мамаду Газиба, ,,институционална структура која генерише нова овлашћења, црпећи тада инспирацију из западног модела генералних основа" (Gazibo 2005, 45). Стога су намеравали да иницирају демократске вредности, за чије је интернализовање потребно успостављање демократске културе, која је, према аутору, до сада недостајала у већини афричких држава. А овај недостатак или слаба институционализација политичке културе у већини франкофоних афричких земаља може се објаснити и приписује се, за већину афричких аутора, попут Франциса Акиндеа (Akinde 1996), неуспеху Националних конференција. Што у њиховим очима може бити једна од варијабли које објашњавају демократски неуспех или нестабилност у одређеним франкофоним афричким земљама. Другим речима, чини се да се ниво демократије или демократског напретка једне земље у поређењу са другом (у франкофоној Африци) се мери не само према квалитету њене Националне конференције (да ли је била независна или не), већ и према природи актера који су је организовали (војници, политичари, стручњаци, итд.).

Међутим, колико год амбивалентни били, перцепција и став афричких аутора о доприносу Националних конференција о нивоу демократије или о процесу демократизације, имају тенденцију да Националним конференцијама припишу неуспех или пад демократије у већини франкофоних афричких земаља. Ипак, треба признати да су Националне конференције покренуле процес демократизације. Демократизација, према Доу Чилу Шину, обухвата четири фазе. Другим речима, ,,пад ауторитарног режима, транзиција, консолидација и сазревање демократског политичког поретка" (Shin 1994, 143). У том смислу, скоро свуда где су организоване Националне конференције у франкофоној Африци, њима је претходио пад војних режима (Мали, Нигер, Конго, итд.), а потом су уследиле транзиције које су довеле до избора који су обележили долазак нове ере (Бенин, Мали, Мауританија итд.). Чак иако се чини да консолидација и сазревање демократског политичког поретка не достижу висок степен који би омогућио демократијама земаља франкофоне Африке да пређу фазу демократског дефицита и транзиције како би се ослободиле пракса старих режима, редовно организовање избора је један од фактора који сведочи о транзицији ових земаља у демократију. Јер демократизација

захтева и подразумева редовно одржавање слободних избора (Shin 1994). Штавише, чини се да квалитет политичких институција које произилазе из Националних конференција има велики утицај на демократску консолидацију.

Заиста, посебности Националних конференција своде се на одређени број карактеристика, међу којима су три у великој мери привукле пажњу афричких аутора, као што су Мамаду Газибо (Gazibo 2005, 2010) и Франсис Акинде (Akinde 1996). Прво, Националне конференције су углавном биле организоване у земљама које је колонизовала Француска и које су усвојиле француски политички модел, односно председништво са институционалним механизмима, или у државама које су искусиле једнопартијски систем. Другим речима, то су били режими у којима је било мало или готово нимало изборне конкуренције која је дозвољавала грађанима да бирају своје представнике. Затим, у земљама које су се одлучиле за начин транзиције Националном конференцијом, изгледа да је економска криза умногоме допринела делегитимизацији тадашњих режима да изазове побуну становништва против лидера, што се своди на Хантингтонову хипотезу (Huntington 1991) према којој би један од узрока изазивања трећег таласа демократизације био повезан са губитком легитимитета политичких лидера. Коначно, међу свим земљама франкофоне Африке, само неколико земаља (Бенин, Мали, итд.) су успеле да транзицији, која је резултат конференције, дају карактер пакта. У свим осталим случајевима, процес је завршен победом једног политичког табора над својим противником: лошу конфигурацију за шансу консолидације (Gazibo 2009, 167–189).

КРАТКА ПРОЦЕНА ДЕМОКРАТИЗАЦИЈЕ НА НАЦИОНАЛНИМ КОНФЕРЕНЦИЈАМА

Једна од предности Националних конференција је да су омогућиле увођење демократије у франкофоним афричким земљама, проглашавањем нових устава који предвиђају успостављање новог политичког и институционалног поретка чије су карактеристике признавање вишестраначја, изборно такмичење, слобода изражавања итд. Међутим, након више од тридесет година праксе, из позиције коју заузима већина франкофоних афричких земаља на ранг листи института (*Freedom House, Afrobarometer, Transparence International*, итд.) који мере ниво демократије у свету, произилази запажање да је демократија (у великој већини франкофоних афричких земаља) суочена са многим изазовима и дисфункцијама.

Један од најпознатијих од ових изазова је слаба смена власти, која може спречити било какву демократску консолидацију. Јер, пративши Хантингтоне перспективе (Huntington 1993), демократија се сматра консолидованом само ако се смена политичких партија одвија после слободних и транспарентних избора.

Дакле, Националне конференције, чак и ако су имале велику улогу у настанку демократије, нису, на известан начин, дозволиле да се дефинитивно промени пракса диктаторских режима, успостављајући политичке институције прилагодљивије систему демократије као и форме хибридних институција. Због тога Волфганг Меркел, мислећи управо на типове режима састављених од хибридних институција, не квалификује их као демократске, већ као режиме са дефектним демократијама којих је, по њему, четири: ексклузивне демократије (*exclusionnistes*) које карактерише, по њему, дисфункција изборног система услед ускраћивања изборних права одређеним групама; демократије старатељства (*domain democracies*) у којима је моћ управљања изабраним званичницима угрожена мешањем група као што је војска; нелибералне демократије (*iliberale democracies*) у којима су правосуђе и поштовање грађанских права слаби; делегиране демократије (*delegative democracies*) које карактерише хипертрофија овлашћења извршне власти, која није ограничена судским овлашћењима (Merkel 2004, 33–58).

Заиста, већина друштава франкофоних афричких земаља се у суштини састоји од мултиетничких и мултирелигијских друштава. Тако је врло често искључивање дела становништва (етничке групе) или дела политичке класе (на пример опозиције) у политичким дебатама. Ипак, према Пзеворском (Przeworski 1991), режим је демократски само ако се све категорије друштва осећају укљученим у политичке дебате, а опозицији је дозвољена да се такмичи, побеђује и преузима државне функције (O'Donnell 2001, 12). С тим у вези, чини се да природа друштава земаља франкофоне Африке има корелацију између опадања и консолидације демократије у овим земљама. Међутим, колико год да је демократија ових земаља несавршена, оне су успеле да институционализују један од важних аспеката демократије, односно *изборизацију* (*électoralisation*), па отуда у Малију одржавање више од осам слободних парламентарних и председничких избора, од којих је већина била коректна, у две деценије вишестраначког надметања (Erd 2017,1).

ЗАКЉУЧАК

Националне конференције су поставиле прекретницу или основу демократског политичког поретка, јер су покренуле политичке институције демократског типа које су омогућиле организацији, широм франкофоне Африке, одржавање избора како би обележили наступ нове политичке ере. Чак и ако ове институције, с обзиром на трајну политичку нестабилност која влада у великој већини франкофоних афричких земаља, нису дале убедљивије и запаженије резултате у односу на оне које су замениле, оне су барем омогућиле да се отпочне пут демократског процеса. Штавише, чини се да је пут до праве демократске консолидације дуг за франкофоне афричке државе. Остаје још много да се уради, а сама демократија је стална борба, трајно стање чувања и унапређења стеченог. Чини се да произилази из запажања да устави који су изгласани и проглашени на Националним конференцијама не производе искључиво демократске институције, већ облик хибридних институција које у том смислу комбинују институције режима након одржавања Националних конференција и оних које производе они сами. Или нека врста, према Франциску Вефорту (*Francisco Weffort*), мешавине демократских институција и важних елемената наслеђених из ауторитарне прошлости (Weffort 1993). У том смислу, демократији су потребни устави који су сами по себи демократски, у смислу да поштују и штите слободу изражавања, права мањина, артикулацију и равнотежу између власти итд. По Семјуелу Хантингтону, концепт демократије имплицитно укључује ограничења моћи (Huntington 1993, 10), стога би требало да постоји права равнотежа између власти која се састоји из следећег:

- Избегавање концентрација свих овлашћења у рукама једне особе (у овом случају председника Републике) или једне политичке странке (владајућа партија). Другим речима, смањењем моћи извршне власти и јачањем правосуђа могао би се на известан начин створити прави баланс који би омогућио јачање демократске консолидације.

- Развијање уставних механизама који омогућавају и гарантују независност правосуђа, као што је систем Гане у овој области где чланове Уставног суда доживотно бирају њихови вршњаци. Да би се то постигло, председнику Републике и председнику Народне скупштине, који најчешће долазе из исте странке или коалиције партија, мора бити уставно забрањено да учествују у избору или формирању чланова Уставног суда, што је суштинска компонента

судства. Једноставном чињеницом да је његова карактеристична функција, ослањајући се на већину устава франкофоних афричких земаља, контрола регуларности и транспарентности референдума или избора. Међутим, у готово свим својим уставима председници Републике имају уставни легитимитет да слободно бирају неке од чланова Уставног суда. Тако у Нигеру председник Републике именује два члана од седам чланова Уставног суда (чл. 121), у Бенину је председник уставом овлашћен да именује три од седам чланова Уставног суда након консултације са Народном скупштином (чл. 56), у Малију је председник овлашћен да именује три од девет чланова Уставног суда, а председник Скупштине је овлашћен да именује три члана (чл. 91), чиме се аутоматски ставља контрола овог тела у надлежност извршне власти. Ово је случај и у Обали Слоноваче (чл. 89), у Тогу (чл. 100) итд.

- Да створи јединствена и независна тела одговорна за организовање избора. Заиста, већина криза и конфликата који утичу на демократски процес и консолидацију у великој мери је повезана са постизборним кризама, које су изазване манипулацијом изборних резултата. Овакво стање се објашњава чињеницом да у већини франкофоних афричких земаља, са изузетком неколико, организација избора спада у надлежност министарстава територијалне управе, као једна од компоненти извршне власти. Дакле, успостављање независних тела састављених не само од чланова извршне власти, већ и од стручњака у тој области и чланова лишених било какве политичке боје и партијске позиције, како би се обезбедили квалитети и уважили резултати избора.

- Деполитизација и институционализација војске као тела независног од политичке моћи. Интервенција војске у политичкој сфери један је од највећих проблема који утичу на консолидацију демократије у афричким земљама француског говорног подручја, отуда и све већи број војних удара. А државни удари чешће руше демократске режиме него што их успостављају (Huntington 1991, 4). Заиста, врло често је интервенција често повезана са манипулацијама дела политичке класе. Пошто је политичка стабилност важан фактор демократске консолидације, неопходно је да се војска учини независном од политичке моћи.

- Коначно, настанак и опстанак крхких демократија или демократија које се боре у етнички или идеолошки поларизованим друштвима захтева промовисање сталне дебате, преговора између свих главних политичких снага. Стога би стварање повољног политичког амбијента за настанак грађанских организација које

могу бити информисане и повезане са доношењем одлука било идеално за демократску консолидацију. Јер демократија може опстати и напредовати само ако се шира јавност придржава тога (Shin 1994).

РЕФЕРЕНЦЕ

Acemoglu, Daron, and James A.Robinson, 2012. *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. Cambridge: Harvard.

Akindès, Francis. 1996. *Les mirages de la démocratisation en Afrique subsaharienne francophone*. Paris: Karthala.

Banégas, Richard. 2003. *La démocratie à pas de caméléon: transition et imaginaires politiques au Bénin*, Paris : Karthala.

Boadi, Gyimah E. 2021. *Le recule démocratique en Afrique de l'ouet: caracteristiques, causes et solutions*. Koffi Annan Foundation, 2021. doi : kofiannanfoundation.org.

Boulaga Ebouss, F. 2009. *Les Conferences Nationales: Une affaire à suivre*, Paris : Karthala.

Cheeseman, Nic. 2015. *Democracy in Africa. Successes, failures, and the struggle for political reform*. Cambridge: Cambridge University Press.

David, Collier, and Steven Levitsky. 1996. "Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research." *World Politics*, 49 (3): 430–451. doi: https://doi.org/10.1353/wp.1997.0009

Eerd, Jonathan V. 2017. *The quality of democracy in Africa: opposition competitiveness rooted in legacies of cleavages*. Switzerland: Institute of Political science, University of Zürich. doi: 10.1007/978-3-319-50838-2_1

François, Jean, B. 1991. *La problématique de la démocratie en Afrique noire: « La Baule, et puis après*, doi : http://www.politique-africaine.com/numeros/pdf/043005.pdf.

Gazibo, Mamadou. 2005. *Les paradoxes de la démocratisation en Afrique*, Ottawa : Les presses de l'Université de Montréal.

Gazibo, Mamadou. 2010. *Introduction à la politique africaine*. Ottawa: les Presses de l'université de Montréal. doi: https://books.openedition.org/pum/6389

Guèye, Babacar. 2009. *La démocratie en afrique: succès et résistance*. Paris: Seuil.

Huntington, Samuel P. 1993. *The third wave: Democratization in the late twentieth century*. Oklah: University of Oklahoma.

Jacquemot, Pierre. 2022. *L'Afrique: la démocratie à l'épreuve*. Paris: L'aube.
Linz, Juan. 1992. *Presidentialism, and Democracy: A Critical Appraisal*. doi: https://doi.org/10.2307/422014.
Lipset, Martin S. 1959. *Some Social Requisites of Democracy*. American Political Science. doi: https://doi.org/10.2307/1951731
Merkel, Wolfgang. 2004. "Embedded and Defective Democracies." *Democratization*, 33–58. doi: 10.1080/13510340412331304598.
O'Donnell, Guillermo A. 2001. "Democracy, Law and Comparative Politics." In Helen Kellogg ed, *Studies in Comparative International Development*, 7–35. doi: https://escholarship.org/uc/item/5dc3886r.
Orlović, Slaviša. 2008. *Politički život Srbije, između partokratije i demokratije*. Beograd : Službeni glasnik.
Régis Marzin. 2022. "Démocraties, dictatures et élections en Afrique: bilan 2021 et perspectives 2022." 3 février 2022, regardexcentrique.wordpress.com.
Samuel, Huntington P. 1984. *Will More Countries Become Democratic*. Political Science Quarterly.
Shin, Doh C. 1994. "On the Third Wave of Democratization: A Synthesis and Evaluation of Recent Theory and Research." *World Politic*s, 47 (1): 135–170. doi: https://www.jstor.org/stable/2950681?seq=9.
Stepan, Alfred C. 2000. "Religion, Democracy, and the "Twin Tolerations." *Journal of Democracy*, 37–57. doi: 10.1353/jod.2000.0088.
Sur, Serge. 2006. *Relations internationales*, Paris: Montchrestien.
Weffort, Francisco. 1993. "Les démocraties nouvelles. Analyse d'un phénomène." *Revue internationale des sciences sociales*, 45 (2): 289–302 .doi : https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000094262_fre.

Sekhou Sidi Diawara*
Faculty of Political Sciences, Belgrade

THE ROLE OF NATIONAL CONFERENCES IN THE INTRODUCTION OF DEMOCRACY IN FRANCOPHONE AFRICA

Abstract

The process of democratization has largely attracted the attention of authors and researchers in political science. On both sides, a whole literature has been devoted to it to elucidate its causes, its consequences, its prospects and especially the factors which caused its introduction throughout the world. The methods and policies of its adoption were different from one country to another, from one region to another, even from one continent to another. Distinguishing itself from other regions of the world, French-speaking Africa had particularly taken a specific path to begin the process of democracy: the organization of National conferences. Thus, this article analyzes the contribution of the National conferences organized in all the countries of French-speaking Africa to begin the process of democratization. To do this, the author first describes the socio-politico-historical course or path of the process of democratization and the various modalities from which it spread throughout the world. Then, by examining the constitutional and institutional orientation of French-speaking African countries, he not only determines and identifies the challenges that democracy faces in these countries, but also attempts to put forward some hypotheses that could be considered as explanatory variables for the decline of democracy in these countries. Finally, after making a brief assessment of the National conferences, the author draws on the concrete facts to make a number of proposals that could allow for a consolidation of democracy in the countries concerned.

Keywords: democratization, democracy, national conferences, coup d'etat, constitution, referendum

* diwara.sekhousidi@yahoo.fr

* Овај рад је примљен 1. августа 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2022. године.

УДК 324(73)“2016“
DOI: https://doi.org/10.22182/pr.7332022.6
Прегледни рад

Невена Јовановић*
Факултет политичких наука, Београд

СПОЉНОПОЛИТИЧКЕ ТЕМЕ КАО ЕЛЕМЕНТ ИЗБОРНЕ СТРАТЕГИЈЕ ХИЛАРИ КЛИНТОН НА ПРЕДСЕДНИЧКИМ ИЗБОРИМА У СЈЕДИЊЕНИМ АМЕРИЧКИМ ДРЖАВАМА 2016. ГОДИНЕ**

Сажетак

Предмет истраживања овог рада је приступ спољној политици Сједињених Америчких Држава као елемент изборне стратегије Хилари Клинтон на председничким изборима у Сједињеним Америчким Државама 2016. године. Идентификација спољнополитичких тема и њихов третман у изборној кампањи послужиће да се утврди вредносна оријентација Хилари Клинтон, само порекло и корени њеног приступа спољнополитичким темама, као и да се утврди веза између вредносне оријентације и спољне политике за какву се залагала. Најпре ће бити речи о (спољнополитичким) темама као фактору изборне мотивације на основу социопсихолошког модела изборног понашања, изборној стратегији и вредносној оријентацији као њеној основи и савременом политичком миту као језгру. У раду су анализирани говори кандидаткиње и три председничке дебате. Такође, изборни програм Хилари Клинтон коришћен је да допуни или појасни нешто што је у председничким дебатама већ споменула. Главни аргумент је да приступ Хилари Клинтон спољној политици има дубоке корене у америчкој историји и традицији, да је у доброј мери обликован њеним прећашњим политичким искуством и да се темељи на миту о америчкој изузетности у духу Вилсонијанаца.

* jovanoviccnevenafpn@gmail.com

** Чланак је настао као резултат истраживања за потребе мастер рада.

Кључне речи: Хилари Клинтон, спољна политика, изборна стратегија, вредности, председничка кампања 2016. године, Сједињене Америчке Државе, вилсонијанска традиција, мит о америчкој изузетности

(СПОЉНОПОЛИТИЧКЕ) ТЕМЕ КАО ФАКТОР ИЗБОРНЕ МОТИВАЦИЈЕ

Иако теме као фактор изборне мотивације кроз свој социопсихолошки модел уводе још Ангус Кембел (*Angus Campbell*) и сарадници 1950-их година,[1] на значају ће добити тек крајем 1960-их и 1970-их када су истраживачи установили да је партијској идентификацији у претходним истраживањима, ипак, приписиван претеран значај (Атлагић 2007, 89).[2] Иако ће се убрзо показати да су предвиђања о пропасти партија била неоснована и исхитрена, оправданим су се показале тврдње истраживача с краја 1960-их и 1970-их година да је „утицај тема као непосредних фактора изборне одлуке потцењен у закључцима аутора *The American voter* (Campbell et al. 1960), као и да теме које политичке партије и кандидати покрећу у изборним кампањама могу имати снажан утицај на изборну одлуку бирача и могу утицати на промене у њиховој партијској идентификацији" (96).

Теме се одређују као „уочљив скуп проблема у вези са одређеним групним интересом који може бити издвојен и који изазива (или може да изазове) спорове у друштву око кога се концентрише кампања одређеног учесника избора у виду дефинисања проблема и узрока његовог настанка, указивања на његов значај, као и предочавања начина његовог решавања" (Славујевић 2009, 179; Славујевић и Атлагић 2015, 9). Сматра се да је овакав тип гласања карактеристичан за бираче са слабијом партијском идентификацијом, боље образоване и информисане и заинтересоване за политичка дешавања, као и за двопартијске изборне системе у којима је лакше да се у свести бирача формирају

1 Студијом *The American voter* (Campbell et al. 1960) утемељен је нов, на непосредним детерминантама заснован социо-психолошки модел као и даље доминантан модел за истраживање изборног понашања. У овој студији аутори, комбинујући социолошки и психолошки приступ, покушавају да превазиђу њихове недостатке. Као кључне непосредне детерминанте који утичу на доношење изборне одлуке Кембелин модел идентификује партијску идентификацију (*party voting*), затим имиџ кандидата (*candidate voting*) и на крају, теме које кандидат или партија покрећу у кампањи, тј. решења која нуде за најважније проблеме (*issue voting*) (Campbell et al. 1960; Славујевић 2009, 169).

2 На пример, Ђовани Сартори наводи да је током 1960-их и 1970-их година било више *issue* гласања него у време истраживања А. Кембела и сарадника (Sartori 2002).

различите позиције између две странке (Sartori 2002, 288; Славујевић и Атлагић 2015, 9).

Како су се дуго као релевантне препознавале само домаће теме (најчешће из сфере економије) спољнополитичким темама се није придавао нарочит значај, јер се веровало да се гласање у Сједињеним Државама завршава на ободу океана. Такође, први радови о јавном мњењу и спољној политици били су крајње песимистични. Аутори попут Волтера Липмана (Lippmann 1955) и Габријела Алмонда (Almond 1950) сматрали су да су виђења јавности по овим питањима каприциозна, неструктурирана и чак опасна. Липман (1955) је јавност видео као ирационалну и опасну силу у спољној политици.

Да би неки став утицао на понашање (у овом случају изборно) он мора бити доступан и приступачан. Доступност ставова (*available attitudes*) се односи на то да ли је нешто присутно уопште у нашем памћењу, а приступачност (*accessible attitudes*) на спремност да се тај конструкт искористи као стимулус за одређено понашање (Aldrich, Sullivan and Borgida 1989, 125). Како већина Американаца нема директног искуства са спољном политиком, наглашавање спољнополитичких тема од стране медија и изборних кандидата може тренутно да подстакне приступачност тема/ставова који нам нису иначе трајно доступни (126). Поред медија, и сами кандидати кроз своје изборне кампање могу да утичу на спољнополитичке ставове, иако их најчешће неће променити, већ учврстити постојеће, или активирати ставове о некој другој повезаној спољнополитичкој теми. Из тог разлога, изборне стратегије кандидата су значајне и делом могу помоћи да се осигура значај спољнополитичких тема за изборну одлуку (135). Иако, подразумева се, спољни догађаји, извештавање медија, изборна компетиција као и индивидуалне разлике међу бирачима могу да баце сенку на напоре кандидата, овај аргумент сугерише да кандидати могу да манипулишу степеном до ког ће се активирати одређени ставови.

На линији Кембелових услова за тематско гласање,[3] Олдрич и сарадници (Aldrich et. al. 2006, 478) у својој студији идентификовали су три неопходна услова како би ставови о спољној политици имали утицаја на крајњи изборни исход: јавност мора да поседује

3 Како би нека тема заиста и била значајна за доношење изборне одлуке, Кембел и сарадници су установили да је потребно да буду испуњена три неопходна услова: да је бирач свестан постојања тог проблема и да га разуме, да му је та тема макар минимално значајна и да уочава јасне разлике у позицијама које кандидати или странке заузимају по том питању, те да ће једна страна боље представљати његове ставове од оне друге (Campbell et al. 1960, 170).

кохерентна уверења или ставове о спољној политици (*available attitudes*), затим бирачи морају бити у стању да приступе тим ставовима у контексту избора и кад гласају, и на крају, водећи кандидати треба да понуде „избор, а не ехо",[4] односно, довољно дистинктивне приступе спољној политици тако да бирачи могу да начине избор на основу својих ставова.

Захваљујући развоју политичке психологије, теоријском и методолошком напретку, на основу досадашњих истраживања може се закључити да јавност има кохерентне ставове о спољној политици, да је способна да прихвати и разуме озбиљне теме, и што је најважније, да те ставове може да преточи у изборне одлуке онда када догађаји и кандидати истакну спољну политику и понуде различите приступе (Aldrich et. al. 2006). Уз све наведено изгледа да спољна политика ипак не мора нужно да „гласно виче како би се само мало чула" (Almond 1950), већ једноставно мора да говори јасно и у познатим терминима, а по потреби и „звецкајући сабљама" како би на себе скренула пажњу (Hurwitz and Peffley 1987, 1115).

ПОЈАМ ИЗБОРНЕ СТРАТЕГИЈЕ, ЊЕНЕ ОСНОВЕ И ЕЛЕМЕНТИ

Један од најзначајнијих аутора који се бавио савременом пропагандом Жак Елил (Ellul 1965, 31) пише да оно што је видљиво у пропаганди, што је спектакуларно и што нам увек изгледа несхватљиво, невероватно, могуће је само као наставак дуге припреме, мало експлициране. Из тог разлога свака „изборна кампања постиже максималне ефекте уколико представља део осмишљене дугорочније стратегије пропагандног наступа политичког субјекта" (Славујевић 2017, 18). У контексту америчког председничког изборног процеса који, са две традиционално утицајне политичке странке и са примарним изборима, траје готово током читаве године, а припреме за кампању почињу још раније, све ово добија на посебном значају. Зато изборну стратегију овде посматрамо као део и/ли наставак шире политичко-пропагандне стратегије.

Најопштије, стратегија је пут за остварење циља. У политици тај циљ, наравно, представља победу на изборима (Denton and Woodward 1990, 93). Политичко-пропагандна стратегија представља дугорочан програм политичког деловања, претпоставку планираног и координисаног вођења политике и пропагандних активности,

4 Цитат је из председничке кампање сенатора Барија Голдвотера из 1964. године.

услов конзистентности и континуираности пропагандног наступа, као и динамизирања његовог интензитета. Стратегија представља и гаранцију комплементарности општих и дугорочнијних циљева деловања политичког субјекта и конкретних, непосредних циљева, средстава и (очекиваних) ефеката пропагандне акције (Славујевић 2009, 76).

Сама стратегија кампање коју, као што смо већ напоменули, посматрамо као део и/ли наставак шире политичко-пропагандне стратегије, у суштини представља „дефинисање општег приступа комуникацији са бирачима" и обухвата избор одговарајућег типа кампање, позиционирање у односу на конкуренте, утврђивање окосница кампање и њихово претакање у слогане, као и избор одговарајућих средстава кампање и облика промоције, а све у складу са изборним циљевима, односно са ставовима и очекивањима циљних група на чије се гласове рачуна. На основу тога, препознавање најважнијих фактора изборне мотивације, одређивање њиховог значаја, центрирање кампање на оне најадекватније за кандидата и/ли партију и уклапање у кохерентан план представљају смисао дефинисања ове стратегије (Славујевић 2009, 189).

Вредносна оријентација као основа изборне стратегије политичког субјекта

Свака политика тежи да се представи као легитимна, сврсисходна и друштвено прихватљива, и као таква, без обзира на обиље чињеничког материјала и позивања на *ratio*, она се неизбежно у својој бити ослања на вредности. Обиље информација, политичких калкулација и процена временом се губи из свести људи, али оно што остаје је „утисак, емотивни став, опредељење", оно што и чини појединца интегративним чланом једног друштва, те је зато пропагандна порука увек „на терену вредности и вредновања" (Славујевић 2009, 79).

Вредности су релативно стабилне, опште и хијерархијски организоване карактеристике појединца и групе, формиране међусобним деловањем историјских, актуелно-социјалних и индивидуалних чинилаца, које због тако приписане пожељности усмеравају понашање својих носилаца ка одређеним циљевима (Пантић и Павловић 2007, 48).

Како су вредности руководећа начела политике и политичког деловања, без њих се политика не би могла ни водити, недостајао би јој смисао, континуитет, али и легитимитет (Ђурић 1972, цитирано

у: Славујевић 2009, 72), „формулисање одређене вредносне оријентације, око ње формиране идеологије и из ове изведене политичке доктрине, представља основу стратегије политичко-пропагандне делатности". Као таква, вредносна оријентација одређује „централно питање сваке политике – циљеве политичког деловања различитог нивоа општости, њихове међусобне односе, средства њихове реализације и друштвене снаге као њихове социјалне носиоце" (Славујевић 2009, 72).

Према Славујевићу (2009, 75), значај прецизирања вредносне оријентације у виду стратегије политичког субјекта произлази из потребе да одреди смисао и обезбеди континуитет и доследност политичког деловања, да постигне позиционирање и препознатљивост у односу на друге субјекте на политичкој сцени, као и да обезбеди интерпретативни оквир за тумачење и квалификацију актуелних друштвених и политичких догађања, а посебно акција различитих политичких субјеката.

У самој основи великих политичко-пропагандних идеја и стратегија, у другом плану иза централних вредности одређене идеологије, налазе се савремени политички митови као само језгро. Савремени политички мит Славујевић (2009, 30) одређује као „вредносно, ирационално засновану основну колективну представу о жељеном друштвеном стању (промени) која прожима својим опредељењем целокупну сферу идејног и снагом своје интенционалности готово непосредно прелази у политичко деловање у циљу своје реализације у друштвеном животу."

Иако је савремени човек кад год се сусретне са нечим што се или приказује, или подсећа на мит, спреман да га „једноставно одбаци, да олако пређе преко тога као нечег недостојног његове пажње, нечег на шта пристају само примитивни, неуки људи" и „надменом супериорношћу свога *ratio-a* он руши митове, обезвређује их, потцењује, изругава им се, игнорише их" (Славујевић 1986, 5), савремени политички мит далеко је од примитивног и/ли натприродног[5], како се често мисли. Мора се рачунати и на то „да савремени човек и када верује, када се опредељује, када оцењује, увек тежи и да рационално просуђује. Због тога ствараоци савремених политичких митова веома пажљиво развијају његову

5 „За разлику од религијског, политички мит не заговара никакву оностраност, деловање натприродних и божанских сила. Он је у основи профани мит који у свом трансцендирању стварности остаје увек на њеном тлу [...] У политичким митовима се у принципу не придају отуђене човекове потенције натприродним и божанским силама [...] Он рачуна са човеком, религијски пре свега са богом. Због тога у политичким митовима натприродно игра врло малу улогу" (Славујевић 1986, 35–36).

рационалну, интелектуалну компоненту [...] Ако се не постиже увек интелектуална привлачност, бар се тежи минимуму рационалног образложења" (42–43).

Савремени политички мит нуди такво решење питања смисла којим, у ствари, затвара сваку могућност испитивања смисла (Славујевић 1986, 47), он се прихвата и претпоставља као „аксиоматска истина" и спремно нуди „решење за сваку појаву која бива увучена у свет његовог дејства" (43) због чега је Ж. П. Фај тврдио „да је мит забрана човеку да себе открива" (Фај 1978, цитирано у: Славујевић 1986, 48). Његова шира друштвена делотворност лежи у митској вишезначности, што представу политичког мита „многим друштвеним групама чини прихватљивом, наравно, у различитим варијантама. Вишезначност митског казивања омогућује да свако у њему пронађе израз својих најдубљих тежњи, жеља, потреба, лек за своју фрустрацију и мелем за друштвену неправду. Свако га тумачи и дограђује на свој начин (46).

На крају, и сами политички програми заправо су, мање или више доследно, разрађени савремени политички митови и „на њему засноване идеологије" (Славујевић 2009, 72).

ХИЛАРИ РОДАМ КЛИНТОН – ПРЕДСЕДНИЧКА КАНДИДАТКИЊА ДЕМОКРАТСКЕ СТРАНКЕ У САД

Тешко да се игде може боље препознати мото с почетка Хемингвејевог романа да „ниједан човек није острво" (Hemingway 1995), него у политици Хилари Клинтон, не само због окружења и искустава која су утицала на њу и обликовала политику за какву ће се залагати, већ и због мотива и разлога којима је сама такву политику објашњавала. У наставку рада ово ћемо настојати да покажемо.

Када су кандидате на крају друге председничке дебате питали да ли постоји макар једна ствар коју поштују код овог другог, Доналд Трамп (*Donald Trump*), који се током читаве изборне кампање трудио да оспори све у вези са својом противкандидаткињом што се могло оспорити, овог пута је признао да је Хилари Клинтон прави борац који никада не одустаје и да је то вредно сваког поштовања, па чак и са његове стране (White 2016). Ова њена карактерна црта биће од велике помоћи „династији Клинтон" на успешном путу ка самом врху америчке политике – Бил Клинтон најпре је обављао функцију државног тужиоца Арканзаса, а онда и гувернера Арканзаса током читаве деценије, а напокон 1992. године осигурао је и два

председничка мандата у Белој кући (*White House*). Док је Хилари Клинтон након врло активне улоге „прве даме" (1993–2001), била два пута бирана у Сенат Сједињених Америчких Држава где је представљала државу Њујорк (2001–2008), а затим је обављала и функцију државне секретарке током првог мандата Барака Обаме (2009–2013), након неуспеха да победи Обаму на унутарстраначким изборима 2008. године. И напокон, на конвенцији Демократске странке, која је одржана у Филаделфији у Пенсилванији од 25. до 28. јула 2016. године, изабрана је за кандидаткињу Демократске странке на америчким председничким изборима као прва жена номинована за кандидаткињу од стране једне од две водеће политичке странке која је, иако је изгубила изборе, заправо освојила већи укупан број гласова.[6]

Корени вредносне оријентације и спољне политике Хилари Клинтон

Иако то и није предмет овог истраживања, а уистину би и било тешко идентификовати и споменути све важне моменте из каријере и живота који су утицали на формирање одређеног „погледа на свет" Хилари Клинтон, а одатле и њеног приступа америчкој спољној политици, ипак се ваља осврнути на неке кључне тачке.

Одрастала је под утицајем ставова свог оца, Хју Родама (*Hugh Rodham*), оданог Републиканца и антикомунисте који је, као подофицир учествовао у Другом светском рату (Clinton 2017, 145; Landler 2016), па је за разлику од неких претходних америчких председника или свог противкандидата Доналда Трампа, од раног детињства била упозната са питањима националне безбедности и војске. Тек је касније током 1960-их година, које су обележили рат у Вијетнаму, антиратни протести и покрет за грађанска права, и студија на Велесли колеџу (*Wellesley College*) у близини Бостона уследила њена транзиција ка Демократској странци, а 1972. заједно са својим супругом Билом Клинтоном активно је учествовала у кампањи за председничке изборе кандидата Демократске странке Џорџа Мекговерна (*George McGovern*). Према њеним речима, још 1975. када се доселила у Арканзас желела је да се придружи

6 Иако ће Хилари Клинтон добити већи укупан број гласова (2.87 милиона гласова више од Доналда Трампа), захваљујући електорском колеџу Трамп ће победити на председничким изборима са 306 електорских гласова (30 савезних држава), док је Клинтон имала 232 електорска гласа (20 држава). Она је, између осталог, успела да осигура велики број гласова у Калифорнији (4.27 милиона гласова) и тако стекне предност у гласовима бирача у односу на Трампа (Campbell 2020, 336).

на неки начин маринцима, али је одбијена због својих година и пола.[7] Поред тога што живот у Белој кући повремено делује као живот у војном комплексу, Хилари Клинтон је у улози „прве даме" посећивала и војне базе (попут посете Тузли у Босни и Херцеговини у марту 1996), али и била упозната са бројним дебата о америчким интервенцијама тих година. Ипак, њен ближи однос и упознавање са војним пословима започео је са избором у Сенат, тачније 2002. године када је прекинула дугу традицију њујоршких сенатора и уместо комитета Сената за спољне односе (*The Senate Foreign Relations Committee*) одабрала комитет за оружане снаге (*The Senate Armed Services Committee*). Одлазила је редовно на састанке комитета и припремајући се за њих окупила је око себе тим од око десетак експерата из спољне политике и одбране међу којима су били и прећашњи министри одбране, али је исто тако развила и близак однос и сарадњу са кључним људима Пентагона, међу којима су били генерал Хагенбек (*Franklin L. Hagenbeck*)[8], заменик начелника америчког здруженог генералштаба Џек Кин (Jack Keane)[9] и Дејвид Петреус (*David Petraeus*)[10] (Landler 2016). Подржала је и гласала потврдно за рат у Ираку, што је касније оценила грешком и да није требало веровати председнику Бушу (Buttigieg 2019, 47; Zenko 2016). Касније као државна секретарка Хилари Клинтон је готово увек подржавала предлоге генерала Мек Кристала (Stanley McChrystal) и секретара одбране Роберта Гејтса (*Robert Gates*), супротстављајући се тако Обаминој знатно умеренијој позицији скептичној према војсци и већем војном ангажовању. Тако је Пентагон имао верну савезницу прво у Сенату, а онда и у Стејт департменту (*U.S. Department of State*) и на састанцима у Ситуационој соби (*Situation Room*), која је, на њихово изненађење, неретко била „јастреб"[11] више него они сами, и била спремна да

7 Ова прича није верификована, нити има конкретних доказа да се десила. Хилари Клинтон је овај догађај спомињала више пута, па и у оквиру предизборне кампање у јесен 2015. године на доручку са симпатизерима и волонтерима у Њу Хемпширу.

8 Њих двоје ће се срести непосредно након терористичких напада у Њујорку, а Хагенбек ће убрзо као командант дивизије бити распоређен у Авганистан.

9 Кин је био један од архитеката операције у Ираку, за ког познаваоци трвде да је имао највише утицаја на формирање погледа Хилари на војна питања. Кин је стари 'јастреб', познат по залагању за веће америчко војно ангажовање и по томе да не би оклевао, по потреби, да ангажује и копнене трупе, командовао је у Вијетнаму, Сомалији, Хаитију, Косову* и Босни (Landler 2016).

10 Петреус је командовао и у Ираку и Авганистану и био директор Централне обавештајне агенције (*Central Intelligence Agency* – CIA).

11 Према познатој дихотомији у спољнополитичком приступу на „голубове" (*doves*) и „јастребове" (*hawks*) „јастребови" имају врло изражен такмичарски дух и потребу да одржавају војну снагу ради одвраћања од рата, али су и спремни да повремено користе

пошаље и подржи и већи број трупа него што су тражили. Као државна секретарка посетила је рекордних 112 држава. Упркос томе што је на почетку мандата заузела оштар однос према Русији[12], ипак је убрзо са руским министром спољних послова Сергејем Лавровом (*Сергей Лавров*) објавила почетак „ресетовања" руско-америчких односа. Покренула је стратегију „пивота ка Азији" (*Pivot to Asia*), залагала се за Ирански нуклеарни споразум (*Iran nuclear deal*) и дуго радила на преговорима о окончању израелско-палестинског сукоба. Подржала је и повећање броја трупа у Авганистану и операцију у којој је убијен Осама бин Ладен, као и промену режима у Либији. Заједно са директором Централно обавештајне агенције (*CIA*) Петреусом предложиће 2012. године Белој кући тајни програм снабдевања оружјем сиријских побуњеника, што је Обама тада одбио, а за вођење Стејт департмента добила је похвале чак и од ветерана америчке дипломатије Хенрија Кисинџера.

Као што ћемо видети, приступ Хилари Клинтон спољној политици има дубоке корене у америчкој историји и традицији. Идеја о граду на брду (*Citty upon a Hill*) и историјској судбини Америке добила је своје обрисе још 1630. године у проповеди Џона Винтропа (*John Winthrop*),[13] „заборављеног америчког оснивача" (Bremer 2003), која ће касније постати нека врста светог текста америчке историје (Hodgson 2009, 1). Остварење своје судбине Америка започиње из побожне пуританске Нове Енглеске и кроз мисионарски покрет још с почетка 19. века када се на десетине хиљада америчких студената отиснуло у свет са циљем да ослободе остатак света од сујеверја, паганизма, феудализма и незнања, да се боре против експлоатације сиромашних, промовишу демократију и окончају тлачење жена преко океана (Mead 2002, 133).

Ово је водило приступу спољној политици који Волтер Расел Мид (*Walter Russel Mead*) назива вилсонијанским, према америчком председнику Вудроу Вилсону (*Woodrow Wilson*) који је, између осталог, објавио и да Сједињене Државе имају такву судбину и дужност да шире утицај својих институција и уверења широм света

ту снагу како би одбранили сопствену сферу интереса и смањили противникову. Њихова омиљена аналогија је Минхен и покушај смиривања ситуације договором са Немачком, што сматрају великом грешком (Russet 1990).

12 На самом почетку рада администрације у фебруару 2009. године Обамини саветници предложили су одређене симболичне уступке Руској Федерацији као гест добре воље, на шта је Хилари узвратила да се неће одрећи ничега узалуд (Landler 2016).

13 "*We shall finde that the God of Israel is among us, when ten of us shall be able to resist a thousand of our enemies, when hee shall make us a prayse and glory, that men shall say of succeeding plantacions: the lord make it like that of New England: for wee must Consider that wee shall be as a Citty upon a Hill, the eies of all people are uppon us*" (Hodgson 2009, 1).

(Hodgson 2009, 10). Најчешће критикован елемент ове традиције је став да Сједињене Државе имају право и дужност да утичу на понашање остатка света, као и да могу и треба да се брину, не само о томе како друге земље воде своју спољну политику, већ и унутрашњу политику. Овакав став произлази из првог вилсонијанског принципа да су демократије много бољи и поузданији партнери него монархије и тираније, што последично води „извозу" демократије у друге земље, који правдају не само својом моралном супериорношћу и дужношћу већ и практичним императивом, односно ставом да су демократске земље много поузданији партнери за трговину и сарадњу, који се уистину темељи на проницљивом разумевању политичке динамике (Mead 2002, 162–164). Остварење овог циља силом није најпожељније решење, јер је други стуб вилсонијанске стратегије претпоставка да рат, увек „бруталан" и „деструктиван", треба спречити кад год је то могуће (165), те генерално верују у снагу међународног права, међународних институција и дипломатију, о чему доста говори визија Вудроа Вилсона о Лиги народа (*League of Nations*) и будућности међународног поретка, оличена у чувених „Четрнаест тачака". Вилсонијанци ће прибећи употреби силе само уколико се боре против суштинске претње по међународно право и човечанство и у борби са диктаторима и ауторитаризмом (173). Они Америку виде не само као промотера, већ и као гаранта демократије и правила деловања за остатак света.

Спољна политика у говорима и у три председничке дебате Хилари Клинтон

С обзиром на дуго трајање и различите фазе америчких председничких избора, обим и недоступност свих говора које је Хилари Клинтон одржала, како не би дошло до селективне пробирљивости међу бројним изворима, у овом раду биће анализирани говор кандидаткиње приликом прихватања страначке номинације, односно на конвенцији Демократске странке, три председничке дебате у којима су најсажетије видљиви ставови кандидата, као и посебан говор о спољној политици који је Хилари Клинтон одржала 2. јуна 2016. године у Сан Дијегу у Калифорнији. Такође, изборни програм Хилари Клинтон коришћен је тек да допуни или појасни нешто што је у председничким дебатама већ споменула. Из говора Хилари Клинтон на конвенцији Демократске странке могу се апстраховати две главне теме: план за борбу против тероризма и отварање радних места, односно теме из домаће економије.

Свој говор на приликом прихватања номинације 28. јула 2016. године, као што је уобичајено у Америци за страначке конвенције, започела је подсећањем на кључне (митолошке) моменте америчке историје – причом да се налазе у месту „рођења нације", позивањем на очеве оснивaче и устав (CNN 2016).[14] Амерички мото *e pluribus unum*, или „од многих, један" (*Out of many, we are one*) искористила је да критикује Доналда Трампа[15] и преточила у свој слоган *"Stronger together"* (снажнији заједно, прим. прев.) за који каже да није тек „лекција из историје" или слоган кампање, већ „водећи принцип/начело" Америке (CNN 2016). На сличан начин она је кроз целу кампању настојала да Трампов приступ спољној политици представи не као супротстављен њеном, већ супротстављен темељним америчким вредностима.[16]

Приступ Хилари Клинтон расном и имиграционом питању, у духу вилсонијанске традиције, подразумева да САД имају дужност да се боре све док једнака права нису призната и поштована свима, као и да је патриотска дужност Американаца да направе места за имигранте, да им пожеле добродошлицу у заједницу и да се боре против наслеђа расизма (CNN 2016). Овакав став јасније је изражен у њеним говорима и касније током дебата.

Приступ сажето исказан у слогану *"Stronger together"* у спољнополитичком смислу подразумева блиску сарадњу са савезницима[17]. Истакла је значај Иранског нуклеарног споразума, најавила подршку Израелу и да би поносно стајала уз НАТО савезнике против било које претње, укључујући и Русију, и говорила о својој стратегији борбе против Исламске државе и тероризма. Кину, највећег трговинског конкурента Америке, споменула је једном у контексту супротстављања непоштеним трговинским споразумима. У духу Вилсонијанаца који Америку виде као промотера и гаранта демократских вредности, говор на конвенцији завршиће поруком да су очи целог света усмерене на Америку (CNN 2016).

Пред америчке председничке изборе 2016. године одржане

14 *"We've come to Philadelphia - the birthplace of our nation - because what happened in this city 240 years ago still has something to teach us today [...] Our Founders fought a revolution and wrote a Constitution so America would never be a nationwhere one person had all the power" (CNN 2016).*

15 "*Americans don't say: I alone can fix it. We say: We'll fix it together*." (CNN 2016)

16 "*That's why "Stronger Together" is not just a lesson from our history. It's not just a slogan for our campaign. It's a guiding principle for the country we've always been and the future we're going to build*" (CNN 2016).

17 "*No wonder people are anxious and looking for reassurance. Looking for steady leadership. You want a leader who understands we are stronger when we work with our allies around the world and care for our veterans here at home*" (CNN 2016).

су три председничке дебате, 26. септембра, 9. и 19. октобра, док је говор о спољној политици Хилари Клинтон одржала 2. јуна 2016. године. Анализирајући три председничке дебате и овај говор могуће је идентификовати одређене спољнополитичке теме и приступ њима у кампањи Хилари Клинтон.

Од свих спољнополитичких тема о *борби против тероризма* и *Исламске државе* без сумње се највише дискутовало, што се може објаснити ако се има у виду контекст у ком су се одржавали председнички избори 2016. године и историјска позадина са почетка 21. века. Са тим у вези, заговарала је интензивирање ваздушних напада на упоришне тачке Исламске државе кроз сарадњу са савезницима, детаљно кроз свој изборни програм и у говору о спољној политици разрадила и стратешки план борбе против тероризма и критиковала Трампов „тајни", а према њеним речима непостојећи план (Blake 2016; Reilly 2016; White 2016).

По питању *Сирије* Хилари Клинтон је заузимала врло оштар став, и овде се можда и најбоље могао видети приступ „јастреба". Сматрајући Сирију за „легло тероризма" као резултат режима Башара ал-Асада, уз подршку Иранаца „на тлу" и Руса „у ваздуху", залагала се за подршку побуњеницима Асадовом режиму, таргетирање вођа Исламске државе, наоружавање Курда и успостављање сигурних зона и зоне забране летења над Сиријом, иако би то, према мишљењу многих могло довести до сукоба са Русијом (Politico 2016; White 2016; Reilly 2016).

Према *Русији* је генерално током целе кампање и дебата заузимала оштар и негативан став, тврдила да Русе уопште не интересује борба против Исламске државе, већ само одржавање Башара ал-Асада на власти (за разлику од Трампа) и да им је неопходна предност и више утицаја над Русима како би их натерали да седну за преговарачки сто и пронађу дипломатско решење (White 2016; Politico 2016). Русију је више пута спомињала и у контексту сајбер напада и мешања у амерички изборни процес, према њеним речима, са циљем да осигурају Трампову победу, јер би Путин радије имао „марионету" на месту америчког председника, отворено идентификујући Владимира Путина као одговорног и критиковала Трампову наклоност према тиранима (Blake 2016; Politico 2016; Reilly 2016). Осудила је војну агресивну акцију Москве у Украјини (Reilly 2016).

Када је реч о *Ирану* тврдила је да је Иран тајно изградио фабрике и радио на нуклеарном оружју и то за време претходне Бушове администрације, а сопствене покушаје изградње коалиције са

Русијом и Кином у циљу увођења санкција Ирану, Хилари Клинтон је истицала као пример добре праксе у дипломатији, изградњи коалиција и сарадњи са другима (Reilly 2016; Blake 2016). Иако је преговоре о Иранском нуклеарном споразуму започео заправо тек Џон Кери (*John F. Kerry*) који је после ње дошао на место државног секретара, Хилари Клинтон јесте „отворила" пут за преговоре и истицала је своју улогу у постизању договора, захваљујући претходно уведеним санкцијама, „без иједног испаљеног метка" или бачене бомбе (Reilly 2016; Blake 2016; White 2016).

Хилари Клинтон је више пута истицала важност *савезника* и да су САД очувале мир кроз савезе и тако свет учиниле сигурнијим. Посебно је истакла сарадњу са НАТО, али и савезнике са Блиског истока, Јапан и Јужну Кореју, заједничко прикупљање обавештајних података од Европе до Блиског истока, удруживање снага како би елиминисали Исламску државу, инсистирајући да уговоре које је потписала и реч коју је дала Америка мора одржати (Blake 2016; Politico 2016; Railly 2016). Посебно је истакла члан 5 Северноатлантског уговора, тј. оснивачког акта НАТО (*An attack on one is an attack on all*) и подсетила на једини пут да су се савезници на њега позвали када је након терористичких напада у септембру 2001. године 28 држава НАТО савезница подржало Америку у борби против тероризма у Авганистану (Blake 2016). У свом говору о спољној политици она није доводила у питање чињеницу да амерички „пријатељи" треба да плате свој фер део, већ да је на изборима реч о томе да ли треба да оснаже савезништва или их у потпуности пониште (Reilly 2016). Она на овај начин заправо подвлачи основе америчке спољне политике, и ово је била једна од кључних линија размимоилажења у приступу у односу на Доналда Трампа.

Највеће разлике између републиканског кандидата и кандидаткиње Демократа уочене су у области *имиграционе политике*. Као што је већ споменуто, вилсонијански приступ Хилари Клинтон овом питању послужио јој је да истакне (митолошке) америчке елементе, попут тога да су „нација имиграната" и „верских слобода", као и да критикује Трампов оштар приступ овом питању који, према њеним речима, уопште није у складу са оним што Американце чини нацијом (Politico 2016; Reilly 2016). У свом плану имиграционе реформе она се јесте залагала за већу безбедност граница и строге провере, али је одбацила строге политике депортације, раздвајање породица и рекла да неће „залупити врата" женама и деци са Блиског

истока (Politico 2016).[18] Промовисање женских права широм света истакла је и у свом изборном програму. Више пута је истакла да Америка није у рату са исламом и да су Америци грађани исламске вероисповести потребни да буду „очи и уши" на првим линијама фронта, те да жели земљу у којој су ови грађани и њихове породице добродошли и у којој ће се осећати као део заједнице (Blake 2016; White 2016).

Споменула је да је њена намера да Америка *предводи свет* у складу са својим вредностима, да буде лидер на ког могу да се ослоне и код куће али и широм света, да доноси одлуке које ће допринети миру и просперитету, као и да се супротстави насилницима (Blake 2016). Није пропустила прилику ни да се позове на своју борбу за женска права, а своју политику према Сирији објашњавала је заштитом људских права и борбом за добробит тамошњих људи (White 2016; Politico 2016).

Важну тему на овим изборима, тему *националне безбедности*, користила је да критикује Доналда Трампа тврдећи да човеку кога може да испровоцира „твит" не би требало дозволити да контролише кодове за нуклеарно оружје, као и да му недостају три неопходне ствари како би заштитио домовину: прави план, искуство и лидерство (Blake 2016; Reinlly 2016; Politico 2016). На крају, интересантно је да *Кини* не поклања нарочиту пажњу, осим што је споменула незакониту продају челика и алуминијума из Кине на америчком тржишту и критиковала је Трампа који, према њеним речима, жели да започне трговински рат са Кином (Reinlly 2016, White 2016; Politico 2016).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У овом раду до сада смо сагледали спољнополитичке теме као фактор доношења изборне одлуке, било је речи о изборним стратегијама и вредносној оријентацији и савременим политичким митовима као самом језгру политичко-пропагандних стратегија и идеја. Затим смо, на основу тога, проверили како је кандидаткиња Демократске странке Хилари Клинтон укључила спољнополитичке теме као елемент своје изборне стратегије.

Када је говорила о Америци која „предводи свет", заштити и промовисању људских права, верности америчким вредностима, свету који помно прати шта Америка ради и супротстављању

18 "*I am not going to let anyone into this country who is not vetted, who we do not have confidence in, but I am not going to slam the door on women and children*" (Politico 2016).

насилницима и код куће и широм света, она је без сумње на терену мита о америчкој изузетности (*american exceptionalism*). Стивен Волт тврди да већина дефиниција америчке изузетности претпоставља да су америчке вредности, политички систем и историја јединствени и вредни општег дивљења, као и да су Сједињене Државе предодређене да на светској сцени играју посебну улогу (Walt 2011, 72; Sharma 2016, 16). Суштина овог мита је у уверењу да Сједињене Државе нису тек једна нација међу бројним нацијама, већ да је реч о народу означеном „прстом судбине" (Hodgson 2009, 27), „последња, најбоља нада Земље" како је то рекао Абрахам Линколн (Lincoln 1862), која је не само најбогатија и најмоћнија светска сила, већ је и политички и морално изузетна (10). У свом говору о спољној политици она је експлицитно и навела да свим срцем верује да је Америка изузетна земља која предводи са сврхом, а цитираће и Линколна. Како каже, Америка представља нешто посебно, не само зато што имају најбољу војску, или већу, отпорнију, предузетничку економију од било које друге земље на свету. Већ и зато што Американци напорно раде, сањају веће снове и никада не престају да покушавају да своју земљу и свет учине бољим местом (Reilly 2016). Дакле, Хилари Клинтон није тврдила да је Америка савршена, већ да је изузетном нацијом чини спремност да користи демократске процесе за самокритику, поправљање и сталан напредак ка америчкој демократији као савршенијој унији (Sharma, 2016, 22–23). Овакав став делио је и Барак Обама, али Обамина спољна политика није била у потпуности ни на темељу америчке изузетности, нити реалистичког приступа, већ пре хибрид ова два. Када су Обаму питали о америчкој изузетности на почетку председничког мандата, рекао је да прихвата америчку изузетност на исти начин на који Британци прихватају британску изузетност, или Грци грчку. Да је предвидео да ће због овога критичари довести у питање његов патриотизам, можда би дао другачији одговор, али углавном, тешко је замислити да Хилари Клинтон каже овако нешто. Истински верници у америчку изузетност верују да САД као „град на брду" виде даље од других нација, како је то једном рекла бивша државна секретарка Медлин Олбрајт (*Madeleine Albright*) (Luce 2016). Имајући ово у виду, тешко би било говорити о спољнополитичком приступу у кампањи Хилари Клинтон као тек наставку политике Обамине администрације.

Без сумње Хилари Клинтон се јесте залагала за проактивнију америчку спољну политику од оне која је била прихватљива већини Демократа и Бараку Обами, али је разлика у приступима Клинтон и

Обаме ипак пре била у степену, а не смеру деловања (Miller 2016). На пример, док се Хилари Клинтон упорно залагала за забрану летења изнад Сирије, Обама, који је показивао уздржаности Џеферсонијанаца, се противио јер је веровао да ће их то само дубље и трајније увући у конфликт. Показала је да је ипак свесна ограничења америчке моћи, да је скептична према такозваном процесу „изградње држава" (Khalilzad 2016), да је свесна последица коришћења силе у Ираку и Либији без јасне политичке стратегије као и да америчка војна сила не може сама „поправити" Блиски исток (Miller 2016). У председничким дебатама недвосмислено је рекла да не би подржала америчко окупирање територија у Ираку и Сирији, јер то није у америчком интересу као и да не би слала копнене трупе у Сирију (White 2016; Politico 2016). У говору о спољној политици јасно је рекла да председник има „свету одговорност" да шаље трупе у битку само ако „апсолутно мора", и искључиво са јасном и добро промишљеном стратегијом (Reilly 2016). У складу са тим, она је настојала да превазиђе разлике између „тврде" и „меке" моћи концептом „паметне" моћи, како би објаснила облик управљања државом који подразумева и економски развој и дипломатију, али и војну моћ (Traub 2015; Sharma ed. 2016, xiv).[19] Дакле, ако и јесте „јастреб", онда је разборит и обазрив „јастреб" (Shapiro and Sokolsky 2016).

Имајући у виду њено дуго политичко искуство, укључујући и функцију државне секретарке, могло би се претпоставити да ће Хилари Клинтон спољнополитичке теме искористити као предност и важан елемент своје изборне стратегије. Ипак, то није био случај. Иако је у више наврата говорила о свом раду у сенатском комитету за оружане снаге, да је била присутна у Ситуационој соби и учествовала у доношењу одлука са свега још неколицином људи када је убијен Осама бин Ладен, сугеришући да је свесна тешких одлука на које председник Сједињених Држава мора бити спреман, споменула је и да је посетила 112 држава, испреговарала мировни споразум и 11 сати сведочила пред Конгресом, она је о овоме чешће говорила из одбрамбене позиције, када је требало одбранити се од критика Доналда Трампа, било да су те критике биле усмерене на

19 „Тврда" моћ се односи углавном на употребу принуде за постизање политичких циљева. „Мека" моћ се односи на коришћење ресурса попут дипломатије, економије и културе за постизање политичких циљева (видети Nye Jr. 2005).; Хилари Клинтон је о „паметној" моћи говорила још почетком 2009. године пред комитетом Сената за спољне односе приликом саслушања ради потврде њеног именовања на функцију државне секретарке (NPR 2009).

политике или њу лично.[20] Када је реч о њеном говору о спољној политици, ситуација је другачија. Ослобођена константних напада, критика и упадања у реч, детаљније је говорила о претходно поменутом, трудила се да своје искуство са „тешким позивима" и „тешким послом управљања државом" представи као своју предност у односу на неискусног Трампа (Reilly 2016).

На крају, можемо закључити да приступ спољној политици Хилари Клинтон има дубоке корене у спољнополитичкој традицији и историји Сједињених Америчких Држава. У складу са вилсонијанском традицијом, са којом њена позиција има највише заједничких елемената, за Хилари Клинтон нема дилеме да Америка мора да предводи, јер у супротном оставља вакуум који ће или проузроковати хаос или ће друге државе попунити празнину и доносити одлуке о животима, пословима и безбедности Американаца. Она безбедност, снагу и успех Америке везује за свет и савезнике, а америчку националну безбедност за људска права, посебно права жена. Ово је у складу и са савременим политичким митом о америчкој изузетности од ког полази када гради своју изборну стратегију и интерпретира га у вилсонијанско-мисионарском кључу. Такође, може се рећи да је третман спољнополитичких тема у изборној кампањи Хилари Клинтон на линији њеног приступа спољној политици за време прећашњег политичког искуства, те да се може уочити вредносна конзистентност. Свакако, на самом крају, важно је напоменути да бити председничка кандидаткиња или радити за једног председника, није исто што и бити председница Сједињених Америчких Држава, која доноси крајње одлуке и сноси одговорност, те је спољна политика администрације Хилари Клинтон, да је успела да победи на председничким изборима 2016. године, ипак, могла бити знатно другачија од ове коју смо овде видели.

РЕФЕРЕНЦЕ

Атлагић, Синиша. 2007. *Партијска идентификација као детерминанта изборне мотивације: теоријске контроверзе и проблеми емпиријског истраживања*. Београд: Факултет политичких наука и Friedrich Ebert Stiftung.

20 "*Well, as soon as he travels to 112 countries and negotiates a peace deal, a cease-fire, a release of dissidents, an opening of new opportunities in nations around the world, or even spends 11 hours testifying in front of a congressional committee, he can talk to me about stamina*" (Blake 2016).

Павловић, Зоран. 2021. *Психологија вредности*. Београд: Институт за психологију.

Славујевић, Зоран. 1986. *Савремени политички мит*. Београд: Радничка штампа.

Славујевић, Зоран Ђ. 2009. *Политичко комуницирање, политичка пропаганда, политички маркетинг*. Београд: Grafocard.

Славујевић, Зоран Ђ., и Синиша Атлагић. 2015. *Време неиспуњених обећања: теме у изборним кампањама у Србији 1990–2014*. Београд: Добар наслов.

Славујевић, Зоран Ђ. 2017. *Походи на бираче у име државе и народа (први том)*. Београд: Факултет политичких наука.

Тодосијевић, Бојан, и Зоран Павловић. 2020. *Пред гласачком кутијом*. Београд: Институт друштвених наука.

Aldrich, John H., John L. Sullivan, and Eugene Borgida. 1989. "Foreign affairs and issue voting: do presidential candidates waltz before a blind audience?" *American Political Science Review* 83 (1): 123–141. doi: 10.2307/1956437.

Aldrich, John H., Christopher Gelpi, Peter Feaver, Jason Reifler, and Kristin Thompson Sharp. 2006. "Foreign policy and the electoral connection." *Annual Review of Political Science* 9: 477–502. doi: 10.1146/annurev.polisci.9.111605.105008.

Almond, Gabriel A. 1950. *The American People and Foreign Policy*. New York: Harcourt, Brace and Company.

Blake, Aaron. 2016. "The first Trump Clinton presidential debate transcript, annotated." *The Washington Post*. September 26, 2016. https://www.washingtonpost.com/news/the-fix/wp/2016/09/26/the-first-trump-clinton-presidential-debate-transcript-annotated/.

Bremer, Francis J. 2003. *John Winthrop: America's Forgotten Founding Father*. Oxford: Oxford University Press.

Buttigieg, Pete. 2019. *Shortest Way Home*. New York: Norton & Company.

Campbell, Angus, Philip E. Converse, Warren E. Miller, and Donald E. Stokes. 1960. *The American Voter*. Chicago: The University of Chicago.

Campbell, W. Joseph. 2020. *Lost in a Gallup: Polling failure in U.S. presidential elections*. Oakland: University of California Press.

Clinton, Hillary Rodham. 2017. *What Happened*. New York: Simon & Schuster.

CNN. 2016. "Hillary Clinton's DNC speech: full text." July 29, 2016. https://edition.cnn.com/2016/07/28/politics/hillary-clinton-speech-prepared-remarks-transcript/index.html.

Denton, Robert E., and Gary C. Woodward. 1990. *Political Communication in America*. New York: Praeger.

Ellul, Jacques. 1965. *Propaganda: The formation of man's attitudes*. New York: Vintage Books.

Hemingway, Ernest. 1995. *For Whom the Bell Tolls*. New York: Simon & Schuster.

Hodgson, Godfrey. 2009. *The Myth of American Exceptionalism*. New Haven: Yale University Press.

Jon, Hurwitzand, and Mark Peffley. 1987. "How Are Foreign Policy Attitudes Structured? A Hierarchical Model." *American Political Science Review* 81 (4): 1099–1120. doi:10.2307/1962580.

Khalilzad, Zalmay. 2016. "The Emerging Clinton Doctrine?" *The National Interest*. September 1, 2016. https://nationalinterest.org/feature/the-emerging-clinton-doctrine-17552.

Landler, Mark. 2016. "How Hillary Clinton Became a Hawk." *The New York Times*. April 21, 2016. https://www.nytimes.com/2016/04/24/magazine/how-hillary-clinton-became-a-hawk.html.

Lippmann, Walter. 1955. *Essays in the Public Philosophy*. Boston: Little Brown.

Luce, Edward. 2016. "The return of American exceptionalism." *Financial Times*. August 14, 2016. https://www.ft.com/content/1476d7ca-6076-11e6-b38c-7b39cbb1138a.

Mead, Walter Russel. 2002. *Special Providence: American Foreign Policy and How It Changed the World*. Abingdon: Routledge.

Miller Center. н. д. "December 1, 1862: Second Annual Message." Последњи приступ 30. јул 2022. https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/december-1-1862-second-annual-message.

Miller, Aaron D. 2016. "Would Hillary Clinton Be a Hawk as President?" *The Wall Street Journal*. May 3, 2016. https://www.wsj.com/articles/BL-WB-63035.

NPR. 2009. "Transcript Of Clinton's Confirmation Hearing." January 13, 2009. https://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=99290981.

Politico. 2016. "Full transcript: Third 2016 presidential Debate." October 20, 2016. https://www.politico.com/story/2016/10/full-transcript-third-2016-presidential-debate-230063.

Reilly, Katie. 2016. "Read Hillary Clinton's Speech on Donald Trump and National Security." *Time*. June 2, 2016. https://time.com/4355797/hillary-clinton-donald-trump-foreign-policy-speech-transcript/.

Russet, Bruce. 1990-1991. "Doves, Hawks, and U.S. Public Opinion." *Political Science Quarterly* 105 (4): 515–538. doi: 10.2307/2150933.

Sartori, Giovanni. 2002. *Stranke i stranački sustavi*. Zagreb: Politička kultura.

Shapiro, Jeremy, and Richard Sokolsky. 2016. "Why Hillary Clinton wouldn't be a foreign policy hawk as president." *Brookings*. August 12, 2016. https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2016/08/12/why-hillary-clinton-wouldnt-be-a-foreign-policy-hawk-as-president/.

Sharma, Dines, ed. 2016. *The Global Hillary: Women's Political Leadership in Cultural Contexts*. New York and Abingdon: Routledge.

Traub, James. 2015. "The Hillary Clinton Doctrine." *Foreign policy*. November 6, 2015. http://foreignpolicy.com/2015/11/06/hillary-clinton-doctrine-obama-interventionist-tough-minded-president/.

Walt, Stephen M. 2011. "The Myth of American Exceptionalism." *Foreign Policy* 189, November 2011: 72–75.

White, Daniel. 2016. "Read the Transcript of the Second Presidential Debate." *Time*. October 10, 2016. http://time.com/4523325/read-the-transcript-of-the-second-presidential-debate/.

Zenko, Micah. 2016. "Hillary the Hawk: A History." *Foreign Policy*. July 27, 2016. https://foreignpolicy.com/2016/07/27/hillary-the-hawk-a-history-clinton-2016-military-intervention-libya-iraq-syria/.

Nevena Jovanović
Faculty of Political Sciences, Belgrade

FOREIGN POLICY ISSUES AS AN ELEMENT OF HILLARY CLINTON'S ELECTION CAMPAIGN STRATEGY IN THE 2016 PRESIDENTIAL ELECTIONS IN THE UNITED STATES OF AMERICA

Resume

This paper aims to research the approach to the foreign policy of the United States of America as an element of Hillary Clinton's election campaign strategy in the 2016 presidential elections in the United States of America. The identification of foreign policy issues and their treatment in the election campaign will help to determine the value orientation of Hillary Clinton, the origin and roots of her approach to foreign policy, as well as to determine the connection between the value orientation and the foreign policy she advocated. First, we will present (foreign policy) issues as a factor of voting behavior based on the socio-psychological model of electoral behavior, campaign strategy and value orientation as its basis and contemporary political myth as the core. The paper analyzes the candidate's speeches and three presidential debates. Hillary Clinton's election program was used to complement or clarify something that she had already mentioned in the presidential debates. The main argument of this paper is that Hillary Clinton's approach to foreign policy has deep roots in American history and tradition, largely shaped by her previous political experience, and based on the myth of American exceptionalism her stances mostly reflect the elements of Wilsonian foreign policy tradition. Hillary Clinton's approach was determined by the foreign policy course of the Washington administration during the presidency of Barack Obama, in which she served as secretary of state. Nevertheless, taking into account that Hillary Clinton stood for a more proactive American foreign policy than was acceptable to the majority of Democrats and Barack Obama and a different approach to American exceptionalism than Obama's, it would be difficult to claim that the foreign policy approach of Hillary Clinton's campaign is just

a continuation of Obama's administration foreign policy.

Keywords: Hillary Clinton, foreign policy, election strategy, values, 2016 presidential campaign, United States of America, Wilsonian tradition, myth of American exceptionalism

* Овај рад је примљен 1. августа 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2022. године.

НЕКА ПИТАЊА БЕЗБЕДНОСНОГ, ОБРАЗОВНОГ И МЕДИЈСКОГ СИСТЕМА СРБИЈЕ

143
Сава Митровић, Милица Шкорић
РЕФОРМА СЕКТОРА БЕЗБЕДНОСТИ У СРБИЈИ: ДОМЕТИ И ОГРАНИЧЕЊА ДЕМОКРАТСКОГ УПРАВЉАЊА ПОЛИЦИЈОМ

167
Весна Миленковић
РАЗВОЈ ШТАМПЕ И МЕДИЈСКЕ ПОЛИТИКЕ У ОКВИРУ МЕДИЈСКОГ СИСТЕМА СРБИЈЕ – ИСТОРИЈСКИ ПРЕСЕК

193
Јован Берић
ОБРАЗОВНА ПОЛИТИКА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ – ИЗМЕЂУ ИНТЕГРАТИВНОГ И ИНКЛУЗИВНОГ МОДЕЛА

УДК 351.78(497.11)
DOI: https://doi.org/10.22182/pr.7332022.7
Прегледни рад

Сава Митровић*
Центар за европске политике, Београд

Милица Шкорић**
Центар за европске политике, Београд

РЕФОРМА СЕКТОРА БЕЗБЕДНОСТИ У СРБИЈИ: ДОМЕТИ И ОГРАНИЧЕЊА ДЕМОКРАТСКОГ УПРАВЉАЊА ПОЛИЦИЈОМ

Сажетак

У овом раду, аутори представљају најзначајније домете реформе полиције у Србији, оцењују ниво демократског управљања полицијом, али и изазове и ограничења са којима се ова реформа сусреће. Анализа обухвата период од почетка реформе након 5. октобра 2000. године до данас, а за циљ има да пружи одговор на питање: „колико је успешно спроведена реформа полиције у Србији?". Користећи петодимензионални модел демократског управљања сектором безбедности, аутори анализирају пет кључних области реформе, подржавајући своје наводе релевантном литературом и истраживањима. Пружајући најпре увид у правни оквир и поштовање људских права од стране полиције, а потом анализирајући ефективност интерне и екстерне контроле, као и постигнут ниво транспарентности и репрезентативности полиције, аутори указују на мањкавости досадашње реформе. У закључку се истиче да је демократско управљање сектором безбедности у пракси наишло на бројне проблеме, те да након више од две деценије реформа полиција није дала очекиване резултате. За демократско управљање полицијом, неопходан је снажан

* sava.mitrovic@cep.org.rs
** milica.skoric@cep.org.rs

парламент вољан да контролише њен рад, независни државни органи који су у стању да успоставе надзор над деловањем полиције, али и воља унутар МУП-а за репрезентативношћу и благовременом обавештавању јавности о свом раду.

Кључне речи: реформа полиције, владавина права, екстерна контрола, интерна контрола, репрезентативност, транспарентност

УВОД

Масовни протести 5. октобра 2000. године, у организацији Демократске опозиције Србије (ДОС), означили су крај ауторитарне владавине Слободана Милошевића и почетак новог раздобља у политичкој историји Србије. Паралелно са процесима трансформације политичког система и привредне транзиције, отпочела је и реформа сектора безбедности, оптерећена ауторитарним и конфликтним наслеђем, као и бројним другим институционалним и структурним препрекама. Са друге стране, започети процес европских интеграција представљао је подстицај из међународног окружења који је позитивно утицао на реформу. Ипак, више од две деценије након петооктобарских промена, реформа сектора безбедности није дала очекиване резултате, док је у многим сегментима чак дошло и до урушавања крхких демократских тековина успостављених у првој деценији XXI века.

Посматрајући реформисан сектор безбедности као онај који на ефикасан начин пружа људску и државну безбедност у оквирима демократске владавине (Hänggi 2004 према Ејдус 2010), те стављајући истраживачки фокус на полицију и актере који њоме управљају или је контролишу, овај рад представља приказ достигнућа и слабости реформе полиције од 2000. године до данас. У центру истраживања, налази се концепт демократског управљања сектором безбедности, схваћен као транспарентно и одговорно руковођење полицијом, засновано на поштовању владавине права, људских и мањинских права и равноправности полова (Ејдус 2010, 108). Као теоријски оквир, у истраживању се користи делимично модификовани петодомензионални модел демократског управљања сектором безбедности[1], који укључује принцип владавине права у

1 Овај модел изворно је израђен као теоријски оквир за анализу демократског управљања сектора безбедности у целини, те је у овом раду извршено његово прилагођавање тако да одговора предмету истраживања. Димензије хоризонталне и вертикалне одговорности замењене су екстерном и интерном контролом, док су одређене модификације извршене и када је реч о оквиру за анализу транспарентности.

уређењу и раду полиције, екстерну и интерну контролу њеног рада, репрезентативност и транспарентност (Табела 1).

Пратећи успостављени теоријски оквир, након уводних напомена, приказана је анализа резултата истраживања у сваком од пет стубова демократског управљања полицијом. Примарни истраживачки метод коришћен у раду јесте анализа законских и подзаконских аката и других званичних докумената, док су захтеви за информацијама од јавног значаја[2] и анализа секундарне литературе употребљавани као помоћни методи у долажењу до релевантних података који се односе на функционисање и рад полиције.

Табела 1: Димензије демократског управљања полицијом

Владавина права	Екстерна контрола	Интерна контрола	Репрезентативност	Транспарентност
Институционално-правни оквир	Парламентарна контрола	Законски оквир	Етничка репрезентативност	Доступност информација о раду
Људска права и слободе	Надзор независних државних органа	Сектор унутрашње контроле у пракси	Родна репрезентативност	Редовност извештавања

Извор: Ејдус, 2010.

ВЛАДАВИНА ПРАВА

Устав Републике Србије предвиђа да је „Република Србија држава заснована на владавини права и социјалној правди, начелима грађанске демократије, људским и мањинским правима и слободама и припадности европским принципима и вредностима" (Устав РС 2006, чл. 1). Са тим у вези, од круцијалне важности је да државни орган овлашћен да употреби силу према грађанима буде правно уређен у складу са највишим међународним и европским стандардима, као и да примену својих овлашћења врши у духу

2 Захтеви за информације од јавног значаја упућени су МУП-у 14.марта 2022.године и односили су се на информације о: 1. броју или постотку запослених жена у Дирекцији полиције; 2. Број или постотак запослених жена у: Жандармерији, Хеликоптерској јединици и Специјалној антитерористичкој јединици; 3. Број или постотак запослених жена у полицијским управама.

једнакости грађана пред законом, професионално и непристрасно, уз поштовање људских права и слобода.

Институционална позиција и правни оквир рада полиције

Појам управе као власти подразумева вршење управних делатности као ауторитативне воље власти уз коришћење ауторитативних овлашћења, при чему се власт користи средствима принуде над којима има монопол (Врањеш 2011). Са развојем демократије, делатности управе су почеле да се сагледавају као потребе грађана, што је изменило суштину схватања појма управе као власти. Дистинкција између управе као власти и управе као јавне службе садржана је у поимању начина вршења управне делатности. Јавна служба се схвата као сервис грађана, чија сврха је да обавља одређене задатке и задовољава потребе друштва и појединаца. Основни и најважнији државни орган преко којег се те потребе у правној држави задовољавају јесте министарство. Области за које се у савременим демократијама образују министарства зависе од приоритета у остваривању општег добра. Ипак, слобода приликом оснивања министарстава није потпуна, одређена министарства су „непроменљива", „традиционална" и „стална" у свим државама, а једно од њих је и министарство надлежно за унутрашње послове или одржавање јавног реда и мира, у Републици Србији то је Министарство унутрашњих послова (МУП). МУП остварује и унапређује безбедност, пружа подршку владавини права и обезбеђује остваривање људских и мањинских права и слобода, а Полиција представља организован начин обезбеђивања ових вредности (ЗОП 2018, чл. 2–3).

Организациона структура МУП-а је веома комплексна и на овом месту је нећемо представити (Министарство унутрашњих послова, 2021), а једна од унутрашњих организационих јединица је Дирекција полиције која је надлежна за послове полиције и чија делатност је пресудна за анализу њене реформе. У саставу Дирекције је 15 ужих унутрашњих организационих јединица (Биро директора полиције; Канцеларија за координацију активности у борби против трговине људима; Управа криминалистичке полиције; Управа полиције; Управа саобраћајне полиције; Управа граничне полиције; Управа за управне послове; Командно-оперативни центар; Управа за међународну оперативну полицијску сарадњу; Јединица за заштиту; Јединица за обезбеђење одређених личности

и објеката; Жандармерија; Хеликоптерска јединица; Специјална антитерористичка јединица и Координациона управа за Косово и Метохију) и 27 полицијских управа. Дирекција се издваја по свом значају и улози у друштву. Наиме, комплексна структура, монопол над средствима принуде, али и обављање неауторитативних делатности, карактеришу овај орган. Десетине специјализованих полицијских јединица (Жандармерија, Специјална антитерористичка јединица, Хеликоптерска јединица и др.), као и полицијске управе у чијем саставу се налазе полицијске станице, прва су асоцијација на „полицију" и делатност МУП-а. Са тим у вези, можемо рећи да се реформа полиције превасходно одиграва у Дирекцији, обухватајући, између осталог и „реорганизацију организационих јединица у циљу унапређења рада, јачање капацитета организационих јединица, повећање транспарентности и јачања поверења грађана" (МУП, н.д.).

Прва генерација реформи полиције отпочела је њеном организационом и функционалном трансформацијом. Круну овог процеса представља доношење првог модерног Закона о полицији (ЗОП) 2005. године, чиме је у највећој мери завршена прва генерација реформи (Јовановић 2016). Доношење оваквог закона пружило је правни оквир за обављање полицијских и са њима повезаних послова (Југовић 2017). Први ЗОП тежио је да умањи утицај политичара на оперативно управљање полицијом, јасно раздвајајући оперативно-организационе компоненте од политичких и надзорних (Ејдус 2010). Овај закон стављен је ван снаге 2016. године, када је усвојен нови Закон о полицији. Међутим, упоредна анализа ова два акта показује да у погледу садржине, заправо и није реч о новом закону, већ је исправније говорити о коригованој верзији претходног (Југовић и Симовић 2016, 83).

Ипак, нови Закон доноси одређена решења којим се успоставља бољи нормативни оквир за рад овог органа, али и регулишу унутрашњи послови у ширем смислу. Полиција је дефинисана као „организован начин обављања законом уређених послова, коју чине полицијски службеници који, у обављању полицијских и других унутрашњих послова, штите и унапређују безбедност грађана и имовине, поштујући Уставом зајемчена људска и мањинска права и слободе и друге заштићене вредности у демократском друштву" (ЗОП 2018, чл. 3). За разлику од штурог одређења из претходног закона којим је полиција дефинисана као „заокружена област рада Министарства унутрашњих послова за коју се образује Дирекција полиције", можемо закључити да је на нормативном нивоу, полиција

појмовно одређена на бољи и прецизнији начин (Никач и Лештанин 2016, 107). Такође, уводи се нови систем управљања полицијом и кадровима у МУП-у, а Директор полиције, организациона јединица за управљање кадровима, за унутрашњу контролу рада, као и друге организационе јединице, добили су нове обавезе и већу одговорност (Југовић и Симовић 2016, 83).

Доношење Устава Републике Србије 2006. године, Кодекса полицијске етике (Службени гласник РС 2017), као и увођење принципа људских права у нормативни оквир и оснивање Сектора унутрашње контроле, омогућили су усклађивање са међународним стандардима и праксама (Ејдус 2007). Тиме је отворен пут ка другој генерацији реформи, у којој је промене требало консолидовати, а демократско управљање успешно имплементирати. Ова фаза подразумева достизање циљева дефинисаних стратешким документима, који не мањкају када је у питању МУП. Прва Стратегија развоја МУП-а истекла је 2016. године, а актуелна Стратегија као циљ поставља „ефективан, ефикасан и економичан рад Министарства као савремене, демократске и одговорне полицијске службе која гарантује безбедност и делује као сервис грађана" (Стратегија развоја МУП-а 2018–2023, 6). Ипак, оно што приметно недостаје јесте активан рад на осавремењивању полиције и евалуација извршавања постављених циљева.

Људска права и слободе

Упркос солидном правном оквиру, деловање полиције често није сасвим у складу са принципима поштовања људских права и слобода. Иако се стање у овој области знатно побољшало у односу на милитаризовану и криминализовану полицију у последњој деценији XX века, полицијска тортура и примери прекомерне употреба силе и даље су присутни у њеном поступању (Ејдус 2010, 114). Да је реч о хроничном проблему непоштовања људских права од стране полиције у Србији, на који не утиче директно промена политичке власти, показују и неки савременији примери. Само у току ванредног стања, у периоду од 15. марта од 6. маја 2020. године, у јавност су доспела три случаја полицијског злостављања грађана, а постоје индиције да је тај број далеко већи (Ђорђевић 2020б, 8). На протестима у јулу исте године забележен је велики број случајева полицијске бруталности према демонстрантима, чак и случају када они нису пружали никакав отпор. Прве вечери, камера је у уживо преносу снимила припаднике Жандармерије док ударају младиће

службеним палицама у главу, иако су у том тренутку мирно седели у Пионирском парку и при наиласку полиције подигли руке увис (видети N1, 2020). Посебно узнемирујући био је и снимак пребијања мушкарца док лежи на асфалту, а потом га већи број припадника Жандармерије шутира у пролазу (Илић, Радивојевић и Михајловић 2020, 1). Додатно, непрофесионално поступање полиције забележено је и на еколошким протестима у новембру 2021. године, када је полицијски службеник преврнуо девојку преко банкине, а потом ушао у вербално кошкање и одгуривао младића (BBC News 2021).

Још један од проблема у овом домену, представљају и права лица лишених слободе. Осим нехуманих услова живота у затворима, случајеви мучења и нечовечног поступања полиције према овим лицима су учестала појава, иако се оне ретко истражују, а још ређе добијају судски епилог (Ејдус 2010, 114). Да је ово вишедеценијски проблем указује и годишњи извештај Националног механизма за превенцију тортуре из 2019. године, који је показао да највећи број полицијских управа и станица нема посебне просторије у којима би било могуће аудио и/или видео снимање саслушања лица лишених слободе, што би могло да представља ефикасан механизам заштите ових лица од недозвољеног поступања полицијских службеника (БЦЉП 2021, 249). Додатно, на сајту Заштитника грађана се наводи да се притужбе лица лишених слобода у највећем броју случајева односе на неадекватну здравствену заштиту, одбијање молбе за премештај у другу казнену установу, а једна на противзаконито изречену казну боравка у самици (Заштитник грађана). Учестали примери непоштовања људских права од стране припадника полиције потврђују потребу за независном експертизом и надзором.

ЕКСТЕРНА КОНТРОЛА РАДА ПОЛИЦИЈЕ

Моћ којом полиција располаже и осетљивост посла који обавља, указују на значај непристрасне и ефективне контроле и надзора њеног деловања. Спољашњу контролу рада МУП-а врше: Народна скупштина, скупштина аутономне покрајине или локалне самоуправе, правосудни органи, независни државни органи и грађани и јавност (ЗОП 2018, чл. 221). Ово истраживање ограничено је на парламентарну контролу полиције, као и надзор који над њеним радом спроводе Заштитник грађана и Повереник за информације од јавног значаја и заштиту података о личности.

Парламентарна контрола полиције

Систем поделе власти, као конституционално начело у Републици Србији, подразумева да Народна скупштина бира и разрешава чланове Владе (укључујући и министра унутрашњих послова) која јој је одговорна за рад органа државне управе (укључујући и рад полиције). Надзор над радом МУП-а, Народна скупштина може да обавља непосредно или посредно, преко надлежног скупштинског одбора. Одбор за одбрану и унутрашње послове, између осталог, надлежан је да разматра извештаје о стању безбедности, о раду МУП-а и његовог Сектора унутрашње контроле, као и да утврђује чињенице о уоченим незаконитостима или неправилностима у раду МУП-а (ЗОП 2018, чл. 222).

Резултати претходних истраживања показали су да је у периоду од 2012. до 2016. године, надлежни скупштински одбор примио 28 извештаја МУП-а од чега је размотрено и прихваћено мање од половине, док је у истом периоду постављено свега 9 посланичких питања из области унутрашњих послова (Никач и Божић 2018, 149–150). Анализе рада Народне скупштине током сазива од 2016. до 2020. године показују значајно назадовање када је парламентарна контрола сектора безбедности у питању. У овом периоду чак 42% закона из области безбедности усвојено је по хитном поступку, док су седнице Одбора за одбрану и унутрашње послове трајале прекратко, без суштинске расправе, често претворене у форуме за хваљење извршне власти и изгласавање свих њених иницијатива (Ејдус 2020, 236–237).

У последњем сазиву, од прве седнице Одбора за одбрану и унутрашње послове одржане 26. октобра 2020. године, до распуштања Народне скупштине 15. фебруара 2022. године, Одбор се састао укупно 20 пута. Две седнице су биле затворене за јавност, свега четири су трајале дуже од 15 минута, док је већина трајала око осам минута или краће. Посебно индикативна била је 15. седница, где су за свега 15 минута, чланови Одбора једногласно усвојили чак пет предлога закона и размотрили представке грађана упућене Одбору. Једногласно прихватање свега што долази од извршне власти, постаће устаљена пракса у овом сазиву, што ће готово у потпуности обесмислити парламентарни надзор над полицијом (Народна скупштина Републике Србије).

Истраживања Београдског центра за безбедносну политику (БЦБП), такође су указала на доминацију извршне власти над законодавном и лошу парламентарну контролу рада полиције,

упркос извесним побољшањима правног оквира кроз нови Закон о полицији. Поготово је проблематична чињеница да Народна скупштина није искористила нити један од механизама који су јој на располагању (попут образовања комисије или анкетног одбора) како би одговорила на бројне афере у које су били укључени носиоци највиших функција МУП-а. Тако се Скупштина није огласила поводом случаја „Лучани", када је државна секретарка МУП-а, по наређењу министра унутрашњих послова, на дан избора била у локалној полицијској станици, мешајући се у оперативни рад полиције, у супротности са Законом о полицији. Такође, наводи о умешаности оца министра унутрашњих послова у трговину оружјем произведеним у фабрици „Крушик" по повлашћеним ценама и сумње на сукоб интереса и/или трговину утицајем, нису били довољни да Скупштина реагује. Претходно занемаривање на десетине предлога да се оформи анкетни одбор који би требало да испита случај рушења у Херцеговачкој улици иза којег се сумњало да стоји врх београдске полиције, заједно са већ поменутим нереаговањем на друге афере, сведочи да је Народна скупштина своју улогу контролора извршне власти, подредила заштити најмоћнијих појединаца на власти (Ђорђевић 2020а, 44–46).

Надзор независних државних органа

Значајну улогу у надзору над сектором безбедности имају и независна регулаторна тела која се често сматрају неком врстом „продужене руке" парламента, намењене развлашћивању и обуздавању извршне гране власти (видети Радојевић 2010). Контролу над полицијским радом спроводе, у првом реду, Заштитник грађана и Повереник за информације од јавног значаја и заштиту података о личности, али и други органи попут Агенције за борбу против корупције, Државне ревизорске институције, Повереника за заштиту равноправности и др. У првој генерацији реформе сектора безбедности, у Србији су основана ова тела и успостављен је законски оквир њиховог рада, мада им је функционисање било отежано услед недостатка адекватних материјалних услова и непоштовања њихових одлука од стране извршне власти (Ејдус 2010, 112–113). Уместо друге генерације реформи, која је требало да на солидан законски оквир надгради материјалне капацитете и успостави политички контекст уважавања улоге коју независна контролна тела имају у демократском друштву, у Србији је рад ових органа само додатно маргинализован.

Заштитник грађана је независан државни орган успостављен Уставом, који штити права грађана и контролише рад органа управе (Устав РС 2006, чл. 138). Надзор над радом полиције, Заштитник грађана остварује користећи различите контролне механизме, поступајући по сопственој иницијативи или на основу притужби грађана (Никач и Божић 2018, 157–158). Годишњи извештај Заштитника грађана за 2021. показује да се више од 5% од укупног броја разматраних предмета односи на полицијске послове, али је такође забележен и значајан пад броја притужби грађана на поступање полиције (Заштитник грађана, 3411–46/22). Међутим, утисак је да активност Заштитника грађана опада, када је о политички осетљив питањима реч. Налази Београдског центра за људска права (БЦЉП 2020) показују да у случајевима који дотичу одговорност највиших органа власти постоји очигледно устручавање Заштитника грађана од реакције. На урушавање институције Заштитника грађана указано је и у студији БЦБП-а. Наиме, приметан је одлив запослених са искуством и безбедносним сертификатима неопходним за приступ поверљивим подацима, у дужем периоду Заштитник грађана је радио без иједног заменика, али са великим бројем помоћника генералног секретара у в.д. статусу, а чак су се појавиле индиције о партијском запошљавању у овој институцији (Петровић 2020, 63–64).

Повереник за информације од јавног значаја јесте независан и самосталан орган уведен одредбама Закона о слободном приступу информацијама од јавног значаја који је доношењем Закона о заштити података о личности постао надлежан и за ову област. Надзор који је, упркос проблемима са материјалним и људским капацитетима за рад, Повереник остваривао над полицијом и целокупним сектором безбедности, сасвим је задовољавајући. Примера ради, Повереник је својом контролом утврдио да је МУП, без одлуке суда, масовно приступао задржаним подацима у поседу телекомуникационих и интернет оператера, на основу чега је иницирао оцену уставности низа законских одредби и предложио измене великог броја правних аката у овој области (Петровић 2020, 64–65). Тако се у групи органа надлежних за спољашњу контролу полиције, Повереник истиче као онај који у највећој мери користи механизме за контролу полицијског рада (Никач и Божић 2018, 166). Ипак, неки аутори указују да је дошло до опадања спремности ове институције да ефективно надзире сектор безбедности, након именовања новог Повереника, које је и само било праћено одређеним контроверзама (Ејдус 2020, 239; Петровић 2020, 65).

УНУТРАШЊА КОНТРОЛА РАДА ПОЛИЦИЈЕ

Законски оквир

Закон о полицији (2018, чл. 225) предвидео је да контролу полицијских службеника и запослених у МУП-у врши Сектор унутрашње контроле (СУК), а у центру његових активности налази се надзор над поштовањем људских права грађана приликом примене полицијских овлашћења, као и на борби против корупције у полицији и МУП-у. Новим законом СУК је добио значајно већа овлашћења, чиме је успостављен основ да и контрола буде подигнута на виши ниво (Никач и Лештанин 2016, 124). Ипак, постоје и одређени проблеми у вези са законским уређењем СУК-а који ограничавају његову политичку, функционалну, оперативну и финансијску независност у раду, а који, упркос двоструком мењању Закона о полицији у току 2018. године, нису исправљени (Ђорђевић 2019, 61). Основна критика правног оквира у којем СУК функционише, односи се на одредбе по којима је министар унутрашњих послова надлежан да контролише рад начелника и запослених, као и да им даје смернице и обавезна упутства за рад, чиме је аутономија у раду СУК-а доведена у питање (ЗОП 2018, 232–233).

Сектор унутрашње контроле у пракси

Упркос новим надлежностима и порасту броја запослених, СУК и даље има проблема у погледу људских и материјалних ресурса неопходних за ефикасно обављање послова из његове надлежности (Ђорђевић 2019). Иако су званичници МУП-а примену нових антикорупционих мера (тест интегритета, пријављивање и контрола имовине и др.) најављивали као најважније средство у борби против корупције, званични подаци о њиховом спровођењу и ефектима нису доступни (Ђорђевић 2020а, 47). Из овог разлога, тешко је пратити и оценити успешност СУК-а у сузбијању корупције у полицији и МУП-у. Са друге стране, за похвалу је да се запослени у СУК-у редовно професионално усавршавају, да је његова техничка опремљеност унапређена, као и да се савети СУК-а прихватају у великој мери (Ђорђевић 2019). Међутим, највећи проблем остају политички притисци које СУК трпи у свом раду, поготово у случајевима у којима се сумња на умешаност највиших државних функционера или припадника владајуће партије.

Осим спорних законских одредби којима је министру унутрашњих послова отворен простор за мешање у оперативне активности СУК-а, његова аутономија у раду је у пракси неретко била нарушена. Најдрастичнији пример представља противправно рушење у Херцеговачкој, за које је Заштитник грађана утврдио да се догодило уз прећутну сагласност врха полиције, а СУК је потребне информације тужилаштву доставио тек 14 месеци након рушења и после два захтева тужилаштва, упркос законској обавези да ово учини у року од 30 дана од пријема захтева (Ђорђевић 2020а, 47). У ситуацији у којој је СУК, који је прва брана од злоупотреба унутар полиције, под политичком контролом која креира „недодирљиве" у полицији и МУП-у, демократско управљање полицијом уступа место њеном заробљавању.

РЕПРЕЗЕНТАТИВНОСТ

Родна репрезентативност

Реформа полиције након 2000. године, актуелизовала је и питање заступљености и положаја жена у полицији (Дапчевић-Марковић 2002), што представља саставни део демократског управљања сектором безбедности у којем је изражена тежња ка равноправновности. Школске 2002/2003. године, Полицијска академија је примила прве студенткиње, њих 34. Ова догађај представља својеврсну прекретницу, имајући у виду да је овим напредовање унутар службе неограничено за свршене студенте Полицијске академије, а да је до школске 2002/2003. године напредак жена у полицији био лимитиран, с обзиром да је овај ниво образовања био доступан само мушкарцима. Од тада до данас, збирни подаци показују охрабрујуће резултате – проценат жена у односу на укупан број запослених у МУП континуирано расте и приближава се препорученим 30%, тако је у подручним полицијским управама запослено 24% жена, а слична ситуација је и у Дирекцији полиције (23,5%).[3]

Иако стратешки документи и правна регулатива стварају оквир за равноправно учешће жена у полицији, још увек има великих проблема у имплементацији. Жене у полицији и даље већином заузимају тзв. логистичка радна места (секретарице, дактилографи, евидентичари и сл.), послове који се односе на

3 Подаци прибављени кроз одговор на захтев за слободан приступ информацијама упућен МУП-у, број 1589/22-2

малолетничку делинквенцију и др., а униформисане жене су махом на пограничним и саобраћајним пословима (Томић 2016). Ове тврдње потврђује и чињеница да је заступљеност жена у специјализованим јединицама полиције далеко мања од генералног просека – 6% у Жандармерији, 15% у Хеликоптерској јединици и 4% у Специјалној антитерористичкој јединици.[4]

Физичка снага као фактор слаби како каријера одмиче, а иако у надметању за менаџерске позиције физичка снага не би требало да има утицаја, на руководећим позицијама и даље је забрињавајуће мало жена. Од 27 полицијских управа на челу само једне се налази начелница, а на руководећим местима у Дирекцији полиције само се на челу Управе за управне послове налази жена. Препреке које спречавају вертикалну покретљивост махом се заснивају на друштвеној перцепцији полиције као доминантно мушке професије у који се устаљена улога жене уклапа само у опис помоћних и административни полицијских послова (Томић, 2016).[5]

Етничка репрезентативност

У Закону о полицији (2018, чл. 137) предвиђено је да „приликом заснивања радног односа Министарство води рачуна о националном саставу становништва, одговарајућој заступљености припадника националних мањина." Препрека анализи репрезентативности националних мањина у полицији је непостојање података, јер се евиденције овог типа не воде, а доступне анализе односе се на период од пре неколико година, те нису сврсисходне.

Саветодавни комитет говорио је о позитивним помацима када је у питању заступљеност албанске националне мањине (Advisory Committee 2009, 42−43 према Ђорђевић и др. 2018). Од 2001. године, у општинама Прешево, Бујановац и Медвеђа у којима албанска национална мањина чини значајан део популације, ситуација је побољшана. Организовани су убрзани курсеви како би се повећао број Албанаца у полицији у овим општинама и на тај начин се створила мултиетничка полиција (Стојановић 2009). Посебно осетљива је ромска популација, која није територијално концентрисана и често је социјално искључена. Истраживање „Ромкиње и Роми и реформа сектора безбедности у Републици Србији" показало је да представници ромске популације као један

4 Подаци прибављени кроз одговор на захтев за слободан приступ информацијама упућен МУП-у, број 1589/22-2

5 Истраживање о вертикалној покретљивости и интеграцији жена у полицијској професији спровођено током 2014. и 2015. године за потребе докторске дисертације.

од најзначајнијих проблема виде недовољно присуство својих сународника у државним институцијама, а посебно у систему МУП-а (Центар за истраживање јавних политика 2019). Декада Рома од 2005. до 2015. године донела је позитивне промене, те је на крају тог периода у редовима полиције било 113 Рома (Јужне вести, 2015).

Свакако, већа инклузивност националних мањина у сектор безбедности, допринела би њиховој интеграцији и стварању чвршћих веза унутар мултиетничког друштва. Отварање полиције ка мањинским заједницама и њихово укључивање у њен рад, умањило би неповерење које мањинске популације имају ка полицији и тако допринело све укупној безбедности друштва и појединаца. Овај задатак није само на МУП-у, већ треба да буде шири друштвени циљ, чија реализација би била координисана кроз више министарстава, координационих тела и савета националних мањина.

ТРАНСПАРЕНТНОСТ

Транспарентност и полиција никада нису били сродни појмови, поготово у периоду пре реформе. Као кључни предуслов за одговорно управљање полицијом, транспарентност јача интегритет и потврђује легитимитет полиције (Ђорђевић 2014), те омогућава грађанима да буду редовно и квалитетно обавештени о томе како се испуњавају законске и стратешке обавезе и на који начин се троши новац буџетских корисника.

У актуелној Стратегији развоја МУП-а, транспарентност се помиње само једном, онда када се каже да ће се „интегритет полиције јачати кроз развој и примену транспарентних и непристрасних процедура", док се у Акционом плану ове стратегије не помиње ниједном. За разлику од ове, претходна Стратегија за период 2011–2016 као стратешки циљ поставила је Систем унутрашње и спољне контроле и транспарентност у раду. Тада је МУП имао визију да се развија у правцу који омогућава транспарентност и одговорност у раду (Стратегија развоја МУП-а 2011–2016).

Доступност информација о раду и редовност извештавања

Данас је Законом о слободном приступу информацијама од јавног значаја[6], извештајима које је МУП дужан да доставља

6 Видети: Закон о слободном приступу информацијама од јавног значаја, Службени гласник РС, бр. 120/2004, 54/2007, 104/2009, 36/2010 и 105/2021).

(Годишњи извештај о стању безбедности; тромесечни извештај о раду; годишњи извештају о раду; полугодишње информације о законским променама; годишњи извештај о раду Сектора унутрашње контроле МУП- и годишњи извештај о решавању притужби) и контролом екстерних субјеката, транспарентност у МУП-у далеко боља него што је била у XX веку. Ипак, МУП предњачи по броју жалби на поступање по захтевима за приступ информацијама од јавног значаја (Ђорђевић 2020а), чему сведоче и захтеви поднети за потребе писања овог рада, на које је одговорено, али након истека законског рока. Поред тога, информације које је полиција обавезна да објављује по Закону о полицији – о свом раду, о законским променама, и о стању безбедности – нису редовно доступне, а неки од извештаја никада нису објављени (Ђорђевић 2020а). На званичној интернет презентацији МУП-а постоје „Извештаји о решавању притужби" за период 2017–2021. година и „Извештаји сектора унутрашње контроле", као и само један извештај са информацијама о законским променама (за период јануар – јун 2016. године). Годишњи извештаји о раду се не објављују посебно, већ су саставни део Извештаја о раду Владе, док су у склопу Информатора о раду МУП-а „Извештај о стању јавне безбедности" и „извештај о раду" за 2020. годину приказани као један документ (МУПб).

На IX седници Одбора за одбрану и унутрашње послове у мају 2021. године разматран је тромесечни извештај о раду који се односио на период октобар-децембар 2020. године. Шест месеци касније, у новембру 2021. године, два тромесечна извештаја о раду (за период јануар – март и април – јун 2021. године) Одбору је представио министар унутрашњих послова (НС). Анализа седница Одбора за одбрану и унутрашње послове показала је да се тромесечни извештаји подносе Народној скупштини – мада са закашњењем и најчешће неколико извештаја одједном – али да грађани немају приступ овим извештајима и њихов једини извор информација су усмена излагања министра током седница Одбора, доступна на сајту Народне скупштине. Такав приступ извештавању осликава нетранспарентност и недоследност МУП-а, као и одсуство његове оријентације ка грађанима.

Кључна брана заробљавању државе управо је транспарентност и редовно извештавању јавности о свом раду, ограничавајући простор за корупцију, те градећи поверење између грађана и полиције. Нажалост, неколико догађаја који су у протеклој деценији потресли јавност и нарушили поверење грађана везани су управо за МУП, односно његове запослене и функционере. Бивша државна

секретарка МУП-а, повезивана је са криминалним групама, а против ње је подигнута оптужница за трговину утицајем и поступак је тренутно у току. Према оптужници она се терети да је као функционерка утицала на начелнике и друге службенике да делују супротно закону и правилима службе (КРИК 2022). Поред тога, током њеног мандата у МУП-у више службеника поднело је пријаве против ње – због незаконитог праћења и илегалних операција (КРИК 2019). Догађаји везани за њено хапшење, али и они догађаји који се односе на време које је провела на месту државне секретарке МУП-а, нанели су штету угледу полиције, осликавајући утицај који политика врши на рад полиције. Према мишљењу више од половине грађана (56,5%), полиција штити политичаре који злоупотребљавају државне ресурсе или криминалце који су у спрези са политичарима и државом. Иако око 45% грађана верује полицији, преко 70% њих сматра да је полиција углавном или у потпуности корумпирана (БЦБП 2020). Исто истраживања БЦБП-а из 2015. и 2016. године показала су да је поверење грађана у полицију тада било око 53% (БЦБП 2016).

Надзор и транспарентност су важни начини јачања поверења јавности у полицију и остваривању легитимитета у заједници. Поверење јавности у полицију може лако бити нарушено неадекватним полицијским радом, а предуслов за добијање подршке јавности је обезбеђивање јавног увида у полицијски рад и неговање комуникације и међусобног разумевања грађана и полиције (ОЕБС 2007). Када извештаји изостају, а на захтеве за приступ информацијама се не одговара, са правом можемо констатовати да транспарентност полиције, иако побољшана у односу на период пре 2000. године, и даље остаје више него проблематична.

ЗАКЉУЧАК

Анализа пет стубова демократског управљања сектором безбедности, показује да након више од две деценије, реформа полиција није дала очекиване резултате. Иако је законодавни оквир више пута мењан, не само кроз измене и допуне, већ и доношење новог ЗОП-а, иако су учињене промене у организационој структури, нови талас демократских промена у држави и друштву није довољно утицао на полицију. Реформа је започела споро, уз бројне наслеђене проблеме, али је прва деценија након петооктобарских промена ипак довела до успостављања солидног нормативног оквира за демократско управљање полицијом. Усвојен је модеран Закон

о полицији који је у њен рад интегрисао принципе поштовања људских права и слобода и успоставио систем унутрашње контроле, основани су бројни независни државни органи и креирани други механизми екстерне контроле полиције, и створени предуслови за транспарентну и репрезентативну полицију.

Налази истраживања показују да је Србија још увек далеко од идеала демократског управљања полицијом. Правни оквир, упркос побољшањима и претежној усклађености са међународним стандардима, још увек садржи норме које стварају простор за политизацију полиције, а у поступању полиције примећени су бројни случајеви непоштовања људских права и слобода. Народна скупштина која би требало да контролише рад МУП-а и спречи злоупотребе полиције, претворена је у средство одобравања поступака извршне власти. Независни државни органи, упркос исказаној вољи, немају довољне људске и материјалне капацитете да би остварили потпуно ефективан надзор, а у пракси често трпе политичке притиске и наилазе на опструкције у раду. Када је о Сектору унутрашње контроле реч, такође су примећени бројни недостаци, а његова политизација прети да обесмисли декларативну намеру борбе против корупције у полицији и МУП-у.

Највећи помак у реформи полиције догодио се на пољу равноправне заступљености жена, где је Србија близу европског стандарда од 30%, чему је у највећој мери допринело отварање Криминалистичко-полицијске академије за жене. Ипак, жене и даље заузимају претежно административне позиције и слабо су заступљене на руководећим радним местима у односу на њихов укупан број полицији. Када је у питању заступљеност националних мањина, проблем представља и потешкоћа долажења до поузданих података, али се може закључити да је у првом таласу реформе дошло до помака када је у питању заступљеност Албанаца и Рома у полицији. Поверење грађана у полицију потребно је оснаживати, не само кроз репрезентативну полицију, већ и кроз редовно и грађанима прилагођено извештавање о њеном раду. Проактивна транспарентност и редовна комуникација, прилагођена и оријентисана према грађанима, представља би снажан искорак ка демократском управљању полицијом.

РЕФЕРЕНЦЕ

Београдски центар за људска права [БЦЉП]. 2016. „Ставови грађана о полицији.” Последњи приступ 13. август 2022. https://bezbednost.org/wp-content/uploads/2020/06/stavovi_graana_srbije_o_policiji_-_2016.pdf.

Београдски центар за људска права [БЦЉП]. 2020. „Жртве тортуре у Србији саплитане на свим нивоима.” Последњи приступ 30. март 2022. http://www.bgcentar.org.rs/zrtve-torture-u-srbiji-saplitane-na-svim-nivoima/.

Београдски центар за људска права [БЦЉП]. 2020. „Наоружавањем против беле куге, криминала и корупције.” Последњи приступ 13. август 2022. https://bezbednost.org/wp-content/uploads/2020/11/naoruzanje-03.pdf.

Београдски центар за људска права [БЦЉП]. 2021. *Људска права у Србији 2020: право, пракса и међународни стандарди људских права*. Београд: Београдски центар за људска права.

Врањеш, Невенко. 2011. „Правни положај управних органа и организација у систему безбедности са освртом на Босну и Херцеговину.” Докторска дисертација. Универзитет у Нишу: Правни факултет.

Дапчевић-Марковић, Љиљана. 2002. „Жене у полицији.” *Безбедност*, 2 (2): 344–356.

Ђорђевић, Љубица, Јелена Лончар, Наташа Миљковић и Горан Башић. 2018. *Учешће националних мањина у друштвеном и политичком животу Србије*. Београд: Центар за истраживање етницитета.

Ђорђевић, Саша. 2014. „Интегритет полиције.” *Пешчаник*. Последњи приступ 30. март 2022. https://pescanik.net/integritet-policije/#refmark-10.

Ђорђевић, Саша. 2019. „Сектор унутрашње контроле Министарства унутрашњих послова.” У *Институционални барометар 2.0*, ур. Душан Шабић, 49–66. Београд: Коалиција прЕУговор.

Ђорђевић, Саша. 2020а. „Заробљавање полиције.” У *Заробљавање сектора безбедности у Србији*, ур. Предраг Петровић и Јелена Пејић Никић, 35–48. Београд: Београдски центар за безбедносну политику.

Ђорђевић, Саша. 2020б. „Полиција у време ванредног стања.” *Београдски центар за безбедносну политику*. Последњи приступ 30. март 2022. https://bezbednost.org/wp-content/uploads/2020/05/policija_u_vanrednom_stanju.pdf.

Ејдус, Филип. 2010. „Демократско управљање сектором безбедности у Србији.” У *Развој демократских установа у Србији: 10 година после*, ур. Душан Павловић, 107–118. Београд: Хајнрих Бел.

Ејдус, Филип. 2020. „Неуспешна демократизација сектора безбедности у Србији.” У *Двадесет година 5. октобра*, ур. Славиша Орловић и Деспот Ковачевић, 217–244. Београд: Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, Центар за демократију, Ханс-Сајдел Штифунг.

Закон о полицији. „Службени гласник Републике Србије”, бр. 6/2016, 24/2018 и 87/2018.

Заштитник грађана Републике Србије [Заштитник грађана]. н.д. „Права лица лишених слободе.” *Заштитник грађана*. Последњи приступ 30. март 2022. https://www.ombudsman.rs/index.php/prava-lica-lisenih-slobode.

Заштитник грађана Републике Србије [Заштитник грађана]. Редован годишњи извештај Заштитника грађана за 2021. годину бр. 3411–46/22, 15. март 2022. Последњи приступ 30. март 2022. https://www.ombudsman.rs/attachments/article/7369/Redovan%20Godisnji%20izvestaj%20Zastitnika%20gradjana%20za%202021.%20godinu.pdf.

Илић Владица, Сања Радивојевић и Лука Михајловић. 2021. „Истрага случајева полицијског злостављања на јулским грађанским протестима 2020. године.” *Београдски центар за људска права*. Последњи приступ 30. март 2022. http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2021/07/Istrage-slučajeva-policijskog-zlostavljanja-na-julskim-građanskim-protestima-2020.-godine.pdf.

Јовановић, Зоран. 2016. „Управна делатност полиције и значај реформе државне управе у Републици Србији.” *Зборник радова Правног факултета у Нишу* (73): 137–152.

Југовић, Сретен и Симовић Дарко. „Закон о полицији Републике Србије од 2016. године – критички поглед.” *Зборник радова/Правни факултет у Новом Саду* (1): 71-85

Југовић, Сретен. 2017. „Реформа државне управе у Републици Србији – с осврtом на полицију.” *Српска политичка мисао,* посебно издање: 143–157.

Јужне вести. 2015. „Роми заинтересовани за рад у полицији.” Последњи приступ 30. март 2022. https://www.juznevesti.com/Drushtvo/Romi-zainteresovani-za-rad-u-policiji.sr.html.

КРИК. 2019. „Период Дијане Хркаловић у МУП-у: мафијашка

убиства, везе криминала и полиције и пријаве против ње." Последњи приступ 30. март 2022. https://www.krik.rs/raddijane-hrkalovic-u-mup-u-mafijaska-ubistva-veze-kriminala-i-policije-i-prijave-protiv-nje/.

КРИК. 2022. „Дијана Хркаловић остаје у притвору." Последњи приступ 30. март 2022. https://www.krik.rs/dijana-hrkalovic-ostaje-u-pritvoru/.

Министарство унутрашњих послова [МУПа]. н.д. „Реформа, Реформа Дирекције полиције." *Министарство унутрашњих послова*. Последњи приступ 30. март 2022. http://mup.gov.rs/wps/portal/sr/reforme/reforma%20direkcije%20policije.

Министарство унутрашњих послова [МУПб]. н.д. „Документи, Извештаји." *Министарство унутрашњих послова*. Последњи приступ 30. март 2022. http://www.mup.gov.rs/wps/portal/sr/!ut/p/z1/dYzBCoJAFEW_mU8kz4dsLxcFxmUh8xjVcZmtyzxN0g1CBQQ0K_nzfl2iQ1QF5ftddePPxcdyEM4yrCCKdpEobZWC0ufI_w16TjMUD9bcJwc6-drtQbzhuh4Q!!/?uri=nm:oid:Z6_K1C6HGG0L82M30A156047V14C7.

Народна скупштина Републике Србије. н.д. „Одбор за одбрану и унутрашње послове." *Народна скупштина Републике Србије*. Последњи приступ 30. март 2022. http://www.parlament.gov.rs/активности/народна-скупштина/радна-тела/одбори,-пододбори,-радне-групе.2341.html.

Никач, Желько и Бранко Лештанин. 2016. „Кратак осврт на новеле у Закону о полицији." *Безбедност* 58 (1): 104–128.

Никач, Желько и Ванда Божић. 2018. „Правни и институционални механизми екстерне контроле рада полиције." *Српска политичка мисао* 59 (1): 147–168. doi: https://doi.org/10.22182/spm.5912018.8.

Организација за европску безбедност и сарадњу. 2007. „Водич за демократски рад полиције." Беч: Organization for Security and Co-operation in Europe.

Петровић, Предраг. 2020. *Анатомија заробљавања безбедносно-обавештајног сектора у Србији*. Београд: Београдски центар за безбедносну политику.

Радојевић, Миодград. 2010. „Независна (регулаторна) тела и институције у Србији." *Српска политичка мисао* 30 (4): 53–76.

Стојановић, Соња. 2009. „Зашто су припадници мањина немотивисани за рад у полицији Србије." Београд: Безбедносни центар за европску политику. Последњи

приступ 30. март 2022. https://bezbednost.org/wp-content/uploads/2020/06/stojanovic_2009_zato_su_pripadnici_manjina.pdf.

Стратегија развоја Министарства унутрашњих послова за период 2011–2016 године. "Службени гласник Републике Србије".

Стратегија развоја Министарства унутрашњих послова за период 2018–2023. године. "Службени гласник Републике Србије", број 78/2018.

Томић, Марта. 2016. „Жене у полицијској професији: вертикална покретљивост и интеграција – студија случаја полицијске управе Београда, МУП РС." Докторска дисертација. Универзитет у Београду: Филозофски факултет.

Центар за истраживање јавних политика. 2019. *Ромкиње и Роми и реформа сектора безбедности у Републици Србији*. Београд: Центар за истраживање јавних политика. Последњи приступ 30. март 2022. https://publicpolicy.rs/blikacije/36466d71d25f36057a187f34ffe42392f9282eed.pdf.

BBC News. 2021. „Srbija i protesti: Blokade autoputeva i mostova zbog usvojenih zakona, incidenti u Šapcu, Beogradu i Novom Sadu." Poslednji pristup 16. mart 2022. https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-59444554.

Martin, Susan i Nancy Jurik. 2007. *Doing Justice, Doing Gender: Women in Legal and Criminal Justice Occupations*. New York: SAGE Publications, Inc.

N1. 2020. „Policija u Pionirskom parku tukla muškarce koji su sedeli na klupi." Poslednji pristup 30. mart 2022. https://rs.n1info.com/vesti/a617514-policija-u-pionirskom-parku-tukla-muskarce-koji-su-sedeli-na-klupi/.

Sava Mitrović
European Policy Center, Belgrade

Milica Škorić
European Policy Center, Belgrade

SECURITY SECTOR REFORM IN SERBIA: SCOPE AND LIMITATIONS OF DEMOCRATIC POLICE GOVERNANCE

Resume

In this paper, the authors present the most significant achievements of Serbian police reform, assess the level of democratic police management, as well as the challenges and limitations that this reform is facing. The analysis covers the period from the beginning of the reform, i.e. from 5th October 2000, until today, with the aim to answer the question of how successfully the police reform has been implemented in Serbia. Strengthening their claims with relevant literature and research, the authors examine five key areas of reform by using a five-dimensional model of democratic security sector governance. The authors identify the shortcomings of the reform by first providing insight into the legal framework and respect for human rights by the police, and by analysing the effectiveness of internal and external control, as well as the achieved level of transparency and representativeness of the police. Positive progress has been made in the area of representativeness, particularly in the integration of women into the police, though there are serious issues with their progress in the service. Despite being formally well regulated, transparency is insufficiently proactive and citizens-friendly, as evidenced by an examination of documents and sessions of the relevant parliamentary committee. In conclusion, the authors note that democratic security sector governance has encountered numerous problems in practice, and that police reform has not yielded the expected results after more than two decades. A strong Parliament willing to control the police, independent bodies capable of overseeing their activities, also a willingness within the Ministry of Interior to achieve representativeness

and proactive public informing about its work, are required for democratic police governance.

Keywords: police reform, democratic governance, rule of law, external control, internal control, representativeness, transparency

* Овај рад је примљен 28. априла 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2022. године.

УДК 316.774(497.11)
DOI: https://doi.org/10.22182/pr.7332022.8
Прегледни рад

Весна Миленковић*
Факултет за спорт, Универзитет „УНИОН – Никола Тесла", Београд

РАЗВОЈ ШТАМПЕ И МЕДИЈСКЕ ПОЛИТИКЕ У ОКВИРУ МЕДИЈСКОГ СИСТЕМА СРБИЈЕ – ИСТОРИЈСКИ ПРЕСЕК

Сажетак

С циљем да се прикаже повезаност штампе и медијске политике са променама у друштву, у раду ће се коришћењем историјске, дескриптивно-експликативне методе и методе теоријске анализе сагледати пут развоја штампе у Србији од периода формирања медијског система Србије до последње деценије XX века са посебним освртом на значај медијске политике у оквиру јавних политика с обзиром на улогу државе, политичку културу и интерес јавности. Анализирају се питања слободе штампе и независног извештавања као саставног дела демократског система, указује се на процес изградње медијског плурализма и развој професионалног новинарства. Закључује се да од настанка медијског система Србије постоји нераскидива веза између друштвених и медијских промена. Историјски и политички контекст сагледаног периода с обзиром на различите приступе регулацији медијског система и начине испољавања моћи, обиловао је сукобима различитих интереса, јавним сучељавањима и гушењима медијских слобода, цензуром, док је новинарство постало пропагандна машинерија, а штампа службено гласило политичких партија. Тако изграђен систем далеко је од данашњих стратегија дерегулације медијске политике и саморегулације као замене државне медијске регулације.

Кључне речи: медијска политика, медијски систем, слобода штампе, плурализам, јавност.

* vesna.milenkovic@fzs.edu.rs

УВОД

Када се појавио први медиј масовне комуникације започео је период у развоју друштвеног комуницирања који је истакао нове начине изражавања, нове могућности дистрибуције и пријема порука, нове захтеве и потребе читалаца што је информацију учинило посебно значајном и омогућило појаву нових друштвених односа (Бјелица и Јевтовић 2006, 113). Овај период развоја модерне штампе у XIX веку означио је прекретницу у развоју капиталистичког друштва. После периода успона информативних и политичких новина и зависности штампаних листова од државе и политике, наступило је време крупног капитала када су се покретали листови искључиво из комерцијалних разлога. У тржишним условима опстајале су само оне новине које су пословале стабилно и економично и којима је главни циљ био да обезбеде профит продајом одређеног тиража и приходовањем од огласа. У том периоду, многи нови издавачи заступали су интересе радника да би показали своје дистанцирање од власти и политичара. У основи свега ипак је био интерес и профитабилно пословање, јер је лист тако обезбеђивао нову бројну публику и привлачио оглашиваче из других области живота који су се одлучивали за рекламирање у новинама са високим тиражима. Таква уређивачка политика захтевала је издавање новина са повећаним бројем страна, удвострученим тиражима, актуелним информацијама, проширеном мрежом дописника, репортера, техничког особља и јефтиним штампаним примерцима.

Масовно комуницирање под којим се подразумевају комуникацијски облици код којих се информације јавно преносе техничким дистрибутивним средствима (медијима) (Malović 2004, 11) почело је да се развија средином XV века захваљујући Гутенберговом проналаску штампарске машине. Међутим, овај облик комуникације у време експанзије новина постао је доминантан у оквиру комуникационе праксе тек у другој половини XIX века (Radojković i Miletić 2008, 83). Са појавом јавног мњења и потребом заступања јавног интереса у грађанском друштву, са демократизацијом јавних установа, напретком у области просвећивања и појавом техничких и комуникационих иновација у време „златног доба штампе" (1870–1914), грађани су читањем новина почели да учествују у заједничком јавном животу осећајући се грађанима државе у којој имају своја права и дужности (Гоцини 2001, 15).

С обзиром на нераскидиву повезаност друштвених и медијских промена које се односе, пре свега, на комуникативност државе и њене политике, јавља се потреба да се анализирају питања независног извештавања као саставног дела демократског система и да се укаже на процес изградње медијског плурализма. За разлику од затворених медијских система који почивају на цензури и отежаном приступу информацијама, отворена друштва као полазну основу за обликовање своје медијске политике истичу демократске темеље засноване на плурализму мишљења и праву човека да слободно говори. У јавној дебати као својеврсној промоцији интереса, своје ставове износе представници власти, грађана, медија, удружења, невладиних организација, националних мањина као и експерти за одређене области.

ТЕОРИЈСКЕ ОДРЕДНИЦЕ

Синтагма истакнута у наслову овог рада, *медијска политика* подразумева континуирано деловање медија на одређеном простору према утврђеним комуниколошким циљевима ради промене понашања и мишљења јавности и представља један од најбитнијих елемената јавне политике, унутрашњих и међународних односа (Freedman, 2008, 13). Медијска политика која се односи на питања интереса јавности, демократске политичке културе и улоге државе која путем медијски посредоване јавне дебате обликује медијску политику, припада делу јавних политика којима се регулишу друштвени процеси, доносе одлуке и спроводи власт у конкретној средини (Миленковић 2022, 270). У оквиру геополитичке стратегије, медијска политика заједно са политичко-дипломатским, привредно-финансијским и војним активностима утиче на остваривање геостратешких циљева делујући на медијско-комуникационе елементе (Perić 2008, 170). Колико је ова политика пресудна у управљању медијском сфером пошто се бави очувањем независног медијског извештавања, изградњом плурализма мишљења, критичког промишљања и корективном улогом медија у сфери контроле власти, указује и стратегија Европске уније (ЕУ) која у складу са циљевима европске медијске политике дозвољава земљама чланицама да задрже право на усаглашавање различитих интереса у области креирања и спровођења медијских и културних политика, али захтева да се управљање медијским сектором у земљама ЕУ постепено препусти Савету Европе и ЕУ да би се касније неке од ових активности спустиле на ниво цивилног друштва и локалног

одлучивања (Milutinović 2018, 106). Најважнији циљеви европске медијске политике тичу се успостављања јединственог медијског тржишта, слободе изражавања, слободног протока информација (Мартиноли 2017, 22) и очувања културних и осталих различитости у ЕУ. Разматрања о успешности достизања ових циљева предмет су изношења различитих схватања која се крећу од одобравања до мишљења да њихова реализација има одређене мањкавости и недоследности (Veljanovski 2011). Такође, у последње време овај део јавне политике задужен за обезбеђивање подршке јавности и давање пристанка одређених друштвених група и центара моћи за реализовање планираних стратегија, бави се најчешће успостављањем привредно-финансијских тежњи у оквиру глобалног тржишта, јер овако постављен један од примарних циљева омогућава реализовање геостратегија које мењају токове друштвених кретања. Иако би требало да медијска политика буде „поље отворено за групе са сиромашним ресурсима, са конкурентним гласовима и различитим циљевима", обично то постаје „процес у коме доминирају они са најобимнијим финансијским, идеолошким и политичким ресурсима који најбоље могу да мобилишу своје интересе против ривала" (Freedman 2008, 22).

Друга истакнута синтагма тиче се дефинисања појма *медијског система*. Широко постављен, овај појам подразумева скуп различитих врста медија, привредних субјеката и организација које представљају техничку подршку промоције медијских садржаја као што су штампарије, дистрибутивни сервиси, радио и ТВ студији, предајници, репетитори, кабловски и сателитски дистрибутивни системи; као саставни елементи медијског система појављују се и државни органи и институције које су надлежне да се баве медијима, затим организације које спроводе медијска истраживања, извори информација, оглашивачи, публика (према Veljanovski 2012, 13–14). Појам медијског система односи се и на медијска правила везана за регулацију (Устав и Закони) и саморегулацију (кодекси новинарских организација и удружења) медија. Медијски систем схваћен као непосредни друштвени контекст у коме функционишу сви масмедији и компјутерска мрежа (Милетић 2014, 9), представља скуп организованих облика масовног комуницирања, институција и делатности којима се обезбеђује слободан проток информација и задовољавају комуникационе потребе грађана (Veljanovski 2012, 13) који се информишу путем традиционалних и друштвених медија. Пошто се друштвене норме, друштвени агенси, медијски комплекс и реципијенти у склопу јавног комуницирања (интеракције

између продукционог и рецепцијског подсистема) појављују као структурални елементи медијског система, не могу бити изоловани од окружења у коме се развијају (Милетић 2014, 10). На њих утиче низ различитих услова социјалног окружења као што су: економски, друштвени, политички, привредни, технолошки фактори.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Почетак развоја медијског система у Србији датира од тренутка када су задовољени сви потребни услови да се у оквиру датог друштвеног система формира особено уже медијско поље које ће функционисати као својеврсни подсистем у оквиру глобалног окружења. Као први медиј масовне комуникације појава штампе била је условљена не само потребом за бољом информисаношћу грађанског друштва, већ је представљала својеврсни феномен који је пратила индустријализација, убранизација, модернизација, развој нових технологија, одређен ниво јавног образовања, настанак медијске културе.

Иако се под збирним називом *штампа* подразумевају штампани медији: књиге, новине, летак, плакат, стрип, у раду се овај израз користи као синомим за новине, листове или часописе. Период који се обрађује обухвата развој штампе од средине XIX века до појаве вишестраначја крајем XX века. Детаљна анализа не обухвата турбулентни период деведесетих година прошлог века у тренуцима распада заједничке државе праћен грађанским ратом и економским и политичким санкцијама међународне заједнице, јер је реч о веома сложеним друштвеним приликама у Србији на прелазу два века који захтевају дубље сагледавање. Урађен је само кратак осврт на политичке прилике и положај новинарства.

С обзиром на утицај који је друштво вршило на штампу и значај који је развој новинарства имао на друштвене промене, сагледавањем њеног историјског развоја, могу се донети одређени закључци о слободи штампе и независном извештавању у оквиру демократског развоја земље. Коришћењем дескриптивно-експликативне методе која описује појаву и указује на узрочне везе, методе теоријске анализе која негује теоријски приступ проблему истраживања и историјске методе која тумачи историјске догађаје, повезивањем теоријских сазнања и емпиријских података добијених посматрањем појаве, у раду је у оквиру предмета истраживања сагледан развој штампе од периода формирања медијског система Србије са посебним освртом на значај медијске политике у оквиру

јавних политика с обзиром на улогу државе, политичку културу и интерес јавности.

Полазећи од периода настанка првог медија масовне комуникације уочава се повезаност друштвеног и медијског развоја. Медијски изглед Србије мењао се са променом друштвених вредности које су креирале амбијент у коме је штампа морала водити рачуна о власти, приватној својини и о јавном интересу. Јер, осим што медијски садржаји обезбеђују власницима профит и имају одговорност према конзументима/публици која купује ову робу, морају испунити и очекивања идеолошке, политичке, друштвене, културолошке природе. Медији који се налазе на националном тржишту одраз су укупне политичке и економске ситуације; „кроз њих се преламају доминантне, пожељне вредности на којима почивају основе целокупног друштва и интереси политичких и економских центара моћи" (Мартиноли 2017, 23).

Сагледавање везе између друштвено-политичких и медијских промена у оквиру историје медија за период од настанка медијског система Србије до последње деценије XX века, најбоље се може пратити кроз анализу питања о слободи изражавања и слободи штампе као грађанског и политичког права сваког човека, као идеала достизања истине и могућности исказивања сопственог мишљења. Насупрот овог концепта коме се тежи, налази се проблем цензуре крактеристичне за све етапе развоја друштва. Сходно томе, посматрани период подељен је на неколико фаза: настанак медијског система Србије (Кнежевина Србија), развој модерне штампе (Краљевина Србија, Краљевина Југославија), штампа у једнопартијској Србији (СФРЈ 1945 – 1990).

РЕЗУЛТАТИ

Прве српске штампане новине

Још од времена владавине Стефана Душана у XIV веку који је донео правни кодекс *Законик* (Беговић, 1981), Србија се сврставала уз земље које су тежиле да правно уреде и развију свој државни систем, да поставе своју политику и економију на здраве основе ради напретка целокупног друштва. Међутим, на том путу Србију је зауставило вишевековно ропство под Османским царством, па је основни задатак био сачувати језик, културно наслеђе, православну веру, национални идентитет. Размена информација вршила се коњском запрегом што је знатно успоравало комуникацију; развој

писмености везује се за цркве и манастире; књиге и друга документа преписиване су на пергаменту до средине XIV века; каснио је развој занатства, трговине, индустрије у овом делу Балкана у односу на развијене земље Европе (Veljanovski 2012).

Појава штампарије на овим просторима у средњовековној Црној Гори 1494. године, само пола века од Гутенберговог изума штампарске пресе означила је прекретницу у културном развоју дајући допринос ширењу штампарства у Европи. Кнез Ђурађ Црнојевић, последњи владар Зете која је у то време била једина слободна српска држава, основао је на Цетињу прву ћириличну штампарију на словенском југу која је била и прва државна штампарија у свету. Сматра се да је у Црнојевића штампарији која је радила до 1496. године када су Зету освојили Турци, издато пет црквених књига на старословенском језику (према Анђелковић 2019, 20–21).

У XVI веку на територији која је била под турском управом радило је у тајности осам штампарија (у Гораждu, Рујну, Грачаници, Милешеви, Београду, Скадру) (Анђелковић 2019, 25) у којима је одштампано само 11 књига. Прва од њих била је *Рујанско четворојеванђеље* издата 1536. године (Бјелица и Јевтовић 2006, 215). У сиромашној, окупираној Србији није било услова за развој штампе и новинарства, па је тај процес започет издавањем српских новина ван земље; књиге и новине штампане су у Румунији, Русији, Аустрији, Млетачкој републици. Први српски часопис *Славено-сербски магазин* који је Захарије Стефановић Орфелин основао и уређивао у Венецији 1768. године (Анђелковић 2019, 119), веома је значајан за историју штампе иако је изашао само један број, јер је осим тога што је то био сам почетак развоја новинарства, у свом предговору Орфелин писао о стању српске културе у XVIII веку (Миленковић 2022, 71). Двадесетак година касније у Бечу грчки штампари, Маркидес и Пуљо годину дана издавали су *Сербске новине* (1791) које су користиле црквену азбуку и у којима су најважније вести биле преузете из бечких листова. Нешто садржајније, али и даље са преузетим вестима из страних новина биле су *Славено-сербскија вједомости* које је у то време (1794) у Бечу на српском језику покренуо Стефан Новаковић. *Новине сербске* из 1813. године које су у Бечу основали и уређивали новинар Димитрије Давидовић и студент медицине Димитрије Фрушић биле су први дневни лист на српском језику који се појавио ван граница Србије; најчешће се бавио вестима о ратовима између земаља европског савеза и Наполеона Бонапарте.

Књижевни часопис *Сербска летопис* касније познат под називом *Летопис Матице српске* један од првих листова у Европи који је објављивао текстове српског књижевног и научног стваралаштва, основао је Георгије Магарашевић 1824. године у Новом Саду (штампан је у Пешти). Књижевни и научни кругови у Пешти почетком XIX века формирали су се под утицајем просветитеља Доситеја Обрадовића и српског књижевника Теодора Павловића који је 1835. покренуо књижевни часопис *Сербскиј народни лист* у коме су се по први пут штампале илустрације, а три године касније и политички лист *Сербске народне новине* које су 1848. промениле назив у *Свеобшче југословенске и сербске народне новине*. Павловић је једно време преузео и уредништво *Летописа Матице српске* (Бјелица и Јевтовић 2006, 227).

Настанак медијског система Србије

Иако је постојала тежња да се информисање одвија на српском језику, да се новине и књиге штампају у штампарији на територији Кнежевине Србије, тек после Другог српског устанка, у време јачања српске привреде, слабљења турске моћи и доношења Хатишерифа 1830. године који дозвољава оснивање школа и штампарија на српском језику, стекли су се потребни услови (Миленковић 2022, 71). Прва штампарија у Србији за коју су машине набављене из Русије, почела је са радом у Београду 1831. године да би као државна штампарија била пребачена у Крагујевац три године касније. „По високом налогу Књаза" секретар иностраних дела, новинар Димитрије Давидовић (Avramović i Bjelica, 1992) покренуо је и уређивао први лист на српском језику штампан у кнежевини под називом *Новине србске* које су излазиле једном недељно. Њихова уређивачка политика заснивала се на изношењу различитих мишљења и ставова због чега су често биле подвргнуте цензури Милоша Обреновића који је годину дана пре покретања листа донео Уредбу о цензури (Јевтовић, 2003, 72). Тако је започео период настанка медијског система у Србији који захтева постојање аутентичне културе и писаних дела, покретање гласила на сопственом језику и сопственом тлу и стварање техничке инфраструктуре да би се омогућило редовно излажење новина (Veljanovski 2012, 19). *Новине србске* почеле су да излазе у време тешке политичке ситуације када се повећавао притисак на кнеза Милоша и споља и изнутра. Док су се Русија и Турска директно мешале у важна унутрашња питања Србије, опозиција

је тежила да примора кнеза на уставно и законодавно регулисање политичке и економске власти. Тако је Велика народна скупштина 1835. прогласила најлибералнији устав у Европи *Сретењски устав* (Radojević 2010, 50) о коме су писале све европске новине, а *Новине српске* величале реорганизацију државне управе.

Након суспензије Сретењског устава (Љушић 2004, 207) дошло је до новог сукоба између кнеза Милоша и Давидовића као творца устава, после чега му је трајно забрањено да се бави новинарством. Урушавање квалитета овог листа, незадовољство читалаца, изостанак годишњих претплата иницирало је питање његовог опстанка и потребе даљег излажења. Кнез је постављао и смењивао уреднике, цензурисао медијске извештаје, доносио нове законе, указе, прокламације (Недељковић, 2002). Све промене које су уследиле могу се пратити на примеру *Новина српских*, јер су се и оне стално мењале – од службеног гласила до режимског политичког листа који је био задужен да намеће читаоцима теме јавне агенде, да заговара интересе режима, популарише владајуће политике и тако креира ставове јавног мнења.

Десет година од оснивања, ове новине биле су једини лист који је излазио у Србији. Од 1843. године појавиле су се: књижевне новине *Подунавка* и двојезични политички лист *Српски улак*; *Новине читалишта београдског* (1847) лист изразито национално-политички оријентисан; *Шумадинка* Љубе Ненадовића (1848) гласило либералних идеја; *Напредак* (1849); *Српске државне новине* (1849) и *Видовдан* (1861) оснивача новинара Милоша Поповића; *Српски дневник, Српски гласник*; политички лист *Застава* (1864) уредника Светозара Милетића, *Србија* (1867) гласило уједињене омладине; *Српска слобода* (1865); *Раденик* (1871) Светозара Марковића, политички лист који је пропагирао социјалистичке идеје у Србији критикујући режим и хвалећи Париску комуну (Бјелица и Јевтовић, 2015, 286).

Још 1830. године у Крагујевцу донет је први цензорски спис у историји Србије који је важио све до седамдесетих година XIX века (Недељковић 2002, 106), да би 1870. био донет први Закон о слободи штампе којим је цензура формално укинута. Међутим министар унутрашњих дела могао је донети одлуку о забрани излажења листа кад процени да његов садржај није у складу са интересима званичне политике. Од тада до 1904. године када је донет нови Закон о штампи, било је сталних превирањима и многобројних измена закона у медијској сфери као што су, на пример, закони из 1881. и 1891. године (Јевтовић 2003, 74–75). Иако је у том периоду држава

услед честих промена династија на власти, донела девет закона о штампи, укидала и поново враћала цензуру, притисак режима био је све јачи, а политичке борбе нису јењавале. Колико је власт желела да новине држи под контролом и да их користи у складу са својим интересима говори и податак да је 1862. године при Министарству иностраних дела основала уред за штампу, Прес-биро који је био задужен за праћење извештавања домаће и иностране штампе (Бјелица и Јевтовић 2006, 278). Да би се заштитили интереси професионалних новинара и подигао кредибилитет професије, 1881. године када је у Београду било само неколико људи који су живели од извештавања, основано је *Српско новинарско друштво* коме је председавао песник Лаза Костић, уредник листа *Српска независност*.

Развој модерне штампе у Србији

У време када је Србија постала краљевина са Миланом Обреновићем на престолу, дошло је до кратког периода успона штампе нарочито политичке чему је допринела одлука власти да основно образовање постане обавезно. Међутим, популаризација новина и државна подршка на путу демократизације штампе трајала је до измене Закона о штампи, па је уследило отежано издавање опозиционих листова и додатни притисци на новинаре који су неретко и хапшени. После абдикације краља Милана и доношења новог Устава из 1888. године, па затим Устава и новог Закона о штампи 1891. појавиле су се *Мале новине* новинара Пере Тодоровића које су оријентисане ка информативним и забавним садржајима (Перовић, 1983). По угледу на листове који су излазили у Београду почело је територијално ширење штампе по градовима у Србији, па су се тако од 1886. до 1893. године прве новине појавиле у Ужицу, Зајечару, Крушевцу, Неготину, Чачку (Бјелица и Јевтовић 2006, 299).

Када су се почетком XX века са доласком Краља Петра Карађорђевића на престо, захваљујући изузетно либералном закону стекли услови за покретање нових листова, у Србији започиње убрзани развој политичке штампе. Те 1904. године када је у Београду било 13 српских листова, појавила се *Политика*, дневни лист који је означио прекретницу у развоју новинарства и медијског система намењен интелектуалној читалачкој публици. Оснивач и уредник Владислав Рибникар гајећи модеран начин извештавања конципирао је овај дневник као умерен, независтан информативнан лист, политички и економски неутралан који се својим одмереним

извештавањем и специфичним изгледом разликовао од остале политичке штампе тога доба (Бјелица и Јевтовић 2006, 217).

У првој деценији XX века од 253 листа која су регистрована на територији Србије, највећи број је излазио у Београду. Пре почетка Првог светског рата у престоници је било 15 дневних листова, да би на почетку рата у граду остали дневни листови *Правда, Политика, Балкан, Пијемонт* и *Депеша*, а *Српске новине, Трибун, Самоуправа, Српска застава, Радничке новине*, били пресељени су у Ниш. Међутим, окупација је означила престанак штампања свих домаћих листова. Последње две ратне године у Солуну најзначајнија српска новина био је дневник *Правда,* а на Крфу *Србске новине* као службени лист Краљевине Србије (Бјелица и Јевтовић 2006, 300).

Србија се после Великог рата нашла у Краљевини Југославији у којој нису била решена национална и социјална питања, у којој су се оснивале нове политичке партије што је условило прегруписавање на политичкој сцени. У таквом окружењу штампа је имала пропагандну улогу, а неретко се пред изборе нагло повећавао број нових листова који су активно учествовали у предизборној кампањи. Док је грађанска штампа преносила читаоцима информације о полемикама у скупштини, страначким неслагањима и тако повећавала тираж и профит, радничка штампа је трпела различите притиске власти нарочито у периодима када је на снази био рестриктиван Закон о штампи који није пропагирао право новинара да слободно и критички извештава. Тако је 1925. усвојен нови Закон који није формално предвиђао цензуру, али је одобрио ситуације које би могле довести до забране штампања новина: увреда владара, чланова краљевског дома, увреде страних владара и Народне скупштине, залагање за промене устава и закона, повреда јавног морала (Бјелица и Јевтовић 2006, 330). Новинске текстове пре штампања морали су да прочитају полицијски службеници, па је тако полиција директно имала могућност цензурисања штампе. Ни нова влада кнеза Павла Карађорђевића није остварила обећања о доношењу демократски оријентисаног Закона о слободи штампе, већ је наставила са полицијским терором, са прогањањем представника радничког покрета и свих оних који су другачије мислили. У тако сложеним политичким приликама у Краљевини, најтиражније дневне новине биле су *Време, Политика* и *Правда*, главни органи грађанских партија *Самоуправа, Демократија* и *Република* и главни органи радничког покрета: *Радничке новине, Раднички синдикати, Комунист, Раденик* Светозара Марковића (Раденић 1977, 16); године 1921. основане су *Новости* као орган Земљорадничке

странке; забележена је и појава првих илустрованих недељника и полумесечника као што је НИН – *Недељне информативне новине* из 1935. године.

У периоду формирања југословенског информативног система који је наилазио на потешкоће пре свега политичке природе (нарочито због непостојања слободе штампе), 1919. године основана је новинска агенција *Авала* која је према називу била српска, по територији коју је обухватала југословенска, по оснивачу Алберу Мусеу француска. Примала је вести из генералних сервиса агенција *Авас* и *Ројтерс* и имала ексклузивно право да их достављa корисницима на српском и словеначком језику (Лазаревић и Јовановић 2008, 24). Да би се обезбедила средства за модернизацију штампаних медија, дошло је до честих удруживања власника новина што је означило почетак процеса концентрације капитала у медијској сфери.

Окупирани Београд у Другом светском рату информисао се из дневника *Ново време* и *Обнова,* из два политичка листа *Наша борба* и *Српски народ* и недељника *Дом и свет*, *Коло* и *Српско село*. Уместо угашених листова *Политика* и *Правда*, *Ново време* и *Обнова* постале су главни информатори у земљи који извештавају о „идиличном" животу у окупираној Србији (Stojanović 2017). Убрзо је на ослобођеној територији Ужица 1941. почела да излази обновљена *Борба* (основана 1922. године) као орган Централног комитета комунистичке партије. Тада се оформљују и листови *Омладина, Народна армија, Фронт* који извештавају у складу са интересима новог поретка. Новинска агенција *Танјуг* основана у Јајцу 1943. године (Лазаревић и Јовановић 2008, 25), по ослобођењу Београда доноси вести о завршним операцијама; као ратни извештачи њени дописници преносе информације о уласку партизанских јединица у Београд.

Штампа у СФРЈ

За време Резолуције Информбироа из 1948. године, *Политика* и *Борба* са тиражом од 600 хиљада примерака, путем политичког чланка деловале су пропагандно одбијајући нападе земаља које су биле на страни Совјетског Савеза. Међутим, окретање земље према западу омогућило је штампи да читаоцима пренесе репортаже дописника који су слали извештаје из западноевропских престоница (Бјелица и Јевтовић 2006, 368). Народна скупштина 1945. донела је Закон о штампи у складу са новим друштвено-политичким уређењем,

а спорно питање у скупштинској дебати односило се на регулисање слободе штампе. Већина је сматрала да би слобода опозиционе штампе значила рушење тековина народно-ослободилачке борбе. Иако у закону није било речи о цензури, помињале су се забране, ограничења и казне, па се лако могло уочити да је штампа под контролом државе. Цензуру у таквим приликама прати аутоцензура која новинаре ставља пред преиспитивање сопствених ставова код доношења одлука да ли вест треба објавити или прећутати, да ли критички промишљати или објавити блажу верзију догађаја (према Миленковић 2019, 32).

Године 1953. редакција *Борбе* основала је дневник *Вечерње новости* са брзим и кратким вестима; овај дневник постао је најтиражнији дневни лист у земљи. С друге стране, многе информације из локалне средине које су сведочиле о озбиљним пропустима руководеће структуре, скриване су од грађана иако се инсистирало на праву радника да буду обавештени да би могли на прави начин да учествују у одлучивању. У периоду од 1950. до 1977. године било је 140 локалних новина, а покренуто је и око 1500 фабричких листова и билтена (Бјелица и Јевтовић 2006, 369).

После ослобођења 1945. године, новинари су се први пут састали на оснивачкој скупштини Удружења новинара Србије, да би исте године у Београду одржали и оснивачку скупштину Савеза новинара Југославије на којој су изабрали Председништво, Управни и Надзорни одбор и председника Пјера Крижанића, сарадника *Политике*. Закључак Резолуције оснивачке скупштине био је јасан: „...наша штампа мора свим снагама и средствима ширити, учвршћивати и продубљивати дух братства и јединства наших равноправних народа..." (Бјелица и Јевтовић 2006, 373).

Друга етапа развоја земље карактеристична је по увођењу самоуправљања у делатности јавног информисања што је подразумевало друштвену контролу издавачких и програмских савета уместо раније државно-партијске контроле и прелазак оснивачких права над средствима јавног информисања на Социјалистички савез радног народа. За медије, ове промене значиле су могућност демократизације система јавног информисања, поштовање начела јавности у раду и права грађана „да информишу и буду информисани" прокламована Уставом из 1963. године. У годинама које су уследиле, све до 1987. у Србији је забрањено 65 листова и часописа, а после обрачуна са српским либералима смењени су главни и одговорни уредници *Политике, Вечерњих новости, НИН-а* (Бјелица и Јевтовић 2006, 393). Помак

у демократизацији и децентрализацији медија означио је Устав из 1974. који је информативну активност по угледу на политичку моћ поделио на низ подсистема да би загарантовао право грађана на обавештеност. Ипак, две године касније донет је савезни Закон о злоупотреби слободе штампе по коме је могао бити кажњен новинар који је критиковао власт и тако узнемиравао јавност. Од штампе се тражило да обавештавала брзо, кратко и јасно не упуштајући се у анализу и критику, пишући о лаким и забавним темама које не замарају радног човека и не траже од њега промишљање (Сергије Лукач).

Осамдесете године XX века карактерисала је појава преиспитивања улоге новинарства у друштвено-политичком систему – о даљем развоју јавног информисања, о односу према Савезу комуниста и професионализацији новинарства. Редакција листа *Наша штампа* истакла је две могућности развоја – новинар професионалац и новинар самоуправљач и друштвено-политички радник. Истицана је потреба за преиспитивањем политике Савеза комуниста, изношено је неслагање са партијском контролом у редакцијама листова и потреба за плурализмом мишљења иако је чињеница да је новинарство у тадашњој Југославији било много слободније него у осталим социјалистичким државама. Захтеве за демократизацијом политичког система јавног информисања који подразумева слободу, право на критику и независност новинарства од власти и политике, слале су редакције: *Књижевна реч, Књижевне новине, Омладинске новине, Студент, Политика, Борба, Радио и ТВ ревија, Рад, Ауто-свет, Вечерње новости, НИН, Политика експрес, ТВ ревија, Интервју, Илустрована политика, Дуга, Новости 8* (Бјелица и Јевтовић 2006, 402). Ипак, у Србији је уместо либералне опозиције победила чврста комунистичка струја на челу са Слободаном Милошевићем који је сматрао да партија треба да контролише све сегменте друштва, а нарочито медијску сферу у оквиру које је на прво место поставио *Политику* као утицајну новину коју ће следити и остала штампа. Припремајући терен за освајање власти и медија, на седници Градског комитета Савеза комунисата Југославије (СКЈ) 1987. године најавио је дисциплиновање медија, односно „неизбежне кадровске промене и темељне реконструкције у непослушним редакцијама које у раду не поштују партијску политику" (Бјелица и Јевтовић 2006, 408).

Медији у Србији последње деценије прошлог века били су подељени на државне, изложене контроли милошевићевске власти и такозване независне медије који су извештавали јавност опирући се

том притиску. Пред изборе све медијске актиности државне штампе биле су ангажоване против опозиције и независних медија. За рачун владајућег режима рађени су такозвани аналитички текстови и вођена оркестрирана кампања у коју се у време пред изборе укључивала и „тешка артиљерија" (Тодоровић и Гредељ 2001, 6). То су биле тешке и опасне године за новинаре, јер се од 1991. године живот губио што због истраживања о спрези криминала и власти или политичких уверења, или због новинарског рада на задатку ратних извештача у БиХ и Хрватској. У тешкој финансијској ситуацији, уз фискална оптерећења, порез на ремитенду, уцене везане за доделу фреквенција и репресије посредством Закона о јавном информисању, независни медији тих година били су под свакодневним притисцима док су привилеговани режимски медији креирали истину о „добром животу свих грађана" (према Миленковић 2014).

ДИСКУСИЈА

Да бечке *Новине сербске* с почетка XIX века нису биле само прости гласоноша и преписивач вести већ прави српски народни орган, глас и одзив народног мишљења, весник који износи проблеме, недостатке, потребе и захтеве, сведочи у свом чланку Теодор Павловић после престанка рада овог листа (Бјелица и Јевтовић 2006, 229). Колико је било важно развити медијски систем и штампати у првој штампарији у Србији политички лист *Новине сербске*, говори податак да су до тада штампу у држави читали само чиновници Кнежеве канцеларије. Иако су касниле у развоју за листовима развијених земљама, појава тих новина била је изузетно значајна као једини извор информација о политичким збивањима у свету тога доба. Значај штампе за политички, економски и културни развој у западноевропским земљама утицао је на промену мишљења српске власти о потреби развоја јавног информисања у Кнежевини Србији. Државна политика била је усмерена ка пропагандним активностима ради побољшања слике Кнежевине у европској јавности, па су тако страним новинама често прослеђиване информације ради придобијања јавног мнења. Године 1830. када се на међународном плану одређивала судбина Србије, кнез Милош је ради лобирања дао сто златника новинарима немачког Алгемајне цајтунга (*Allgemeine Zeitunga*) (Јевтовић 2003, 72). Формирање плуралистичке политичке сцене, развој либералне штампе и доношење либералног Закона о штампи 1881. омогућио је нагли узлет штампе и условио потребу за професионализацијом и саморегулацијом новинарства. Правила

новооснованог новинарског друштва указала су на потребу унапређења публицистике, заштите интереса новинара и њихове међусобне помоћи. Информативни систем у Краљевини Југославији развијао се убрзано покретањем низа независних, комерцијалних новина које се најчешће нису бавиле политичком пропагандом. Међутим, није било лако остварити потребе за модернизацијом, па су многи листови пропали, а новинари остали без посла или су радили за веома ниска примања што их је довело у лош социјални положај. У таквим друштвеним условима било је тешко борити се за слободу и независност у извештавању.

Развој новинарства после Другог светског рата у новој Југославији и Србији кретао се од „мобилизаторске журналистике" која је служила за мотивисање грађана за изградњу и обнову земље, до рада новинара као политичких пропагандиста који нису могли да објаве ништа што није било у складу са државном политиком. Увођењем самоуправљања, штампа је добила задатак „критике" и „самокритике" (Јевтовић 2003, 77), а партија могућност да по хијерархијском систему контролише рад медија (од мешања у програмски садржај до утицаја на кадровску политику).

Ниједна област у српском законодавству није била толико често регулисана као доношење прописа у области штампе што говори о њеној улози у политичком животу Србије (Јовичић 1999, 269). Само у време Кнежевине донето је много правних прописа од којих је Уредба о цензури 1841. након добијања самоуправе Хатишерифом из 1830. године (Љушић 2004, 120) прецизирала дужности цензора и забрањивала новинарима да пишу против власти; затим први Закон о штампи 1870. по коме је новинар могао бити само онај који је завршио универзитет, односно богословију; следе измене и допуне 1875. године, 1879. и 1880; потом нов Закон о штампи 1881. по коме новине добијају нешто боље услове за рад; измене овог закона донете су 1882. и 1884. године; Закон о штампи из 1891. односи се на обавезу о постављењу одговорног уредника новина под условом да је српски држављанин са свим грађанским и политичким правима (Тодоровић 2012, 441). У међувремену, слобода штампе постала је уставна категорија и појавила се у Намесничком уставу из 1869. као и у Уставу из 1888. године.

Док се штампа у различитим покретима за освајање независности појављивала као инструмент народа, у борби за власт држава се увек начелно залагала за слободу изражавања и проглашавала слободу штампе. Међутим, увек је постојала жеља за контролом. О томе сведочи и чињеница да је институција

цензуре старија од штампе. Од прве цензуре књижевних дела папе Иноћентија који је издао повељу и увео превентивну цензуру 1487. године и *Звездане собе* у Енглеској која је контролисала и цензурисала сва штампана издања (Јевтовић 2003, 64), па све до модерног доба, слобода штампе као тековина идеолога буржоазије недостижни је идеал који подразумева слободу оснивања и штампања листова без ограничења цензуре, право слободног изражавања мишљења и право критике. И у Србији се цензура појавила пре штампаних новина. Први цензорски спис који је примењен на књизи Вука Стефановића Караџића *Нови завет* на српском језику настао је још 1830. године (Јевтовић 2003, 73).

Борба за достизање идеала слободе извештавања стална је и дуготрајна, још не извојевана (Gocini 2001, 103). Период после Другог светског рата у Југославији сведочи чињеници да је и идеологија радничког покрета имала различит став према слободи штампе пре и после освајања власти. Први закон који је донет у ослобођеној земљи био је управо везан за штампу. Као органи партијских организација што је директно у супротности са принципима слободе штампе, листови се тешко могу борити за интересе грађана.

ЗАКЉУЧАК

Сиромашна, културно и економски заостала Србија под турском влашћу тешко се укључивала у процесе модернизације и успостављања комуникације са европским земљама које су већ превазилазиле патријархални начин живота и развијале модерну грађанску државу. Иако су прве новине штампане на тлу Србије – *Новине српске* биле службено гласило државне власти, па тако биле политички опредељене, у време неразвијености медијског простора биле су веома значајне за младу српску државу, јер се Димитрије Давидовић са места уредника трудио да извештава ширећи просвету и културу, ни мало не заостајући за модерном европском штампом. Такво извештавање које је истицало слободу и критиковало страховладу није одговарало Кнезу који се директно мешао у садржај извештавања и који је после Сретењског устава сменио Давидовића са места уредника и донео одлуку да се сва издања државне штампарије ставе под управу Министарства просвете.

Колико је значајно људско право на слободу изражавања и слободу штампе указује податак да је то питање било уставно

нормирано од доношења првих уставних текстова иако су закони касније често изостављали или ограничавали ову слободу (Тодоровић 2012, 441). Од настанка медијског система у Србији, од појаве првих новина и формирања прве штампарије на тлу Србије могуће је пратити активности власти – од првобитног ограничавања до потребе за остваривањем пуне слободе изражавања као предуслова за развој демократије. Карактеристика прве фазе развоја медијског система у оквиру друштвено-политичке сфере тадашње државе јесте споро достизање идеала слободе штампе и јавног изражавања чему сведочи девет закона о штампи којима је држава наизменично уводила цензуру, а затим гарантовала слободу штампе. Парадоксално звучи, али управо су ова политичка превирања и развој плуралистичке политичке сцене погодовали наглом напретку штампе у Србији с краја XIX века.

Друга фаза узрочно-последичног процеса развоја друштва и медија представља период који обухвата време криза и ратова, од 1882. до 1945. године. Почетак владавине краља Милана Обреновића означио је успон политичке штампе и њено територијално ширење по градовима у унутрашњости земље. Почетком XX века захваљујући либералном закону о слободи штампе, појава политички и економски неутралне *Политике* означила је ново раздобље у развоју медијског система Србије. Међутим одмах након тог периода у време династије Карађорђевић уследили су притисци и отежано издавање опозиционих листова, па је тако због непостојања медијских слобода формирање југословенског медијског система било веома отежано. Читав овај период карактеристичан је по партијским полемикама и политичким захтевима опозиције да се у Србији прогласи слобода штампе која утиче на све области друштвеног и политичког живота. Велики рат означио је престанак рада свих новина осим *Правде* и *Новина српских* на Крфу које су, с обзиром на ситуацију биле пропагандно оријентисане. Притисак државе на радничку штампу наставио се и после рата у Краљевини Југославији. Рестриктиван Закон о штампи који није предвиђао критичко извештавање замењен је 1925. законом који није отворено говорио о цензури, већ је предвиђао ситуације које би могле да доведу до затварања новина. Таква законска регулатива није била у складу са обећањима власти о доношењу демократског Закона о слободи штампе без прогањања и полицијског терора.

За време Другог светског рата партизанска власт пропагирала је гарантовање слободе изражавања, слободе штампе, слободе изношења другачијег мишљења. Међутим, социјалистичко-

самоуправно друштво Србије у новој Југославији било је карактеристично по изградњи централистичког једнопартијског система у коме је партија на власти контролисала средства јавног информисања која су у прво време извештавала позивајући грађане да учествују у обнови и изградњи земље. Закон о штампи из 1945. није на прави начин регулисао питање слободе штампе, већ је износио забране, ограничења и казне за непослушне и неистомишљенике. Аутоцензура новинара често је пратила њихов рад у медијима. Овај период карактеристичан је по увођењу самоуправљања што је за медије значило друштвену контролу уместо државно-партијске. Иако је децентрализацију и демократизацију донео Устав из 1974. године, у периоду до средине осамдесетих година прошлог века у обрачуну са либералима, затворено је више десетина листова по Закону о злоупотреби слободе штампе. С обзиром на то да земље државног социјализма имају сужен простор за јавне дебате, ова фаза остаће упамћена по борби за слободу информисања у оквиру дискусија које су се организовале на политичким форумима.

Историјски и политички контекст сагледаног периода с обзиром на различите приступе регулацији медијског система и начине испољавања моћи, обиловао је сукобима интереса, јавним сучељавањима и гушењима медијских слобода, док је новинарство постало пропагандна машинерија, а штампа генерални орган политичких партија. Претње, притисци, предрасуде, ограничења, слепо поштовања ауторитета, мешање у уређивачку политику, механизми контроле информисања путем кадровске политике, сузбијање медијске критике упућене државним, политичким центрима моћи, од настанка медијског система Србије биле су пут који се пролазио ради остваривања слободе штампе. Служење јавном интересу (Министарство културе и информисања 2020), независност у извештавању обавеза је медија који свој простор морају понудити као платформу за јавну дебату путем које се долази до избалансираног решења друштвених проблема.

РЕФЕРЕНЦЕ

Анђелковић, Владимир. 2019. *Венецијански издавачи српских књига 1519–1824*. Београд: Istituto Italiano di Cultura: Центар за истраживање дигиталне културе: Art Press.

Беговић, Мехмед. 1981. *Законик цара Стефана Душана*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Бјелица, Михаило, и Зоран Јевтовић. 2006. *Историја новинарства*. Београд: Мегатренд универзитет примењених наука.

Јевтовић, Зоран. 2003. *Јавно мнење и политика*. Београд: Академија лепих уметности. Центар за савремену журналистику.

Јовичић, Миодраг. 1999. *Лексикон српске уставности 1804–1918*. Београд: Филип Вишњић.

Љушић, Радош. 2004. *Кнежевина Србија (1830–1839)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Недељковић, Миле. 2002. „Прописи о штампи – од кнеза Милоша до данас.” У *Новинарство*. Београд: Центар за савремену журналистику.

Министарство културе и информисања. 2020. *Стратегија развоја система јавног инфорнисања у Републици Србији за период 2020–2025*. Београд: Министарство културе и информисања.

Миленковић, Весна. 2014. „Између независности и контроле – новинари као заступници јавности.” *Медијски дијалози, часопис за истраживање медија и друштва* 7 (19): 117–132.

Миленковић, Весна. 2019. *Медији, култура, политика – у епохи глобализације*. Београд: Висока школа за комуникације.

Миленковић, Весна. 2022. *Увод у новинарство*. Београд: Факултет за спорт, Универзитет Унион – Никола Тесла.

Милетић, Мирко. 2014. *Структура и динамика медијског система Србије*. Београд: Јасен.

Перовић, Латинка. 1983. *Пера Тодоровић*. Београд: Рад.

Раденић, Андрија. 1977. *Социјалистички часописи у Србији (1871–1918).* Београд: Издавачко предузеће „Рад“.

Радојевић, Мијодраг. 2010. “Сретењски устав и развој политичких идеја и институција.” *Политичка ревија* 3 (25): 47–66. doi: https://doi.org/10.22182/pr.2532010.3.

Тодоровић, Миљана. 2012. „Слобода штампе у Србији у XIX веку.” *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, 61: 439–455.

Тодоровић, Мирјана и Стјепан Гредељ. 2001. *Медији у Србији: слободни и ослобођени*. Београд: Центар за слободне изборе и демократију.

Avramović, Miodrag, i Mihailo Bjelica. 1992. *Dva veka srpskog novinarstva*. Beograd: Institut za novinarstvo.

Freedman, Des. 2008. *The Politics of Media Policy*. Cambridge: Polity Press.

Gocini, Đovani. 2001. *Istorija novinarstva*. Beogead: Clio.

Lazarević, Dragovan, i Nebojša Jovanović. 2008. *Agencijsko novinarstvo*. Beograd: Čigoja.

Malović, Stjepan. 2004. *Osnovi novinarstva*. Zagreb: Golden marketing.

Martinoli, Ana. 2017. „Strategija razvoja medija u Srbiji – između interesa politike, vlasnika i publike." Medijski dijalozi 29 (10): 19–35.

Milutinović, Irina. 2018. "Protivrečnosti evropske medijske politike." *CM: Communication and Media* 13 (42): 105–132. doi: 10.5937/comman13-17107.

Perić, Nenad. 2008. „Medijska politika, informisanje javnosti, masovno komuniciranje i propaganda kao sredstva međunarodne politike i ideologije." *Nacionalni interes* 4 (1–3): 169–182. doi: 10.22182/ni.412008.8.

Radojković, Miroljub, i Mirko Miletić. 2008. *Komuniciranje, mediji i društvo*. Beograd: Učiteljski fakultet.

Stojanović, Aleksandar. 2017. *Kolaboracionistička štampa u Srbiji 1941–1944* (knjiga 2). Beograd: Filip Višnjić.

Veljanovski, Rade. 2012. *Medijski sistem Srbije*. Beograd: Čigoja.

Veljanovski, Rade. 2011. *Kuda stremi Evropska medijska politika*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka.

Vesna Milenković*
Faculty of Sport, UNION - Nikola Tesla University, Belgrade

DEVELOPMENT OF THE PRESS AND MEDIA POLICY WITHIN THE MEDIA SYSTEM OF SERBIA– A HISTORICAL OVERVIEW

Resume

When the first media of mass communication appeared, a period began in the development of social communication that emphasized new ways of phrasing, new possibilities of distribution and reception of messages, new demands and needs of readers, which made information particularly important and enabled the emergence of new social relations (Bjelica and Jevtović 2006, 113). This period of development of the modern press in the 19th century marked a turning point in the development of the capitalist society. After the period of the rise of informative and political newspapers and the dependence of printed newspapers on the state and politics, the time of large capital came when newspapers were started up exclusively for commercial reasons. In the market conditions, only those newspapers that operated stably and economically and whose main goal was to ensure profit by selling a certain circulation and generating income from advertisements, survived. During that period, many new publishers represented the interests of workers to show that they distanced themselves from the authorities and politicians. Basically, however, was their interest and profitable business, because the newspaper secured a new large audience and attracted advertisers from other areas of life who decided to advertise in the newspapers having high circulations. Such an editorial policy required the publication of newspapers with increased number of pages, doubled circulations, current information, an expanded network of correspondents, reporters, technical staff, and inexpensive printed newspaper copies. With the emergence of public opinion and the need to represent the public interest in civil society, with the democratization of public institutions, progress in the field of education and the emergence of technical and communication innovations during the “golden age of the press“ (from 1870 to 1914), citizens, by reading

* vesna.milenkovic@fzs.edu.rs.

newspapers, began to participate in common public life, feeling like citizens of a state in which they had their rights and duties (Gocini 2001, 15). Mass communication, which means forms of communication in which information is publicly transmitted by means of technical means of distribution (media) (Malović 2004, 11), began to develop in the middle of the 18th century thanks to Gutenberg's invention of the printing press. However, this form of communication at the time of the expansion of newspapers became dominant within communication practice only in the second half of the 19th century (Radojković and Miletić 2008, 83). The paper, having the aim of showing the connection of the press and media policy with the changes in a society, by using the historical, descriptive-explanatory method and the method of theoretical analysis, the path of the development of the press in Serbia will be followed from the time of the formation of the media system of Serbia to the last decade of the 20th century with a special reference to the importance of media policy within public policies considering the role of the state, political culture and public interest. The issues of freedom of the press and independent reporting as an integral part of the democratic system are analyzed, the process of building media pluralism and the development of professional journalism are pointed out. That the Viennese *Novine serbske* at the beginning of the 18th century was not just a simple spokesman and a copyist of the news, but a real Serbian national organ, a voice and response of popular opinion, a herald that introduces problems, shortcomings, needs and demands, testifies in his article Teodor Pavlović after the cessation of this newspaper publishing (Bjelica and Jevtović 2006, 229). How important it was to develop a media system and to do the printing in the first printing house in Serbia the political newspaper *Novine serbske* is shown by the fact that until then the newspapers were read only by the officials of the Duke's office in the country. Although they were behind in the development of newspapers in developed countries, the appearance of printed newspapers in Serbia was extremely important as a source of information about political events in the world of that time. The importance of the press for political, economic and cultural development in the Western European countries influenced the change of the Serbian authorities opinion on the need to develop public informing in the Principality of Serbia. State policy was directed towards propaganda activities in order to improve the

image of the Principality in the European public, so information was often forwarded to foreign newspapers in order to gain upon the public opinion. In 1830, when the great powers were about to decide on the status of Serbia, Prince Miloš gave 100 gold coins to the journalists of the German Allgemeine Zeitung (Jevtović 2003, 72) for the purpose of lobbying. The formation of a pluralistic political scene, the development of a liberal press and the passing of the liberal Press Law in 1881 enabled the sudden rise of the press and conditioned the need for professionalization and self-regulation of journalism. The rules of the newly established journalistic association indicated the need to improve journalism, protect the interests of journalists and their mutual assistance. This entire period is characterized by party controversies and political demands of the opposition for the freedom of the press to be declared in Serbia. The information system in the Kingdom of Yugoslavia developed rapidly with the launch of a series of independent, commercial newspapers that mostly did not deal with political propaganda. However, it was not easy to realize the needs for modernization, so many newspapers failed, and journalists were left without a job or worked for very low wages, which led them to a poor social position. It was difficult in such social circumstances to fight for freedom and independence in reporting. The development of journalism after the Second World War in the new Yugoslavia and Serbia ranged from "mobilization journalism" that served to motivate the citizens for the construction and reconstruction of the country, to their working as political propagandists who could not publish anything that was not in accordance with state policy. With the introduction of self-management, the press was given the task of "criticism" and "self-criticism" (Jevtović 2003, 77), and the party was given the opportunity to control the work of the media according to a hierarchical system (from interfering with program content to influencing personnel policy). It is concluded that since the creation of the Serbian media system, there has been an inextricable connection between social and media changes. The historical and political context of the observed period, considering the different approaches to the regulation of the media system and the ways of exercising power, was full of conflicts of different interests, public confrontations and suppression of media freedoms, while journalism became a propaganda machine, and the press, the official gazette of

political parties. The system built in a such manner is far from today's strategies of media policy deregulation and self-regulation as a substitute for the state media regulation. The insight into the literature, leads to a conclusion that the media policy that governs the media subsystem of society depends on different perceptions, approval, disapproval, unwillingness to change or stubborn adherence to traditional ways of functioning of society regardless of democratic development and radical changes caused by technical and technological innovations in the media, political and economic sphere. The research period that is treated in the paper is characterized by numerous turning points, by political turmoil and various crisis situations in which the country of Serbia found itself, and therefore can be a starting point for further viewing the development of mass media and media policy within the modern media system of Serbia from the end of the 20th and the first decades of the 21st century.

Keywords: media policy, media system, press freedom, pluralism, regulation

* Овај рад је примљен 26. јула 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2022. године.

УДК 37.014(497.11)
DOI: https://doi.org/10.22182/pr.7332022.9
Прегледни рад

Јован Берић*
Институт за политичке студије, Београд

ОБРАЗОВНА ПОЛИТИКА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ – ИЗМЕЂУ ИНТЕГРАТИВНОГ И ИНКЛУЗИВНОГ МОДЕЛА**

„Колико су далеко оне магловите плаве планине?
Колико је широка равница обасјана пролећним сунцем?
За слободне ноге, то је дан хода. На коњу у пуном касу, не
више од сат времена. Нама је то даље, бескрајно далеко.
Те планине нису део нашег света. Јер дели нас жица."

Еди де Винд (*Eddy de Wind*)

Сажетак

Политика инклузивног образовања је неопходан сегмент који се мора адекватно спровести уколико тежимо стварању хуманијег, праведнијег и толерантнијег друштва, друштва са демократским вредностима које ће свим појединцима и групама омогућити прилику да досегну и искажу своје максималне потенцијале. Како се наведене вредности и начела усвајају у најранијем добу, образовни процес ће у великој мери креирати ставове генерација које долазе. Стога се инклузија треба сагледати не само у погледу побољшања васпитно-образовног система, већ и у погледу стварања једног бољег, хуманијег и праведнијег друштва. Имајући у виду да наставници представљају актере који својим знањима, искуствима и ставовима могу значајно обликовати инклузивну праксу, током рада се разматрају резултати различитих истраживања о ставовима наставника о инклузивном образовању након увођења инклузије у образовни систем Републике Србије. Истраживања указују

* jovan.beric@ips.ac.rs

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

да постоје бројне баријере и проблеми за адекватну имплементацију образовне инклузије. Ту треба издвојити неадекватно иницијално образовање наставника, недовољну посећеност обука и њихов квалитет, те у складу са тим недовољне компетенције наставника, затим неприлагођене техничке услове рада, мањак системске подршке и недовољну укљученост кључних актера. Поменуте баријере могу довести до опадања мотивације наставника за рад, осећаја исцрпљености, стреса, а затим и до синдрома сагоревања који ће се негативно рефлектовати на квалитет образовања. Из свега наведеног можемо закључити да се у Републици Србији пре може говорити о интеграцији деце са сметњама у развоју и инвалидитетом у редован образовни систем, него о њиховој инклузији. Треба имати у виду да су анализирана истраживања углавном везана за једну јединицу локалне самоуправе, те да у наредном периоду треба радити на спровођењу свеобухватнијих истраживања која ће обухватити већи узорак на територији Републике Србије и детаљније идентификовати кључне баријере и препреке.

Кључне речи: образовна политика, инклузија, интеграција, ставови наставника, компетенције наставника, социјална политика.

УВОД

Горенаведеним цитатом Еди де Винд (de Vind 2020) започиње књигу „Последња станица Аушвиц". У том цитату прелама се сва лепота чежње, слободе и могућности, са једне стране, те туге и бола када су та иста чежња, слобода и могућности спутане. Како писац каже између њих постоји баријера, дели их жица. У случају наведеном у књизи она је реална, права бодљикава жица концентрационог логора Аушвиц. О томе се пуно писало, о томе доста знамо, и ни једно здраворазумско биће то не може оправдати. Међутим, да ли смо се икада запитали какве баријере постоје у нашем друштву. У друштву које „није окупирано", где „сами" креирамо своју политику. Колико људи је изложено латентним баријерама које ми једноставним опажањем не можемо видети. Оне се не могу физички опипати, али су ипак ту. Непомично стоје и одређеним појединцима и групама лимитирају слободу, жеље и могућности да испоље своје максималне потенцијале. Све је заправо

ту, пред њима, надохват руке, али ипак са довољно баријера (жица) да се досезање тих „магловитих плавих планина" и „равница обасјаних пролећним сунцем" чини бескрајно далеким.

У овом контексту треба разматрати маргинализоване групе и појединце и концепт инклузије. Они јесу део друштва, део свакодневице сваке особе, а свака особа, баш као и писац у неком тренутку, може постати маргинализована и наћи се иза жице. Иако смо свесни да у данашњем свету и даље постоје праве бодљикаве жице, тежња аутора је да у овом раду укаже на постојање латентних баријера којима су маргинализоване групе изложене у Републици Србији иако је имплементирано инклузивно образовање. Оне се много теже осветљавају, те је важно указати на њих како би друштво и доносиоци одлука могли јасније да их идентификују.

Стога, у оквиру овог рада покушавамо да осветлимо један сегмент, фокусирајући се на проблеме у процесу инклузије деце са сметњама у развоју. Имајући у виду да су наставници (учитељи) веома важни актери за имплементацију инклузије у пракси, а да је укључивање деце са сметњама у развоју највећи изазов не само за наставнике, већ и за читаво друштво, представићемо нека од досадашњих истраживања која испитују ставове наставника о инклузивном образовању у редовним школама и њихове компетенције за рад у инклузивним одељењима и групама у Републици Србији. Приказом истраживања, а затим њиховом анализом и компарацијом, сумираћемо неке од кључних препрека и проблема, те покушати да идентификујемо да ли је образовни систем у Републици Србији ближи инклузивном или интегративном моделу. Уочени проблеми и недостаци представљаће смернице, те указати на којим сегментима треба радити како би се инклузија спровела на одговарајући начин и довела до жељених ефеката.

КОНЦЕПТ ИНКЛУЗИЈЕ

Инклузивна пракса је још у другој половини прошлог века постала императив демократских друштава Западне Европе. Она је дубоко испреплетена са начелима демократије, јер подразумева укључивање свих људи у друштвени живот, стављајући посебан фокус на маргинализоване друштвене групе којима треба пружити шансу и подршку како би превазишле неповољне околности. О инклузији се може говорити из различитих аспеката, као о покрету, теорији, филозофији, процесу, пракси, политици, итд. Такође, она може бити део ширег друштвеног процеса или парцијално

примењена кроз политике и праксу у сфери здравства, образовања, пословања, социјалне заштите, итд. У најширем (друштвеном) смислу могла би се одредити као вишедимензионални процес којим се улажу напори да се осигурају једнаке могућности за све, без обзира на различита искуства, порекло и животне околности, како би сви могли да остваре пуне потенцијале у животу (UN 2009, 3). Овај процес подразумева стварање услова за пуно и активно учешће „сваког члана друштва у свим аспектима живота“ (UN 2009, 3).

У теоријском смислу концепт инклузивног образовања произилази из ширих теорија и принципа у оквиру којих је сагледаван значај друштвених односа. Ту пре свега треба издвојити социокултурну теорију Лава Виготског, социјални конструкционизам и системску теорију, а затим и развојни принцип, принцип најмање рестриктивног окружења, принцип нормализације и валоризацију друштвене улоге (видети Берић 2022, 168–176). Разматрањем наведених теорија и принципа дошло се до закључка да се они „не фокусирају строго на унутрашње изворе проблема код особа, што је била пракса ранијег медицинског приступа, већ истичу значај контекста и средине у којој се особа којој је потребна додатна подршка развија” (Берић 2022, 176).

Инклузија у образовању је стога само део, један аспект, шире друштвене (социјалне) инклузије. Ипак, она је важан процес како би дошло до друштвене инклузије, јер ће вредности усвојене током образовања значајно одредити ставове и начин живота будућих генерација. Стабс (Stubbs 2008) пише да је инклузивно образовање „динамичан процес који се стално развија у складу са културом и контекстом” (8), те представља „део шире стратегије која промовише инклузивни развој, са циљем стварања света у коме влада мир, толеранција, одрживо коришћење ресурса и социјална правда; где су задовољене основне потребе и права свих” (8). „Захваљујући образовном процесу људи постају свесни базичних вредности политичке заједнице, институционалног поретка и друштвених пракси које се у њој одвијају” (Станковић 2018, 343). Стога, уколико желимо да развијамо и одржимо друштво засновано на претходно наведеним вредностима неопходно је ускладити политички поредак и образовну политику.

Истраживања указују да постоје предности инклузивног образовања у односу на образовање у специјалним школама, тј. да деца са сметњама у развоју постижу боље резултате у редовним школама. У погледу социјалне оправданости, инклузивно образовање развија код све деце свест о толеранцији, уважавању и поштовању

разлика, док деца са сметњама у развоју која се школују у редовним школама имају веће могућности да развију своје вештине и постану продуктивни чланови заједнице. Инклузивно образовање може се посматрати и са становишта економске оправданости у погледу смањења сиромаштва и смањења трошкова образовања. Познато је да је недостатак образовања један од главних фактора ризика од сиромаштва. Обезбеђивањем квалитетног инклузивног образовања могао би се смањити ризик од сиромаштва за децу којој је неопходна додатна подршка, што ће дугорочно смањити њихову зависност од државе. Такође, истраживања показују да је инклузивно образовање јефтиније од образовања у специјалним школама (UNICEF 2014, 24–26). Стога су у већини европских држава превазиђена питања која разматрају неопходност инклузије, већ је фокус стављен на процес и начине имплементације инклузивног образовања.

Интеграција и инклузија – тако близу, а тако далеко

Из претходних редова можемо закључити да је „права" жица срушена измештањем маргинализованих група, у овом случају деце са потребом за додатном подршком, из затворених резиденцијалних установа у друштво и заједницу. Афирмацијом социјалног модела, насупрот медицинском, нагласак је стављен на измештање деце из резиденцијалних установа у којима су она превасходно разматрана са становишта њиховог здравственог стања. Сматра се да је медицински приступ неадекватан, јер је фокус стављен на промену детета како би се уклопило у средину што доводи до пасивности ученика (наметнута им је улога пацијента). Са друге стране, према социјалном моделу нагласак се ставља на средину и друштво које треба прилагодити потребама детета како би се превазишле препреке (Берић 2022, 167–168). Ипак, поставља се питање да ли су једноставним измештањем деце све баријере срушене?

У том контексту важно је направити разлику између интеграције и инклузије. „Инклузија се често доводи у везу са терминима попут укључивање, обухватање или укљученост. Превише уско разматрање наведених термина може довести до проблема у пракси, јер то укључивање или обухватање не подразумева само пуко пружање могућности за убацивање деце у редован школски систем. То је заправо интеграција" (Берић 2022, 179). Са друге стране, деци са сметњама у развоју је „потребна посебна друштвена подршка, да би достигла максимум у свом развоју и осамостаљивању, тј. остварила своја основна права

и живела квалитетно у својим породицама и заједно са својим вршњацима" (Оташевић и Доброта Давидовић 2018, 158). До ових налаза аутор долази и у претходном истраживању, где наводи да је „околина у којој се дете развија и одраста веома важна за његов напредак и постизање најбољих могућих биолошки предодређених резултата. Једино кроз интеракцију са другим људима човек може изградити себе, док свака изолација и затварање ствара основу за креирање дехуманизованог, сегрегираног и затвореног друштва" (Берић 2022, 170).

Горенаведена разматрања говоре у прилог томе да деци са сметњама у развоју и инвалидитетом треба пружити подршку како би живот могла да наставе у заједници. То не подразумева само стварање нормативних услова који ову децу неће искључивати, већ је неопходно прилагођавање животног окружења и друштва како би они постали равноправни чланови заједнице. Та средина треба да буде инклузивна, тј. прилагођена потребама и могућностима сваког детета без обзира на различитости.

Зато би концепт инклузије у образовању требало разматрати шире као комплексан и интердисциплинаран процес који подразумева укључивање маргинализованих група у редован школски систем, формирање техничких и кадровских услова неопходних за њихов напредак и образовање, те пружање подршке у редовном образовном процесу свој деци како би успела максимално да развију своје могућности. Другим речима, „инклузивно образовање подразумева могућност школе да обезбеди квалитетно образовање свој деци, без обзира на њихове различитости" (Lungulov i drugi 2011, 3).

Као и већина концепата у друштвеним наукама, ни концепт инклузивног образовања није универзално дефинисан. Еинскоу и сарадници (Ainscow, Booth and Dyson 2006, 14–26) разматрајући концепт инклузије долазе до шест могућих одређења: инклузија као брига за ученике са инвалидитетом и друге којима је потребна додатна подршка у образовању, затим инклузија као одговор на дисциплинско искључивање, инклузија у контексту укључености свих група које су рањиве на искљученост, инклузија као развој школе за све, инклузија као образовање за све и инклузија као принципијелни приступ образовању и друштву. Бут и Еинскоу (Booth and Ainscow 2002, 3) разматрајући инклузију у образовању наводе да она укључује: подједнако вредновање свих ученика; повећање учешћа ученика у културама, наставним плановима и заједницама, односно смањење њихове искључености из њих; реструктурирање политика тако да одговарају различитостима

ученика; смањивање препрека у учењу и учешћу за све ученике; неговање међусобно одрживих односа између школе и заједнице; истицање улоге школа у изградњи заједница и развоју вредности, као и повећању постигнућа; препознавање (разматрање) инклузије у образовању као једног аспекта инклузије у друштву.

Група аутора (Lungulov i drugi) позивајући се на теоријска разматрања изнета у књизи Милета Илића „Инклузивна настава" (2009) даје сажету и свеобухватну дефиницију инклузивног образовања: „Инклузивни модел у образовању значи креирање школе која ће бити отворена за развој свих ученика према њиховим индивидуалним потенцијалима, интересовањима и очекиваним исходима до личних максимума" (2011, 6–7).

Поред дефиниција у оквиру теоријских разматрањима, овај термин се често спомиње и у документима међународних организација. На пример, УНЕСКО широко дефинише процес инклузивног образовања не фокусирајући се само на школски контекст, већ истичући да се инклузија мора разматрати као "процес адресирања и одговарања на различност потреба свих ученика кроз повећање учешћа у учењу, културама и заједницама, те смањењу искључености унутар и из образовања" (UNESCO 2005, 13). Укључује промене и модификације у погледу садржаја, приступа, структура, стратегија и уверења чија основа треба да буде одговорност редовног система да образује сву децу (UNESCO 2005, 13).

ИНКЛУЗИВНО ОБРАЗОВАЊЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Концепт инклузивног образовања долази у Србију и земље региона након транзиционих промена почетком XX века. Иако је у Републици Србији инклузивно образовање нормативно присутно већ више од деценије, још увек се налази у фази испробавања, тестирања различитих решења и оцењивања учинка. Чињеница је да је у Србији након 2009. године дошло до интеграције деце са потребом за додатном подршком у редован школски систем, али да ли је дошло до инклузије и у ком степену је она спроведена још увек је тема бројних расправа. Постављају се бројна питања: Да ли су школе адекватно адаптиране за потребе све деце? Каква је припремљеност наставног кадра за рад са децом којој је потребна додатна подршка, поготову са децом са сметњама у развоју? Са каквим проблемима се сусреће наставни кадар приликом

имплементације инклузивног образовања у пракси? Које методе је потребно применити да би сва деца могла максимално да остваре своје потенцијале у редовном васпитно-образовном процесу? На који начин треба деловати како би стање у пракси било што приближније теоријском концепту? Чињеница је да не постоји одређени универзално применљиви план за спровођење процеса инклузивног образовања. То је органски, динамични, културни и контекстно специфични процес. Зато је важно да сви кључни актери у овом процесу размотре позадину развоја процеса инклузивног образовања и његово порекло, те направе дистинкцију у односу на сличне концепте попут интеграције (Stubbs 2008, 52).

„Универзална декларација о људским правима" коју су Уједињене нације усвојиле 1948. године, „Конвенција против дискриминације у васпитању и образовању" усвојена у Паризу 1960. године на Општој конференцији Организације Уједињених нација за образовање, науку и културу, „Конвенција о правима детета" из 1989. године, „Саопштење из Саламанке и оквир за деловање у вези са принципима, политиком и праксом на плану образовања у вези посебних потреба" из 1994. године, као и „Конвенција о правима особа са инвалидитетом" из 2006. године неки су од најзначајнијих међународних докумената који су представљали основу за усвајање Закона о основама система образовања и васпитања 2009. године којим је учињен први корак ка реформи, до тада, сегрегираног образовног система Републике Србије (видети Берић 2022, 176–179). Овим Законом Република Србија нормативно усклађује свој образовни систем са образовном политиком у Западној Европи. Према Закону „систем образовања и васпитања мора да обезбеди за сву децу, ученике и одрасле једнако право и доступност образовања и васпитања без дискриминације и издвајања по основу пола, социјалне, културне, етничке, религијске или друге припадности, месту боравка, односно пребивалишта, материјалног или здравственог стања, тешкоћа и сметњи у развоју и инвалидитета, као и по другим основама (ЗОСОВ 2009, чл. 3)." Даље, „Лица са сметњама у развоју и инвалидитетом имају право на образовање и васпитање које уважава њихове образовне и васпитне потребе у редовном систему образовања и васпитања (ЗОСОВ 2009, чл. 6)."[1]

1 Наведени Закон је у међувремену претрпео бројне измене и допуне („Сл. гласник РС", бр. 72/2009, 52/2011, 55/2013, 35/2015 – аутентично тумачење, 68/2015 и 62/2016 – одлука УС), а затим је 2017. године усвојен нови Закон о основама система образовања и васпитања („Сл. гласник РС", бр. 88/2017, 27/2018 – др. закон, 10/2019, 6/2020 и 129/2021). Поред наведеног, као значајне правне акте за инклузивно образовање у домаћој правној регулативи треба навести Устав Републике Србије („Сл. гласник РС", бр.

Иако законодавни оквир јасно уређује ову област чињеница је да постоји јаз између одређене политике и њене имплементације у пракси. До овог јаза долази због многих варијабли у оквиру конкурентних политика и борбе око ограничених ресурса (Florian 1998, 14). Стога, постојање закона јесте важан и неопходан предуслов за имплементацију овог процеса, али постоје и бројни други услови чије ће (не)испуњење одредити ефикасност и сврсисходност овог процеса. Хансен (Hansen 2012, 91–92) истиче да је емпиријски доказано и прихваћено да постоје бројна ограничења примене инклузивног образовања у пракси, те да ће увек постојати јаз између визије инклузије и њене примене у пракси.

Зато је важно преиспитати стање у пракси у погледу образовне инклузије на основу емпиријских података. Као важни услови који чине основу инклузивног образовања наводе се: позитиван став о способностима учења свих ученика, могућност ученика да учествује у процесу доношења одлука, знање наставника о тешкоћама у учењу, вештине за примену посебних наставних метода и подршка родитеља и наставника. Сваки од услова је неопходан, али не и довољан како би се адекватно имплементирао процес образовне инклузије. На пример, позитивни ставови наставника јесу важни, али су недовољни уколико су наставници неквалификовани. Такође, вештина коришћења различитих наставних метода не значи путо без знања о потешкоћама у учењу и са тим у вези уверења да деца са потребом за додатном подршком могу савладати одређено градиво (Florian 1998, 22). Стога, можемо закључити да се ови услови међусобно преплићу и да је неопходан холистички приступ како би се избегао неуспех имплементације овог процеса.

С обзиром на то да се већина услова директно или индиректно односи на наставнике важно је сагледати њихове ставове и размишљања о инклузивном образовању, као важних актера у овом процесу. У погледу образовне инклузије наставник (учитељ) је једна од важнијих особа у школи која може пружити помоћ детету тако што ће предвидети ограничења и баријере и развити стратегије за подршку том детету (Suzić 2008, 30). Како наводе Флориан и сарадници (Florian, Rose and Tilstone 1998, 6) кључно питање у промовисању инклузивне праксе мора бити процена обука које се пружају наставницима и другим стручњацима. Такође, „резултати истраживачких студија указују на то да су ставови наставника један

98/2006 и 115/2021) као највиши правни акт који у члану 71 наводи да свако има право на образовање, затим Закон о забрани дискриминације („Сл. гласник РС“, бр. 22/2009 и 52/2021), Закон о спречавању дискриминације особа са инвалидитетом („Сл. гласник РС“, бр 33/2006 и 13/2016) и Закон о уџбеницима („Сл. гласник РС“, бр. 27/2018).

од значајних фактора за спровођење ИО [инклузивног образовања] деце са сметњама у развоју" (Jablan, i drugi 2020, 646).

Брзина којом се крећемо ка инклузији неизбежно зависи, не само од законодавства, већ и од средстава којима опремимо наставнике и њихових компетенција, како би могли да задовоље потребе ученика који постају део редовног школског система. Ипак, у Републици Србији је, Законом из 2009. године, без икаквих претходних припрема, наставницима и школама наметнут систем инклузивног образовања. Стога је важно да сагледамо досадашња искуства наставника како би креирали ефикасне стратегије за унапређење овог процеса. Сумирањем кључних налаза из истраживања мапираће се проблеми и тешкоће са којима се просветни радници у редовном школском систему сусрећу, те они могу представљати основу за креирање стратегија и спровођење активности у наредном периоду којима би се баријере превазишле и отклониле, а проблеми минимизирали.

ПРЕГЛЕД ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА

Према подацима из студије коју су спровели Галовић, Бројчин и Глумбић (Galović, Brojčin, and Glumbić 2014) на територији Војводине, ставови наставника и васпитача у погледу етичке оправданости и вредности инклузивног образовања су неутрални (средња вредност 3,06). У погледу очекиваних исхода од инклузије испитаници су имали нешто позитивнији, али и даље доминантно неутралан став (средња вредност 2,74).[2] До сличних резултата дошле су Зобеница и Колунџија (Zobenica i Kolundžija 2019). Из њиховог истраживања сазнајемо да су ставови наставника према инклузивном образовању благо позитивни (просечан скор је 2,75, на скали од 0 до 5), док су емоционалне реакције у односу на изјаве које се односе на то како би се наставници осећали у случају да дете са сметњама у развоју дође у њихово одељење нешто позитивније (просечан скор 4,49, на скали од 1 до 7). Најнижи скор у погледу емоционалне реакције (3,87) наставници су показали према деци са аутизмом, док су најпозитивније реакције биле у односу на децу са телесним оштећењем (4,75) и оштећењем вида (4,71). Наведени подаци говоре да још увек постоје предрасуде према деци са интелектуалним тешкоћама. Треба имати у виду да су наведена истраживања спроведена на територији Војводине која

2 Коришћена је петостепена Ликертова скала и метода бодовања где је нижи резултат означавао позитивнији став према инклузији.

је мултикултурна средина и где је различитост много присутнија него у неким другим крајевима Републике Србије. Карић, Михић и Корда (Karić, Mihić i Korda 2014)[3] износе да су учитељи који предају у старијим разредима указали да су деца са сметњама у развоју мање адаптирана и мање прихваћена од друге деце и њихових родитеља. У складу са тим треба уложити више напора како би се подигла свест, како код наставника, тако и код родитеља и деце типичне популације о особама са сметњама у развоју и важности њиховог укључивања у систем образовања и друштво.

Према истраживању које су спровеле Рајовић и Јовановић (Rajović i Jovanović 2010) на територији Београда, на самом почетку имплементације процеса инклузивног образовања, 44,2% испитаних наставника је имало професионално искуство у раду са децом са сметњама у развоју, док је приватно искуство имало 40% испитаника. Чак трећина наставника није имала ни приватно ни професионално искуство у раду са децом са сметњама у развоју. Истраживање предочава да особе са приватним искуством боље познају ефекте инклузивног образовања на све актере, слажу се са овим системом образовања, те у складу са тим изражавају већу спремност за усавршавање и учествовање у имплементацији овог процеса. О значају искуства сведочи и истраживање које су спровели Карић, Михић и Корда (Karić, Mihić i Korda 2014). Истраживање указује да су ставови према инклузивном образовању нешто позитивнији код учитеља који предају у одељењима у којима постоји дете са сметњама у развоју. Позитивнији ставови код ових учитеља могу се објаснити њиховим искуством у раду са овом децом, што је у складу са претходним истраживањима која су показала да се ставови наставника мењају током упознавања и рада са децом са сметњама у развоју, чак иако су пре тога имали негативне ставове (LeRoy and Simpson, 1996 према Karić, Mihić i Korda, 2014).

Овакви резултати указују на значај искуства (приватног и професионалног) код наставника за развијање отворености, разумевања и толеранције према особама са потребом за додатном подршком. Ипак, без адекватног искуства, стручног усавршавања, програма подршке и помоћи, наставници су били принуђени да спроводе инклузивно образовање и да осмишљавају решења како би отклонили бројне тешкоће и проблеме, те одговорили на потребе све деце. У складу са наведеним може се посумњати да реално стање

3 Карић, Михић и Корда (Karić, Mihić i Korda 2014) спровели су истраживање о ставовима учитеља према инклузивном образовању у основним школама на територији Новог Сада.

у пракси не одговара теоријском концепту инклузивног образовања. Зато је важно идентификовати проблеме и баријере. Неспорни су налази (Кнежевић Флорић, Нинковић и Танчић 2018, 18) који указују да неприпремљеност наставника, те с тим повезан неуспех, може довести до сумњи у погледу позитивних исхода инклузивног образовања. Сходно томе се ставови и однос наставника према инклузивном образовању морају узети у разматрање као један од кључних сегмената за његово адекватно спровођење.

Наведена разматрања потврђује и истраживање (Japundža-Milisavljević, Đurić-Zdravkovic i Milanović-Dobrota 2022) где се износи један интересантан податак, а то је да учитељи „који нису имали искуства у раду са ученицима са тешкоћама сматрају да је инклузивна настава значајна за све ученике (ученике са тешкоћама и ученике типичног развоја), док они са искуством имају негативнији став када је у питању добробит инклузије за све ученике" (26). Стога, аутори (Japundža-Milisavljević, Đurić-Zdravkovic i Milanović-Dobrota 2022, 27) указују да је неопходно градити отвореност старијих учитеља према инклузији и то кроз учествовање у различитим неформалним активностима које би укључивале децу са сметњама у развоју, што може допринети томе да се растерете страха од професионалног неуспеха. Инклузивно образовање ставља пред просветне раднике додатне изазове додељујући им нову и значајну улогу која подразумева усложњавање професионалног ангажмана и овладавање специфичним компетенцијама (Stanković Đorđević 2018, 128; Кнежевић Флорић, Нинковић и Танчић 2018, 8). Стога су адекватне компетенције наставника и подршка просветним радницима у овладавању тим компетенцијама од великог значаја за квалитетну имплементацију инклузивног образовања.

Ипак, недовољна подршка наставницима довела је до тога да се током рада сусрећу са бројним проблемима, што цео процес додатно компликује. Јовановић Попадић (Јовановић Попадић 2016) је током 2013. године спровела истраживање о ставовима наставника према инклузивном образовању на територији Крушевца. Подаци указују да чак 90,2% испитаника себе не сматра компетентним за рад са децом са сметњама у развоју. То се може објаснити чињеницом да највећи број испитаника (66,7%) током школовања није полагао ниједан испит који је имао садржај директно везан за рад са децом са сметњама у развоју. Такође, 90% испитаника оцењује да нема адекватних услова за рад са овом децом, а 96% да нису адекватно мотивисани. Стога и не чуди податак да чак 96% испитаника сматра да инклузивно образовање не пружа боља знања од образовања у

специјалним школама, а последице инклузије деце са сметњама у развоју на ученике типичне популације чак 58,8% оцењује као негативне (само 9,8% оцењује као позитивне). Испитаници износе да процес инклузије прате бројни проблеми: недостатак времена за припрему за рад, нестручност, недостатак помоћи и подршке, предрасуде према степену оштећења, неповољни досадашњи резултати (назадовање ученика са сметњама у развоју), тешкоће при изради плана и програма.

До сличних резултата дошла је Гутвајн (Gutvajn 2015) у истраживању спроведеном у основним школама на територији Београда. Наиме, резултати указују да 80% испитаника сматра да најважније проблеме у погледу реализације инклузивног образовања представљају: неповољан статус наставничке професије, неадекватна обука за рад у инклузивним одељењима и непостојање додатних подстицаја, неразумевање и неадекватна очекивања родитеља, недостатак адекватних учила, одсуство тимског рада, сарадње и стручне подршке. Чак 75% испитаних наставника је изразило сумњу у своје знање и компетенције који су неопходне како би се одговорило на изазове и задатке инклузивног образовања. У истраживању је идентификована и самокритичност наставника – нешто више од 30% испитаника говори да не ради на унапређивању својих вештина и способности везаних за инклузивно образовање (према Stanković Đorđević, 2018, 134). Према истраживању које су спровеле Вујачић, Гутвајн и Станишић (Vujačić, Gutvajn i Stanišić 2018) резултати су још неповољнији, те подаци говоре да се само 1,3% испитаних наставника одлучује за самостално усавршавање у овој области.

Овакви резултати су последица неадекватног иницијалног образовања и неадекватне припреме наставника за рад са децом са сметњама у развоју. Истраживање које су спровеле Спасеновић и Матовић (2015) на територији Београда указује да више од половине испитаних наставника сматра да њихово иницијално образовање није допринело или је мало допринело њиховој припремљености за рад са децом са сметњама у развоју (просечна оцена 2,49, на скали од 1 до 5). Више од половине испитаника (56,5%) тврди да током студија није било садржаја везаних за рад са децом са сметњама у развоја, а највећи део оних који су се током студија сусрели са таквим садржајем (25,4%) наводи да је исти превасходно разматран у оквиру других предмета. Чак 94,5% испитаника оцењује да су током студија стекли само основна знања везана за питања од важности за рад са децом са сметњама у развоју или да се уопште

нису упознали са таквим питањима. У складу са горенаведеним, скоро сви испитаници (97,6%) сматрају да су неопходне промене у делу иницијалног образовања везане за рад са децом са сметњама у развоју.

Иницијално образовање треба прилагодити за будуће генерације, али је неопходно усавршавање наставног кадра који је већ укључен у образовни систем како би били сигурнији током имплементације процеса инклузивног образовања. Према истраживању које су спровеле Фазлагић и Колић (Fazlagić i Kolić 2018) нешто више од половине (56,5%) испитаника који су похађали обуке, оцењује их као корисне. Показало се да је број похађаних обука и едукација повезан са нивоом самоефикасности наставника. Наиме, они који су похађали макар једну обуку чија је тема била инклузија у образовању себе оцењују као значајно ефикаснијим у имплементацији инклузивног образовања у односу на оне наставнике који нису прошли ниједну обуку. Код наставника са две или више обука још је већи степен познавања филозофије, ефеката и принципа инклузивног образовања, а самим тим и нивоа самоефикасности.

Са друге стране, студија коју су спровеле Вујачић, Гутвајн и Станишић (Vujačić, Gutvajn i Stanišić 2018), поред посећености обука, отвара и питање њиховог квалитета. Према овој студији, наставници и учитељи који су похађали обуке (више од половине испитаника) сматрају да оне не дају адекватне ефекте. Наиме, 13,6% испитаника сматра да обуке уопште не помажу, а чак 26,6% није дало одговор на ово питање. Најзаступљенији одговор је био да обуке помажу у понеким ситуацијама (39,6%), док само 3,2% испитаника сматра да обуке у потпуности помажу. Ипак, на питање у којим областима рада им обуке највише помажу чак 70,1% испитаника није дало одговор, што додатно указује да стручно усавршавање у овој области није дало адекватне ефекте. Овакви резултати сугеришу да поред обухвата треба радити и на квалитету самих обука. Такође, као и у претходим истраживањима, већина испитаника (77,9%) се сусреће са тешкоћама и проблемима током имплементације инклузивног образовања, док већина оних који нису имали проблеме наводи да нису имали искуства у раду са децом са сметњама у развоју. Аутори истраживања све тешкоће исказане од стране испитаника сумирају у четири групе: личне компетенције наставника, квалитет системске подршке, технички услови рада и укљученост кључних актера (пре свега недовољна укљученост родитеља и њихова нереална очекивања од наставника).

Претходне налазе потврђује и истраживање које су спровели Кнежевић Флорић, Нинковић и Тачић (2018) у седам основних школа у Новом Саду са фокусом на перцепцију наставника о њиховим улогама и компетенцијама у погледу инклузивног образовања, као и баријерама са којима се суочавају приликом спровођења овог процеса. Налази указују да се само 3,9% испитаника потпуно слаже са изјавом да се сматра компетентним за рад са децом са сметњама у развоју. Нешто већи број, тачније 16,7%, је изјавио да се слаже са наведеном изјавом, док је највише било неутралних одговора (43,1%). Забрињавајуће је то што се чак 23,5% није сложило са изјавом, а 12,7% је изјавило да се уопште не слаже.[4] Такође, треба навести податак да тек нешто више од петине испитаника (21,6%) верује да су стекли одговарајуће компетенције током иницијалног образовања за спровођење инклузије. Највећи број њих сматра да су програми стручног усавршавања (66,7%) и разговори са колегама (62,7%) допринели стицању одговарајућих знања и вештина, а скоро половина испитаника (48%) указује да су самостално долазили до знања неопходних за ову област. Анализа одговора у погледу препрека и баријера указује да највећи број наставника сматра неадекватно иницијално образовање, негативну школску културу и недовољну координацију између школе и других релевантних институција као доминанте препреке успешној реализацији квалитетног инклузивног образовања. Имајући у виду да се наведе групе проблема понављају током различитих истраживања, управо оне треба да представљају основу за будуће активности које би допринеле побољшању квалитета процеса инклузивног образовања.

На крају, указујемо на још једно истраживање недавно спроведено (Japundža-Milisavljević, Đurić-Zdravkovic i Milanović-Dobrota 2022) о ставовима наставника основних и средњих школа према процесу инклузије на територији Београда[5], а које указује да нема значајних помака у погледу имплементације овог процеса, иако је од имплементације инклузивног образовања протекло више од 12 година. Пре се може говорити о негативним аспектима који су примећени и током претходних истраживања. Наиме, након више од

4 Важно је напоменути да школе обухваћене овим истраживањем већ годинама примењују концепт инклузивног образовања, те да се према ауторима могу означити као оне „у којима се успешно реализује инклузивно образовање“ (Кнежевић Флорић, Нинковић и Танчић 2018, 11), јер су у оквиру екстерне евалуације Министарства просвете, науке и технолошког развоја добиле високе оцене у областима важним за спровођење овог процеса.

5 Од укупног узорка 39,6% чине наставници разредне наставе (учитељи), 33,8% наставници предметне наставе у основни школама, а 27,6% чине наставници из средњих школа (Japundža-Milisavljević, Đurić-Zdravkovic i Milanović-Dobrota 2022, 18).

деценије од имплементације процеса инклузије, мање од половине испитаника, тачније 43,6%, је имало искуства у раду са ученицима са сметњама у развоју. Резултати истраживања указују да се ставови учитеља и ставови наставника основих и средњих школа разликују. Наиме, забрињавајуће је да је чак 58,2% испитаних учитеља имало негативан став, неутралног става је било 31,6% учитеља, док је позитивне ставове изразило свега 10,3% испитаника. Они сматрају да немају адекватне компетенције за рад у инклузивном одељењу, те да овакав вид наставе није добар за академско напредовање деце са сметњама у развоју. Са друге стране, наставници предметне наставе у основним и средњим школама имају претежно неутралан став, и то 68,7% испитаника у основим и 49,2% испитаника у средњим школама. Најпозитивније ставове о инклузији ученика са сметњама у развоју имали су наставници у средњим школама (37.5%). Аутори сматрају да се позитивнији ставови код наставника средњих школа могу образложити чињеницом да средњу школу углавном похађају деца са блажим сметњама, те нису неопходне посебне вештине наставника. На крају треба указати и на то да млађи учитељи више увиђају позитивне стране спровођења инклузивног образовања за децу са сметњама у развоју у односу на старије колеге. Ови подаци могу имати и здраворазумско објашњење у смислу да се старији људи теже прилагођавају новим концептима, а инклузивно образовање јесте један од њих.

Имајући у виду да је истраживање спроведено у Београду где учитељи имају највише могућности за додатне едукације, као и да је прошло више од деценије од имплементације инклузивног образовања, јасно је да постоје озбиљни проблеми, те да је овом питању потребно посветити додатну пажњу, не само у оквиру академске заједнице, већ и кроз практичне политике и активности. С обзиром на то да су увођењем образовне инклузије наставници добили захтевније улоге и задатке, неопходно је више пажње посветити пружању подршке како би нове улоге и задатке адекватно имплементирали током практичног рада, те како би они постали део њихове свакодневне праксе. Како би се спровело квалитетно инклузивно образовање неопходно је да „наставници интегришу своје улоге и да се осећају спремно за рад с децом са сметњама у развоју" (Кнежевић Флорић, Нинковић и Танчић 2018, 8). У супротном може доћи до синдрома сагоревања. Наиме, у напору да остваре неопходне компетенције, те да адекватно спроведу професионалне активности, а без адекватне претходне припреме и компетенција, просвети радници често доживљавају стрес (Stanković

Đorđević 2018, 129). Стрес, а као последица и синдром сагоревања, може произвести бројне негативне последице у погледу ефикасног и квалитетног спровођења процеса инклузивног образовања.

Стога треба креирати системе подршке и спровести активности које би омогућиле просветним радницима стицање неформалног искуства и јачање компетенција које ће применити у професионалном раду у редовној школи. За спровођење таквих активности јачање система социјалне заштите на локалном нивоу може бити веома корисно. На пример, креирање услуга у заједници које би поспешиле интеракцију између деце са сметњама у развоју и наставника, али и свих осталих чланова заједнице, може имати позитивне ефекте на све актере. Неформално искуство може бити веома значајно за креирање ставова у односу на одређене појединце и групе. Са друге стране, такве услуге би могле бити од користи и у погледу пружања подршке породици. Сврха услуга социјалне заштите је управо стварање могућности како би појединци и породице могли самостално да живе у друштву, а Законом о социјалној заштити предвидела се могућност креирања различитих облика социјалне заштите на локалном нивоу који су шири од законом предвиђених могућности (ЗСЗ 2011, чл. 5, чл. 40, чл. 209). Таква могућност се може искористити у циљу јачања капацитета наставника кроз неформално искуство, са једне стране, и у циљу растерећења родитеља и упознавања друштва са овом децом, са друге стране. Важно је интегрисати и оснажити различите сегменте друштва, јер само заједничким деловањем породице, наставника, различитих служби из области социјалне заштите, здравства и образовања можемо тежити ка стварању најповољнијих услова за развој потенцијала деце са сметњама у развоју, али и свих других појединаца и група којима је потребна подршка. „Инклузија подразумева померање фокуса са проблема детета на проблем друштва и његових институција у целини" (Оташевић и Доброта Давидовић 2018, 169). Понашање друштва према маргинализованим групама, а посебно према деци са сметњама у развоју која су деценијама смештана у изоловане резиденцијалне установе, условљено је у великој мери културним обрасцем и усвојеним системом вредности. Мењање ставова може бити веома дуготрајан и сложен процес, пре свега базиран на искуству, информисању, проширивању постојећих и стицању нових знања. Имајући у виду да је прихватање разлика одлика демократског друштва, треба тежити да те разлике допринесу развоју друштва, а не да представљају фактор маргинализације и стигматизације (Оташевић и Доброта Давидовић 2018, 162–163).

ЗАКЉУЧАК

Инклузивно образовање је део ширег процеса инклузије свих маргинализованих друштвених група који треба да представља одлику сваке савремене демократске државе. Теорије и практична искуства говоре у прилог томе да је за особе којима је потребна подршка најбоље да ту подршку добију у природном окружењу у којем ће живети са свим осталим људима, а не у изолованим резиденцијалним институцијама. Изоловано окружење ствара вештачке услове који могу ограничити развој потенцијала ових особа, а међународни документи говоре управо да је свакој особи потребно обезбедити услове како би максимално развила своје потенцијале.

Током развоја сваког новог концепта може се јавити страх од непознатог, несигурност, па и одређене грешке, те је зато веома важно спроводити истраживања и истицати примере позитивне и негативне праксе како би се овај процес могао даље унапређивати. Успешна реализација инклузивног образовања је сложен процес који захтева, поред промене законске регулативе и организационих услова, стварање техничких услова и промену свести у широј друштвеној заједници. Треба имати на уму да су ове особе у прошлости биле изложене негативним реакцијама, па је те ставове и схватања потребно реформисати. Стога, премештање деце којој је потребна додатна подршка из једног система у други, без адекватне припреме наставника и околине, може произвести и негативне ефекте. Имајући у виду да је инклузија већ имплементирана у образовни систем Републике Србије важно је спроводити сталну евалуацију како би се перманентно радило на унапређењу овог процеса. Неопходно је да се приликом креирања политика и разматрања стратегија њихове имплементације уваже ставови и искуства наставника као кључних актера у спровођењу процеса инклузивног образовања.

Из истраживања сазнајемо да су се у протеклом периоду јављали бројни проблеми приликом имплементације овог процеса. О размерама и детаљној садржини проблема може се само наслутити из парцијалних студија, будући да нема већих системских истраживања на ову тему.[6] Подаци указују да наставници немају

6 Горенаведена истраживања су парцијална и углавном обухватају мању територију, што примећују и поједини аутори, те то наводе као ограничење. Требало би спровести свеобухватнија истраживања која би обухватила више испитаника на територији Републике Србије. Она би представљала основу за креирање стратешких активности које би требало да резултују ефикаснијим мерама у наредном периоду.

довољно стручног знања, као и да недовољан број наставника похађа обуке. Са друге стране, један део оних који су похађали обуке оцењује их као неефикасне. Такође, идентификовани су проблеми у погледу иницијалног образовања. Када се томе додају неадекватни радни услови и недостатак техничких средстава, недостатак стручне подршке и неадекватни подстицаји, јасно је што се код наставника јавља осећај изолованости и мањак мотивације и жеље за стручним усавршавањем. Овакви услови могу довести до опадања мотивације за рад, осећаја исцрпљености и сагоревања, што се може негативно одразити на цео образовни систем.

Из наведеног можемо закључити да се у Републици Србији пре може говорити о интеграцији деце са сметњама у развоју и инвалидитетом у редован образовни систем, него о њиховој инклузији. Сумње, тешкоће, препреке и питања која прате инклузивни процес можемо посматрати у контексту баријера које се јављају када је један систем у развоју и коме су неопходне стручне и научне снаге како би се препреке и тешкоће превазишле, а сумње отклониле.

Пре свега, треба обезбедити техничка и финансијска средства за реализацију инклузивног образовања, те средину прилагодити деци којој је потребна додатна подршка. Неопходно је реформисати иницијално образовање будућих наставника/учитеља како би се адекватно припремили и осећали сигурније у раду са овом децом, имајући у виду да тема инклузивног образовања није била довољно заступљена у иницијалном образовању наставника и учитеља који тренутно раде у васпитно-образовном систему. Стога им треба пружити адекватну обуку и подршку, обезбедити им ресурсе и школу опремити адекватним материјалима који су неопходни за рад са децом којој је потребна додатна подршка.

Наставници имају једну од кључних улога у процесу инклузивног образовања, те ће се њихове емоције и ставови значајно одразити на процес образовне инклузије и квалитет образовања у целини. Зато је неопходна континуирана и системска подршка наставницима, која ће резултирати бољим условима рада и стицањем адекватних знања. Такав систем ће много више пружити и наставном кадру и свим ученицима. Ипак, треба имати на уму да је немогуће спровести потпуну образовну инклузију. Много је важније подизање свести код наставника и шире заједнице о различитостима које треба препознати, уважити и поштовати како би се створиле прилике и могућности за постизање максималних могућих потенцијала свих маргинализованих група и појединаца.

РЕФЕРЕНЦЕ

Берић, Јован. 2022. „Анализа концепта инклузије у контексту образовне политике.” *Српска политичка мисао* 76 (2): 165–189. doi: https://doi.org/10.22182/spm.7622022.8.

Закон о основама система образовања и васпитања [ЗОСОВ]. „Службени гласник РС”, бр. 72/2009.

Закон о социјалној заштити [ЗСЗ]. „Службени гласник РС”, бр. 24/2011.

Јовановић Попадић, Ана. 2016. „Инклузивно образовање: идеја и пракса.” *Синтезе* 5 (2): 35–46. doi: https://doi.org/10.5937/sinteze0-12363.

Кнежевић Флорић, Оливера, Стефан Нинковић, и Наташа Танчић. 2018. „Инклузивно образовање из перспективе наставника: улоге, компетенције и баријере.” *Настава и васпитање* 67 (1): 7–22. doi: 10.5937/nasvas1801007K.

Оташевић, Јадранка, и Нада Доброта Давидовић. 2018. „Институционални капацитети Србије у решавању проблема деце са сметњама у развоју.” *Српска политичка мисао* 61 (3): 157–173. doi: http://doi.org/10.22182/spm.6132018.8.

Спасеновић, Вера, и Наташа Матовић. 2015. „Припремљеност наставника разредне и предметне наставе за рад с децом са сметњама у развоју.” *Настава и васпитање* 64 (2): 207–222. doi: 10.5937/nasvas1502207S.

Станковић, Дејан Вук. 2018. „Изазови и перспективе образовања за демократију.” *Српска политичка мисао* 62 (4): 341–352. doi: https://doi.org/10.22182/spm.6242018.17.

Ainscow, Mel, Tony Booth, and Alan Dyson. 2006. *Improving Schools, Developing Inclusion*. London and New York: Routledge.

Booth, Tony, and Mel Ainscow. 2002. *Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools*. Bristol: Centre for Studies on Inclusive Education.

De Vind, Edi. 2020. *Poslednja stanica Aušvic: moja ispovest o životu i preživljavanju u logoru*. Beograd: Laguna.

Fazlagić, Anida, i Maida Kolić. 2018. „Samoefikasnost nastavnika razredne nastave za inkluzivno obrazovanje dece sa smetnjama u razvoju.” *Naučne publikacije Državnog univerziteta u Novom Pazaru. Serija B: Društvene i humanističke nauke* 1 (2): 153–164.

Florian, Lani. 1998. “Inclusive practice: What, why and how?” In *Promoting Inclusive Practice*, eds. Christina Tilstone, Lani Florian and Richard Rose, 13–26. London and New York: Routledge.

Florian, Lani, Richard Rose, and Christina Tilstone. 1998. "Pragmatism not dogmatism: Promoting more inclusive practice." In *Promoting Inclusive Practice*, eds. Christina Tilstone, Lani Florian and Richard Rose, 1–9. London and New York: Routledge.

Galović, Dragana, Branislav Brojčin, and Nenad Glumbić. 2014. "The attitudes of teachers towards inclusive education in Vojvodina." *International Journal of Inclusive Education* 18 (12): 1262–1282. doi: https://doi.org/10.1080/13603116.2014.886307

Hansen, Janne Hedegaard. 2012. "Limits to inclusion." *International Journal of Inclusive Education* 16 (1): 89–98. doi: https://doi.org/10.1080/13603111003671632.

Jablan, Branka, Nataša Lončar, Ksenija Stanimirov, i Marija Anđelković. 2020. „Stavovi nastavnika seoskih i gradskih osnovnih škola prema inkluziji." In *Izzivi in nove priložnosti poučevanja na daljavo*. Ljubljana: EDUvision. Poslednji pristup 11 Jul, 2022. https://www.academia.edu/44904427/EDUvision_2020_Izzivi_in_nove_prilo%C5%BEnosti_pou%C4%8Devanja_na_daljavo_3_5_december_2020.

Japundža-Milisavljević, Mirjana, Aleksandra Đurić-Zdravkovic, i Biljana Milanović-Dobrota. 2022. „Stavovi prosvetnih radnika prema inkluziji." *Specijalna edukacija i rehabilitacija* 21 (1): 15–30. doi: https://doi.org/10.5937/specedreh21-34279.

Karić, Tijana, Vladimir Mihić, i Maja Korda. 2014. „Stavovi profesora razredne nastave o inkluzivnom obrazovanju dece sa smetnjama u razvoju." *Primenjena psihologija* 7 (4): 531–548. doi: https://doi.org/10.19090/pp.2014.4.531-548.

Lungulov, Biljana, Svetlana Kostović, Jovana Milutinović, Slađana Zuković, i Tamara Borovica. 2011. „Razvoj inkluzivne obrazovne prakse u školskom kontekstu." U *Inkluzivno obrazovanje: od pedagoške koncepcije do prakse*. ur. Mara Đukić, 1–18. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu.

Rajović, Vera, i Olja Jovanović. 2010. „Profesionalno i pravatno iskustvo sa osobama s posebnim potrebama i stavovi nastavnika redovnih škola prema inkluziji." *Psihološka istraživanja* 13 (1): 91–106.

Stanković Đorđević, Mirjana. 2018. „Stres i izgaranje prosvetnih radnika u procesu inkluzije." *Godišnjak za psihologiju*, 15 (1): 127–139.

Stubbs, Sue. 2008. *Inclusive Education: Where there are few resources*. Oslo: The Atlas Alliance.

Suzić, Nenad. 2008. *Uvod u inkluziju*. Banja Luka: XBS.

UN. 2009. "Vision for an Inclusive Society." Accessed July 1, 2022. https://www.un.org/esa/socdev/documents/compilation-brochure.pdf.

UNESCO. 2005. *Guidelines for Inclusion: Ensuring Access to Education for All*. Paris: UNESCO.

UNICEF. 2014. „Konceptualizovanje inkluzivnog obrazovanja i njegovo kontekstualizovanje u okviru Misije UNICEF-a." Poslednji pristup 26 jun, 2022. http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wpcontent/uploads/2017/04/UNICEF_SRP_Webinar_Booklet_1.pdf.

Vujačić, Milja, Nikoleta Gutvajn, i Jelena Stanišić. 2018. „Inkluzivno obrazovanje u Srbiji iz perspektive nastavnika osnovih škola." U *Uvažavanje različitosti u funkciji pozitivnog razvoja dece i mladih*. ur. Rajka Đević i Nikoleta Gutvajn, 43–60. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.

Zobenica, Anđa, i Ksenija Kolundžija. 2019. „Menjaju li se stavovi nastavnika prema inkluziji." *Pedagoška stvarnost* 65 (2): 177–185. doi: https://doi.org/10.19090/ps.2019.2.177-185.

Jovan Berić
Institute for Political Studies, Belgrade

EDUCATION POLICY IN THE REPUBLIC OF SERBIA – BETWEEN AN INTEGRATIVE AND AN INCLUSIVE MODEL

Resume

The policy of inclusive education is a necessary segment that must be adequately implemented if we strive to create a more humane, just and tolerant society, a society with democratic values that will allow all individuals and groups the opportunity to reach and express their maximum potential. As the aforementioned values and principles are adopted at an early age, the educational process will largely shape the attitudes of the generations to come. Therefore, inclusion should be seen not only in terms of improving the educational system, but also in terms of creating a better, more humane and fairer society. Bearing in mind that teachers represent significant actors who can shape inclusive practice with their knowledge, experiences and attitudes, this article discusses the results of various researches on teachers' attitudes about inclusive education after the introduction of the process of inclusive education in the education system of the Republic of Serbia. Research indicates that there are numerous barriers and problems to the adequate implementation of inclusive education. Inadequate initial teacher education, insufficient attendance at trainings and their quality, and correspondingly insufficient competence of teachers, then unsuitable technical working conditions, lack of system support and insufficient involvement of key actors should be singled out. All the mentioned circumstances can lead to the fact that educators do not feel ready to work with these children, and as a result, there can be a decrease in motivation to work, a feeling of exhaustion, stress and burnout, which can produce numerous negative consequences in terms of efficient and quality implementation of the inclusive education process. From all of the above, we can conclude that in the Republic of Serbia, we can rather talk about the integration of children with disabilities into the regular education system, than about their inclusion. On the other hand,

it should be noted that the analyzed research is mostly related to one unit of local self-government. Although certain regularities were observed during the analysis of the research, more precisely, recurring problems and shortcomings, they should be considered as guidelines. Given that the adequate implementation of inclusion in the education system is the basis for building a more inclusive society in the coming period, we should work on conducting more comprehensive research that will include a larger sample on the territory of the Republic of Serbia and identify key barriers and obstacles in more detail. Teachers have one of the key roles in the process of inclusive education, and their emotions and attitudes will significantly affect the process of educational inclusion and the quality of education as a whole. That is why continuous and systematic support for teachers is necessary, which will result in better working conditions and the acquisition of adequate knowledge. Such a system will provide much more to the teaching staff and all students. However, it should be borne in mind that it is impossible to implement complete educational inclusion. It is much more important to raise awareness among teachers and the wider community about differences that should be recognized, appreciated and respected in order to create opportunities and possibilities for achieving the maximum potential of all marginalized groups and individuals.

Keywords: educational policy, inclusion, integration, teachers' attitudes, teachers' competencies, social policy

* Овај рад је примљен 1. августа 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2022. године.

АКТУЕЛНО

219
Ђурђица Станковић, Милица Топаловић
ПОПУЛАЦИОНИ ПРИТИСАК КАО
УЗРОК КЛИМАТСКИХ ПРОМЕНА

237
Владица Тодоровић
АУТОРИТАРИЗАМ У ЦРНОЈ ГОРИ ОД 1990. ДО 2020.

УДК 314.82:502
DOI: https://doi.org/10.22182/pr.7332022.10
Прегледни рад

Ђурђица Станковић*
Институт друшвених наука, Београд

Милица Топаловић**
Институт за политичке студије, Београд

ПОПУЛАЦИОНИ ПРИТИСАК КАО УЗРОК КЛИМАТСКИХ ПРОМЕНА***

Сажетак

Ауторке у раду проблематизују утицај прекомерног становништва на многобројне постојеће глобалне еколошке проблеме попут загађења и деградације животне средине, климатских промена и климатских конфликата и немире. Основни циљ рада је да укаже на злоупотребу дискурса о популационом притиску зарад маскирања интереса моћних политичких и економских актера, као и за промовисање наратива ограничавања раста становништва. Намера ауторки је да истакну важност коришћења популационих теорија (малтузијанске, неомалтузијанске, еугеничке и оптимистичне) које имају функцију легитимисања разлитичих политичких и економских интересима. Рад нуди одговор на истраживачко питање: Због чега се прекомерно становништво неретко сматра суштинским узроком климатских промена? Налази овог рада потврђују главну хипотезу да заступљена реторика о „прекомерном броју становника" утиче на обликовање штетне политике и праксе кроз призму бриге о климатским променама. Посебна пажња је посвећена анализи грађанског рата у Дарфуру као климатског конфликта, који је кроз сочива западних медија окарактерисан као сукоб изазван популационим притиском у комбинацији са несташицом природних ресурса и

* djstankovic@idn.org.rs

** milica.topalovic@ips.ac.rs

*** Рад је настао у оквиру научно-ситраживачке делатности коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

климатским променама. У раду се користи компаративна метода, генеалогија и метода анализе садржаја докумената.

Кључне речи: популациони притисак, климатске промене, еколошки проблеми, популациони раст, популационе теорије, популациона политика, климатски конфликт, Глобални Север, Глобални Југ

УВОД

Убрзан пораст становништва се у протекла два века, а још интензивније у последњих 70 година, од тквз. Бејби бум периода (*Baby boom*), неретко доводи у везу са негативним ефектом на животну средину и климатске промене. Бројне су популационе теорије које популациони притисак сматрају главним кривцем и узроком лошег стања животне средине и које потенцирају на неодрживости и катаклизмичним прогнозама. Статистичка корелација о утицају раста броја становника на климатске промене приказује искривљену слику стварности. Раст популације јесте један од узрока негативног утицаја на климатске промене, али се не може изоловано посматрати као примарни узрок, на чему се често инсистира. Несумњиво је да популациона политика заузима централно место савременог друштвеног развоја, са далекосежним импликацијама на стање животне средине и климатске промене, него што се на први поглед може уочити. Ауторке у раду покушале су да одгонетну шта се заиста крије иза општег инсистирања на томе да је популациони притисак претња и основни узрок климатских промена.

У првом делу рада анализира се раст светског становништва, који последњих година доживљава драматичне размере. Већ на почетку рада, приказан је експанзивни популациони раст, са посебним нагласком на раст становништва у најмање развијеним државама. Други део рада је посвећен теоријама о становништву (популационим теоријама) – малтузијанизам, неомалтузијанизам, еугеника и оптимистичне теорије популације. Ауторке приказују ефекат преливања *(spillover effect)* малтузијанских страхова кроз инсистирање на „прекомерном вишку становништва", од Глобалног Севера ка Глобалном Југу (државама Трећег света или земљама у развоју). Трећи део рада се бави утврђивањем маскираних политика богатих држава које теже остваривању „популационе стабилизације" са циљем предупређења будућих климатских промена. Довођењем

у каузалну везу раста становништва на Југу са интензивирањем ефеката климатских промена, богате земље Севера оправдавају различите видове интервенционизма и мешања у унутрашње политике држава Југа. Четврти део рада представља анализу грађанског рата у Дарфуру, који је окарактерисан као климатски конфликт. Издвајајући дубље, и не толико очигледне разлоге сукоба, ауторке нуде одговор на питање да ли је рат у Дарфуру заиста изазван утицајем климатских промена, или се у позадини крију други интереси и мотиви. На крају рада су понуђена закључна разматрања и предлози за будућа истраживања.

ПОПУЛАЦИОНА ДИНАМИКА СВЕТСКОГ СТАНОВНИШТВА

Популациона динамика светског становништва игра важну улогу у разумевању, анализи и суочавању са климатским променама данашњице. У 20. веку, светска популација је износила око 1,6 милијарду становника, да би се за око 100 година готово учетворостручила; већ 2000. године је износила 6 милијарди (Miladinović 2012, 582). Од средине прошлог века, светско становништво се више него утростручило, повећавајући број од око 2,5 милијарди 1950. године, на скоро 7,9 милијарди људи 2021. године (United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division [UN DESA] 2021, 1). Према пројекцијама Уједињених нација, очекује се да ће глобална популација порасти на 11 милијарди људи до краја 21. века.[1] Значајно је нагласити да најсиромашније државе света (Глобални Југ) имају неке од најбрже растућих популација: предвиђа се да ће се укупна популација држава у развоју удвостручити у периоду између 2020. и 2050. године (UN DESA 2021, 13). У овом столећу, раст популације ће бити омогућен услед високог наталитета становништва које живи у сиромашним државама Југа, с обзиром на веома ниске стопе фертилитета у државама богатог Севера. Од 100 рођених у свету, само три се роди на Глобалном Северу, а чак 97 се роди у најсиромашнијим државама Југа (Шантић 2007, 94). Стопе фертилитета за већину афричких држава, посебно у западној и источној Африци износе преко пет порођаја по жени, а више од шест порођаја по жени у многим државама средње Африке, као што су Ангола, Чад и Конго (Poston

1 Према процени Уједињених нација (2019a) очекује се да глобална популација достигне број од 8,5 милијарди 2030. године; око 9,7 милијарди 2050. године и 10,9 милијарди 2100. године.

and Bouvier 2010, 281). Преко 80% укупне светске популације живи у земљама у развоју и логично је закључити да ће се услед високог фертилитета становништва на Глобалном Југу, који кореспондира са ниским фертилитетом Глобалног Севера, тај проценат повећати, поспешујући популациони притисак на државе сиромашнијег дела Планете.

Данас се у просеку роди 261 становник сваког минута, односно сваког дана 220 хиљада људи, док се годишње светско становништво повећа за близу од 80 милиона, тј. за популацију једне Немачке (Шантић 2007, 100). Свака додатна особа на Земљи повећава емисију угљен-диоксида – грађани богатих држава то чине више него грађани из сиромашних, док су у највећој мери жртве климатских промена управо становници сиромашних држава (Population Matters 2018). Иако број становника у земљама у развоју расте експанзивним брзином, увећано становништво на Глобалом Југу најмање доприноси тренутној економској кризи, док истовремено најинтензивније осећа њене последице, будући да поседује најмање ресурса за прилагођавање. Посебан проблем представља наметнути став да главна претња и узрок климатских промена потиче из популационог притиска сиромашних држава Југа, које бележе рапидан пораст становништва, иако главну одговорност интезивирања ефеката климатских промена треба да сносе богате државе Севера. Главни узрок климатских промена је висока потрошња у богатим државама, а последице највише сноси становништво држава у развоју (Stephenson et al. 2021, 151). Глобални Север годинама уназад бележи негативан природни прираштај те лако може да (зло)употреби искривљен дискурс о негативном утицају прекомерног становништва Југа на климатске промене и бројне друге еколошке проблеме. Захваљујући томе, Глобални Север релативно суверено креира глобалну популациону политику са циљем ограничавања раста становништва коју даље преноси и намеће остатку међународне заједнице. У наставку рада, ауторке стављају фокус истраживања на теорије које доприносе легитимитету и оправдању контроле популације које су превасходно усмерене ка ограничавању раста становништва Глобалног Југа.

ПОПУЛАЦИОНЕ ТЕОРИЈЕ КАО ВИД ОПРАВДАЊА КОНТРОЛЕ ПОПУЛАЦИЈЕ

Централно питање популационих теорија јесте да ли и колико дуго Планета може да издржи раст броја становника, односно

који број становника је оптималан за Планету уз оптималне и непромењене климатске услове. Значајно је приметити да су популационе теорије доживеле експанзију у време када је свет почео да изгледа мали, док су се популациони трендови почели развијати ван контроле (Connelly 2008, 9). Да би се разумело право значење популационих теорија, како су настале и са којим циљем се данас користе, ауторке приказују кратак преглед најзначајнијих теорија популације: малтузијанске, еугеничке, неомалтузијанске и оптимистичне теорије.

Родоначелник популационих теорија, још у 18. веку, Томас Малтус (*Thomas Malthus)* исказао је бојазан и објавио теорију по којој тренд раста становништва не иде у корелацији са растом стопе производње хране. У књизи *Есеј о начелима популације,* Малтус је представио једну од пионирских, а уједно и најзначајнијих теорија о становништву, где је снабдевање храном издвојио као кључни фактор ограничавања његовог раста (Vujić i dr. 2017, 523). Прво издање књиге, Малтус је објавио анономно.[2] Публикација, која је изазвала велику пажњу јавности је овог неименованог аутора приказала као контроверзну личност. Пар година касније (1803) Малтус је објавио друго издање књиге *Есеј о начелима популације,* али сада потписану личним именом (Poston and Bouvier 2010, 268). Треба нагласити да је настанак малтузијанске теорије ишао у корак са великом индустријском револуцијом која је утицала на повећање богатства и дохотка људи, као и са експанзивним растом становништва. Сходно таквој кључној прекретници у историји, Малтус пише свој пионирски рад излажући главну хипотезу да се становништво размножава по принципу геометријске прогресије (1, 2, 4, 8, 16), док се производња храна увећава по принципу аритметичке прогресије (1, 2, 3, 4, 5). Уколико се раст становништва не контролише, популације имају тенденцију да се удвостручe једном у генерацији, закључује Малтус (Poston and Bouvier 2010, 268). Геометријски раст становништва и аритметички раст производње хране ће довести до несклада, до глади и немаштине и увећане стопе наталитета, тврдње су Томаса Малтуса (Ivanović, Radević 2012, 103). По таквој теорији где раст становништва иде у раскорак са стопом производене хране, јавља се централно питање: *Како обезбедити довољну количину хране за целокупну увећану популацију?* Одговор се налази у усвајању одређених превентивних и позитивних мера,

2 Прво издање књиге је објављено под насловом *An Essay on the Principle of Population as It Affects the Future Improvement of Society, with Remarks on the Speculations of Mr. Goodwin, M. Condorcet, and Other Writers*.

које су претече савремених тенденција о ограничавању фертилитета жена. Превентивне мере се односе на ограничавања будућег раста становништва, у оквиру контроле будућег фертилитета жена кроз морално обуздавање од упражњавање сексуалних односа и одлагања ступања у брак[3], док позитивне мере обухватају природне непогоде и пандемије, као што су куга, епидемије, глад, ратови и други облици беде (Poston and Bouvier 2010, 268). Превентивне мере одржавају ниску стопу наталитета, док позитивне мере утичу на високу стопу смртности. Малтузијанске мисли и идеје су имале широк одјек у свету и утицале су на доношење бројних рестриктивних превентивних мера, као што је усвајање политике једног детета у НР Кини, осамдесетих година 20. века. У деценији између 1980. и 1990. године, укупан број абортуса у НР Кини је износио преко 120 милиона (Frey 2011, 95). Оправдано је поставити питање о којој импозантној величини становништва бисмо могли говорити да се нису десили насилни прекиди трудноћа код милиона Кинескиња. Од Малтусовог периода, дискурс о прекомерном становништву се користио за означавање сиромашнх, црнаца и депривираних етничких групација, било из колонија или држава Југа (Hendrikson i dr 2017, 287). Оваква маргинализација и виктимизација је само утицала на погоршање и овако тешког положаја најосетљивијих и најугроженијих група. Оживљавање малтуизијанских страхова је изнедрило нову теорију популације – *еугенику*. Еугеника се са правом може сматрати најрадикалнијом популационом теоријом. Поборници еугеничке теорије су сматрали да сиромашни људи имају урођене моралне недостатке (Ross 2000, 5). Популациона политика коју су креирали доносиоци власти инспирисани еугеничким идејама, била је усмерена само на оне друштвене групе које су сматрали морално одговорним за сва недаћа у друштву (сиромашни и маргинализоване етничке групе). Бескрупулозне политике ограничавања рађања деце и присилне стерилизације су доживеле свој пуни замах у нацистичкој Немачкој, када је политика стерилизације прерасла у програм еутаназије „бескорисних живота", као вид пробног експеримента за предстојећи Холокауст (Ross 1998, 72). Иако је еугеника, као популациона теорија, данас само историја, бројне идеје које чине срж ове теорије опстају и у модерној мисли (иако не под тим називом) и користе се за оправдање присилне стерилизације најосетљивијих друштвених група. Најтежи моменат

3 Малтузијански концепт моралног обуздавања је био усмерен првенствено на сиромашну популацију: парови су подстицани да одлажу брак док не приušте услове да рађају децу, што је суштински ограничавало рађање на богате и добростојеће чланове друштва.

у историји присилне стерилизације је забележен седамдесетих и осамдесетих година прошлог века у Индији, када је преко 8 милиона жена присилно стерилисано. Услед економске кризе, изазване пропадањем усева и растућим ценама нафте, влада је проглашењем ванредног стања усвојила најстроже мере планирања породице, а које су се тицале присилне стерилизације жена (Frey 2011, 93). Антрополошкиња Ема Тарло *(Emma Tarlo)* која је обавила опсежна теренска истраживања у Њу Делхију, у свом извештају закључује страховите сценарије из главног града Индије:

> „Они (сиромашни) предали су своја тела на стерилизацију, не по сопственом избору или ради финансијских подстицаја, већ ради добијања или задржавања приступа основним (егзистенцијалним) погодностима као што су рад, становање, болничко лечење и образовање. За многе на дну друштвено-економске лествице, живот у Делхију без сертификата о стерилизацији постао је неодржив, готово и немогућ" (Tarlo 2001, 176).

У сенци нацизма и откривених злодела почињених у Холокаусту, еугеничке теорије су отишле у заборав, а главни медијум за малтузијанске страхове је постала претња еколошком катастрофом (Ross 2000, 8). Објављивањем чувене књиге Пола Ерлиха *(Paul Ehrlich)* 1968. године под називом *Популациона бомба* оживели су и интезивирани страхови поборника малтузијанских теорија који доводе у корелацију прекомерно становништво са еколошком катастрофом. Књига описује настанак светске кризе проузроковане прекомерним становништвом, премалом количином произведене хране и уништеном животном средином (Agnus and Batler 2011, 10). Пол Ерлих назван „Малтусом новог доба" у 20. веку, сматран је родоначелником неомалтузијанских теорија (Vujić i dr 2017, 527). Неомалтузијанске идеје су биле алармантне по тону, а Пол Ерлих и његова жена Ен су наставили да заступају иницијативу за подстицајем парова да имају мање деце (Bouvier and Bertrand 1999, 64; видети Connelly 2008). Под утицајем таквих идеја, прибележени су неки успешни примери ограничавања раста становништва у државама у развоју. Бангладеш, једна од најсиромашнијих држава света, успела је до 2007. године да преполови стопу фертилитета: са више од шест порођаја на укупно три рођења по жени (Poston and Bouvier 2010, 280). Од касних шездесетих година двадесетог века, дебата о глобалном порасту становништва је добила невиђен еколошки алармантно застрашујући тон, објављивањем већ споменуте књиге Паула Ерлиха *Популациона бомба* (1968)

и Извештаја Римског клуба *Границе раста* (1972), које су убрзо постале међународни бестселери (Frey 2011, 89).

Извештај Римског клуба *Границе раста* предвиђао је да ће свет доживети колапс 2050. године на основу софтверског прорачуна, базираног на следећим варијаблама: популациони раст, степен морталитета, количина природних ресурса, степен загађења животне средине и количина произведене хране. Извештај је написао међународни тим реномираних научника у Институту за технологију у Масачусетсу (МИТ), а наручен је од стране Римског клуба, неформалне међународне групе различитих бизнисмена, државника и научника, док је финансијер пројекта била фондација Фолксваген (*Volkswagen*) из Немачке (Nikitović 2009, 90). Тим научника је на основу наведених варијабли, моделирао податке до 1970. године и развио неколико могућих сценарија догађаја до 2010. године, у зависности од тога да ли ће човечанство преузети озбиљније кораке, када су у питању проблеми животне средине и оскудице природних ресурса. Иако Извештај није идеална студија, нити нуди решења наведених проблема, њена је вредност у томе што указује на значај ових питања у широј јавности.

Крајем двадесетог века и након демографске револуције, споменуте теорије и анализе су се приказале као песимистично и неадекватно средство за давање практичних решења. Управо, у периоду осамдесетих година двадесетог века, развијају се тзв. *оптимистичне популационе теорије* које сматрају да популациони притисак као претња климатских промена настаје услед лоше донетих одлука носиоца власти и политичких елита.

ГЛОБАЛНА ПОПУЛАЦИОНА ПОЛИТИКА КАО ОДГОВОР НА СВЕ ВЕЋИ ПОПУЛАЦИОНИ ПРИТИСАК

Веће политичко и научно интересовање за промоцију „популационе стабилизације" (кроз контролу фертилитета жена) са циљем да се предупреде климатске промене (Hendrikson i dr. 2017, 295), долази из држава Богатог севера, које су почеле да формулишу, а затим и да имплементирају популациону политику у сиромашним државама Југа. Савет за становништво (*The Population Council)*, у чијем се одбору повереника налазио и некадашњи председник Светске банке, Џејмс Волфенсон (*James Wolfensohn*), такође покушава да трансформише климатске промене у проблем усредсређен на будући раст становништва на Југу (Ross 2000, 19).

Очекивања да ће раст светске популације бити сконцентрисан у најсиромашнијим државама, нарочито у муслиманским државама које пате од недостатка квалитетног образовања, капитала, здравствене заштите, полиције и канализације, указују на забрињивајући тренд (Goldstone 2010, 31) и на појаву ,,нове популационе бомбе" у земљама у развоју.

Парадоксално је да пет богатих држава света (НР Кина, Сједињене Америчке Државе, Индија, Руска Федерација и Јапан) емитују на годишњем нивоу приближно две трећине укупног угљен-диоксида (58,41%).[4] На глобалном нивоу, богати Север у коме живи око 20% светске популације, одговоран је за 80% емисије угљен-диоксида, који доприноси постојећим климатским променама (The Corner House, 2009). Уколико упоредимо еколошки отисак просечног становника из неке од најбогатијих држава света, он је у просеку 175 пута већи у односу на отисак просечног становника из неке од најсиромашнијих држава света (OXFAM International, 2015). Конкретно, то значи да је један становник на Глобалном Северу одговоран за поспешивање ефеката климатских промена, као и 175 становника на Глобалном Југу, а разлика у стопи природног прираштаја на Глобалном Северу и Глобалном Југу нису толико драстичне, да би могле да нивелишу ове разлике у еколошким отисцима. Сви наративи да прекомерно становништво, нарочито из земаља у развоју, утичу на интезивирање ефеката климатских промена, оспорени су простом математичком рачуницом.

Најзначајнија конференција која је утицала на усвајање глобалне популационе политике услед бојазни од претњи климатских промена је одржана у Каиру 1994. године. Међународна конференција о становништву и развоју *(The International Conference on Population and Development)* утицала је на планетарно ширење идеја да се успоравањем раста становништва смањује сиромаштво, остварује економски напредак, побољшава заштита животне средине, као и да се смањује потрошња ограничених ресурса (UN DESA 2021, 14). Конференција је била прва (и једина одржана до сада) која је комбиновала питања популационе политике и заштите животне средине. Усвојен је револуционарни Програм акције у ком се истицало да репродуктивно здравље и права жена заузимају централно место у националним и глобалним развојним напорима (UN Women 2019). Значај споменуте конференције је велики, јер су се делегати усагласили по питању одбацивања неомалтузијанске претпоставке по којима је снижавање наталитета међу сиромашним

4 За преглед емисије CO2 по државама видети: Worldometer, n.d.

државама једини пут развоја (Frey 2011, 96). Након деценија током којих су демографи идентификовали растуће становништво на Глобалном Југу као главну препреку за постизање друштвено-економског развоја, дебата се одлучно померила са макроанализе – *смањење наталитета друштвених класа* на микро ниво – *појединца* (Frey 2011, 96).

Поред периодично одржаваних међународних конференција које се баве питањима популационе политике, 1969. године је основан Популациони фонд Уједињених нација (УНФПА). Популациони фонд је данас активан у око 150 држава широм света. Њихова основна мисија је промоција права жена, мушкараца и деце са циљем уживања у здравом животу и једнаким могућностима, помоћ државама у коришћењу података о становништву у развојне сврхе и осигурање да је свака трудноћа пожељна, свако рођење безбедно, свака млада особа заштићена од ХИВ-а и да се свака девојка и жена третира достојанствено и са поштовањем (Frey 2011, 75–76). Посебан задатак УНФПА се односи на питања популационог раста и климатских промена. Климатске промене највише погађају маргинализоване друштвене групе, жене и децу, и погоршавају њихове већ постојеће изазове и рањивости. Услед неадекватно усвојене глобалне популационе политике и њеног утицаја на најрањивије друштвене групе, УНФПА закључује да тренутни напори за прилагођавањем климатским променама нису довољни, нити су осмишљени да спрече несразмеран утицај на ове групе људи.[5] Потребно је усвојити адекватну популациону политику, која ће бити посебно фокусирана на земље у развоју и маргинализоване друштвене групе. Не може постојати исти модел за прилагођавање климатским променама најразвијенијих држава Богатог Севера, које поседују и више ресурса и институционалних механизама, а које хронично паде од ниског природног прираштаја, и оних сиромашних држава Југа. Такође, велико је лицемерје приписивати одговорност за појачавање ефеката климатских промена на земље у развоју, које су свакако најмање одговорне, а трпе највеће последице. Међутим, докле год се популациона политика креира на богатом Северу, реторика о великом популационом притиску сиромашних држава Југа на климатске промене ће бити доминантна.

5 Више о активностима УНФПА, видети: United Nations Population Fund [UNFPA]. 2021.

СТУДИЈА СЛУЧАЈА: РАТ У ДАРФУРУ

Наратив о прекомерном становништву се често користи као оправдање за интервенције у државама које имају висок наталитет. Истовремено, интервенције постају изговори када за последицу имају додатну еколошку катастрофу, климатски конфликт или таласе климатских миграција. Повезивање разних сукоба са оскудицом природних ресурса и пренасељености има функционалну улогу да учини Западне интервенције бенигним и неопходним (Ross 2000, 19). Према Извештају из 2008. године, под насловом *Клима сукоба (A Climate of Conflict*), тврди се да климатске промене вероватно појачавају склоност насилним сукобима код 46 сиромашних држава (у којима живи више од 2,7 милијарди људи) и да изазивају политичку нестабилност у још 56 држава (у којима живи преко 1,2 милијарди људи) (Smith and Vivekananda 2008, 7–8). У Извештају постоји корелација односа између оскудице природних ресурса и загађена животне средине са могућношћу избијања насиља. Како би се предупредио такав сценирио, аутори Извештаја наглашавају круцијалну улогу међународних организација које би требало активније да се укључе у процес изградње мира мерама прилагођавања климатским променама. Значајно је нагласити и положај мултинационалних корпорација које учествују на терену у улози доброчинитеља и дистрибутера „помоћи Богатог Севера ка Сиромашном Југу". Такве корпорације углавном су ослобођене одговорности за деградацију животне средине и екстракције природних ресурса, као и од сваког вида маскираног политичког насиља. Ауторке анализом рата у Дарфуру приказују како један сукоб може бити окарактерисан из перспективе западних медија као климатски конфликт успомоћ реторике о прекомерном становништву, и нуде одговор на питање шта је заиста позадина рата у Дарфуру.

Сједињене Америчке Државе (САД) и међународне организације су 2007. године забринуте климатским променама, приказале Африку примарним жариштем на коме је потребно интервенисати, издвајајући пример грађанског рата у Дарфуру окарактерисаног као климатски конфликт (Hendrikson i dr. 2017, 298). Случајност или не, овај развој догађаја се поклопио са успостављањем нових америчких војних команди за Африку, АФРИЦОМ (Hartmann 2010, 241). Западни медији су као узрок грађанског рата навели популациони притисак, у комбинацији са несташицом природних ресурса. Такође, Еколошки програм

Уједињених нација (УНЕП) је објавио Извештај о Судану у коме се наводи да су прекомерно становништво и прекомерна стока, пропраћени недостатком пијаће воде, услед климатских промена, покретачи конфликата у региону (Hendrikson i dr. 2017, 298–299). У комбинацији са несташицом воде, која је узроковала велику сушу, било је готово немогуће прехранити велику количину стоке. Са другим највећим стадом на афричком континенту (после Етиопије), стока је централна компонента пољопривредног сектора Судана.[6] Процењује се да се половина становништва Судана бави сточарством и да је њихова егзистенција повезана са егзистенцијом стоке. Још од осамдесетих година двадесетог века, у Дарфуру је забележена дезертификација и лоше управљање плодним земљиштем. Велико смањење обрадивог плодног земљишта, које се користило за испашу стоке, а са повећаним сточним фондом, интезивирало је сукобе арапских номадских сточара (који су користили бунаре које би пронашли за напајање стоке) и афричких ратара којима је свака кап воде била драгоцена.

Извештај и Западно медијско извештавање су приказали само изабране делове стварности, тј. приказане су оне тврдње које иду у прилог тези да је у питању климатски конфликт. Информације о великом извозу суданске стоке на Блиски исток; неискоришћеност воде и земљишта на извесним локалитетима, као и њихова прекомерна употреба, заједно са дуготрајним историјским конфликтима због земље (Hendrikson i dr. 2017, 299) су селективно избрисани из Извештаја. Западна реторика је игнорисала основне елементе суданске политичке економије која је помогла стварању и одржавању сукоба; велике неједнакости у богатству и моћи између елита у престоници и сеоског становништва у руралним срединама; владине пољопривредне политике које су фаворизовале велике механизоване фарме и шеме наводњавања преко кишне пољопривреде малих фармера; политичка незадовољства већине људи; деградације земљишта и присилне миграције (Hartmann 2010, 236). Најзначанији узрок свих сукоба у Судану је заправо национализација земљишта. Национализација земљишта, спроведена 1970. године, према којој су људи могли добити приступ земљи само путем споразума са владом, постала је терен за широко отимање земље од стране елита и повод за маргинализацију сточара (Hartmann 2010, 236). Неправедна расподела ресурса и учестали спорови око приступа и контроле све оскуднијe земље, стоке и воде између сточара и земљопоседника, у комбинацији са слабим

6 Видети: United Nations Environment Programme, 2007.

државним институцијама, су главни фактори конфликта (Smith and Vivekananda 2008, 30). Такође, сукоб има и етничку димензију између арапско-афричког становништва, која је за последицу имала етничко чишћење 200 хиљада људи и преко 2 милиона расељених лица (Smith and Vivekananda 2008, 30).

На примеру сукоба у Судану очигледан је превише поједностављен приказ стварности – посматрати климатске промене као главни извор и покретач конфликта. Таква симплификација доводи до тога да детерминизам животне средине надјача озбиљну анализу политичке моћи и донетих политичких одлука, које су уистину катализатори свих сукоба. Друге афричке државе, као што је 16 држава Сахелског појаса је такође погођено климатским промена и осетило је утицај глобалног загревања (нпр. Мали и Чад), али у тим државама није било климатског конфликта и само је Судан доживео такав разорно насиље (Smith and Vivekananda 2008, 30). Због чега онда, узимајући у обзир Западни непоколебив став, у осталим афричким државама није дошло до избијања конфликата, ако се тврди да су климатске промене и прекомерно становништво катализатори конфликата? Одговор је јасан – климатске промене не могу саме по себи објаснити узроке и размере избијања сукоба у Судану, већ их треба посматрати у комбинацији са другим факторима који су утицали на избијање оружаног сукоба. Постоји обиље примера емпиријских студија случаја афричке пољопривреде, сточарства и шумарства које доводе у питање конвенционалне неомалтузијанске наративе о прекомерном становништву, оскудици природних ресурса као узроку сукоба (Gausset et al., 2005; Derman et al., 2007). Конфликт у Судану није усамљен случај.

ДА ЛИ ЈЕ НА ПРАГУ НОВА МАЛТУЗИЈАНСКА ЕРА?

Дискурс о прекомерном становништву и његовом утицају на климатске промене не нуди адекватно објашњење које популационе политике треба усвојити како би се смањио популациони притисак. Усвајање политике контроле планирања породице, кроз таргетирање фертилитета жена, не решава суштину проблема са којима се човечанство суочава у 21. веку – повећана и неконтролисана емисија гасова са ефектом стаклене баште из држава са високим дохотком, а забележеном високом стопом морталитета становништва. Потрошачке навике богатих друштава имају много већи утицај него укупан број становника на климатске промене. Ипак, малтузијански страхови и размишљања и на основу њих усвојене популационе

политике у 21. веку, не показују знакове одумирања. Експанзивни пораст становништва на Глобалном Југу даје нову димензију проучавања утицаја прекомерног становништва на климатске промене и друге бројне еколошке проблеме.

Становништво расте рапидном брзином, посебно у земљама у развоју, па је често присутна тврдња о популационом притиску на климатске промене из сиромашног Југа. Међутим, иако су ове државе последњих неколико векова доживеле експанзиван раст становништва, оне нису највећи светски емитери угљен-диоксида, већ су то најбогатије државе Запада. Ауторке су радом показале како се причом о популационом притиску маскирају интереси моћних политичких и економских актера, правдају разни облици интервенција и мешања у унутрашње политике сиромашних држава. У позадини свих „стрепњи и страхова" за предупређење климатских промена, налазе се економски и политички интереси богатих држава. Реторика о прекомерном становнштву и на њој засноване тврдње о негативном утицају на климатске промене приказују искривљену слику реалности, где пуну одговорност сносе најрањивије социјалне и друштвене групе Глобалног Југа. Инжењерски прорачун раста броја становника и усвојене популационе политике се нису показали успешним у прошлости и утопистички је примењивати такав модел за будућност. Уместо тога, такве политике су утицале на подривање људских права, првенствено репродуктивних права жена, када су у репродуктивној доби принуђене да имају мање деце или да уопште не рађају. Фокус сваке популационе политике требало би да буде на људима, а не на популацији. Свођењем људи на бројеве статистичким приступима, одузима им се слобода и људскост.

РЕФЕРЕНЦЕ

Angus, Ian, and Simon Butler. 2011. *Too many people: Population, immigration, and the environmental crisis*. Chicago, IL: Haymarket Book.

Bouvier, Leon F, and Jane T. Bertrand. 1999. *World Population: Challenges for the 21st Century*. Santa Ana, CA: Seven Locks.

Connelly, Mathew. 2008. *Fatal misconception: The struggle to control world population*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Derman, Bill, Rie Odgaard, and Espen Sjaastad. 2007. *Conflicts over Land and Water in Africa.* James Currey: Oxford.

Frey, Marc. 2011. "Neo-Malthusianism and development: shifting interpretations of a contested paradigm." *Journal of Global History*. 6 (1): 75–97.

Gausset, Quentin, and Michael Whyte. Birch-Thomsen, Torben. 2005. *Beyond Territory and Scarcity: Exploring Conflicts over Natural Resource Management*. Stockholm: Uppsala Nordiska Afrikainstitutet.

Goldstone, Jack. 2010. "The new population bomb." *Foreign Policy*, 89 (1): 31–43.

Hartmann, Betsy. 2010. "Rethinking climate refugees and climate conflict: Rhetoric, reality, and the politics of policy discourse." *Journal of International Development*, 22: 233–246.

Hendrikson, Ana, Nikolas Hildjard, Lari Lohman, i Sara Sekson. 2017. „Globalna populaciona politika." U *Globalna socijalna politika*, ur. Nikola Jejts, 283–306. Beograd: Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka.

Ivanović, Petar, i Radević Dragana. 2012. „Da li je Maltus bio u pravu?" U *Stanovništvo i razvoj*, ur. Veselin Vukotić i dr. 102–111. Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka.

Miladinović, Slobodan. 2012. „Pitanje ekološke održivosti populacionog rasta." *Teme* 36 (2): 581–595.

Nikitović, Vladimir. 2009. „Granice rasta: Tridesetogodišnja revizija." *Stanovništvo*. 1: 89–104.

OXFAM International. 2015. "Extreme Carbon Inequality: Why the Paris climate deal must put the poorest, lowest emitting and most vulnerable people first." Last accessed Jule 5 2022. https://policy-practice.oxfam.org/resources/extreme-carbon-inequality-why-the-paris-climate-deal-must-put-the-poorest-lowes-582545/.

Population Matters. 2018. "Climate change." Last accessed June 29 2022. https://populationmatters.org/the-facts/climate-change.

Poston, Dudley, and Leon Bouvier. 2010. *Population and Society: an Introduction to Demography.* New York: Cambridge University Press.

Ross B. Eric. 1998. *The Malthus Factor: Poverty, Politics and Population in Capitalist Development*. London and New York: Zed Books.

Ross B. Eric. 2000. "The Malthus Factor: Poverty, Politics and Population in Capitalist Development". *The Corner House.* Briefing 20. Last accessed Jule 6 2022. http://www.thecornerhouse.org.uk/sites/thecornerhouse.org.uk/files/20malth.pdf.

Smith, Dan. Janani, Vivekananda. 2008. "A Climate of Conflict." Stockholm: Sida with International Alert, 1–62. Available from: https://cdn.sida.se/publications/files/sida41114en-a-climate-of-conflict.pdf

Stephenson, Judith, Karen Newman and Susannah Mayhew. 2021. "Population dinamics and climate change: what are the links?" *Journal of Public Health* 32 (2): 150–156. doi: doi:10.1093/pubmed/fdq038.

Šantić, Danica. 2007. „Teorija populacionog optimuma." *Globus* 38 (32): 91–102.

Tarlo, Emma. 2001. *Unsettling memories: narratives of the emergency in Delhi*. London: C. Hurst & Co Publishers.

The Corner House. 2009. *The Climate change and "overpopulation": Some reflections*. Sturminster Newton: The Corner House.

United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division [UN DESA]. 2021. *Global Population Growth and Sustainable Development.* New York: United Nations Department of Economic and Social Affairs.

United Nations Environment Programme [UNEP]. 2007. *Sudan Post-Conflict Environment Assessment*. Nairobi, Kenya: United Nations Environment Programme. Available from: https://postconflict.unep.ch/publications/UNEP_Sudan.pdf.

United Nations Population Fund [UNPFA]. 2021. "What UNPFA does". *UNPFA.* Last accessed Jule 8 2022. https://www.unfpa.org/climate-change#readmore-expand.

UN Women. 2019. "From Cairo to Beijing: 25 years of the International Conference on Population and Development." *UN Women.* Last accessed 9 Jule 9 2022. https://www.unwomen.org/en/news/stories/2019/11/announcer-25-years-of-the-international-conference-on-population-and-development.

Vujić, Marko, Jasmina Madžgalj i Bogdan Stojanović. 2017. „Razvoj teorija populacionog progresa do koncepta održivog razvoja." *Ecologica* 24 (87): 521–526.

Đurđica Stanković
Institute for Social Sciences, Belgrade

Milica Topalović
Institute for Political Studies, Belgrade

POPULATION PRESSURE AS THE CAUSE OF CLIMATE CHANGE

Resume

In the paper, the authors problematize the impact of overpopulation on numerous existing global environmental problems: pollution and environmental degradation, climate changes and climate conflicts and unrest. The main goal of the paper is to point out the misuse of the discourse on population pressure for the purpose of masking the interests of powerful political and economic actors as well as for promoting the narrative of limiting population growth. The intention of the authors is to highlight the importance of using population theories (Malthusian, neo-Malthusian, eugenic and optimistic theories) which have the function of giving legitimacy to different political and economic interests. The paper offers an answer to a research question: why is overpopulation often considered an essential cause of climate change? The findings of this paper confirm the main hypothesis that the discourse of "overpopulation" affects the shaping of harmful policies and practices through the prism of concern about climate change. Special attention is devoted to the analysis of the civil war in Darfur, which stands out as an example of a climate conflict, which is portrayed through the lens of the Western media as a conflict caused by population pressure, combined with a shortage of natural resources and climate change. Comparative method, genealogy and document content analysis method were used in the paper.

Keywords: population pressure, climate changes, environmental problems, population growth, population theories, population policy, climate conflict, Global North, Global South

* Овај рад је примљен 14. јула 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2022. године.

УДК 316.64(497.16)“1990/2020“
DOI: https://doi.org/10.22182/pr.7332022.11
Прегледни рад

Владица Тодоровић
Факултет политичких наука Београд

АУТОРИТАРИЗАМ У ЦРНОЈ ГОРИ ОД 1990. ДО 2020. ГОДИНЕ

Сажетак

У раду смо се бавили ауторитаризмом у Црној Гори у периоду од 1990. до 2020. године. Истраживање смо почели од успостављања вишестраначког система у Црној Гори 1990. године, када власт осваја, односно задржава, Савез комуниста Црне Горе, који убрзо мења име у Демократска партија социјалиста Црне Горе, која влада наредних 30 година, све до 2020. када на парламентарним изборима 30. августа губи власт. ДПС је у различитим периодима мењао политику према заједничкој држави са Србијом, српском идентитету, српском језику, Српској православној цркви, али и поред промене политике, 30 година није изгубио власт на парламентарном нивоу, док је њихов председнички кандидат увек побеђивао на председничким изборима, а и данас председник Црне Горе је из ДПС-а. Анализирали смо у којим околностима су се јављали али и интензивирали периоди ауторитаризма, што је у највећем периоду карактерисало власт ове странке. Претпостављамо да се ауторитаризам јављао због процеса успостављања независне државе Црне Горе и да је касније интензивиран због консолидације државе Црне Горе и црногорске нације. У раду смо користили компаративну методу и методу анализе садржаја.

Кључне речи: демократија, Црна Гора, нација, ауторитаризам, црква, идентитет

Оно што је важно истаћи на почетку текста је национална структура у Црној Гори, која ће се мењати, и делити политичку сцену, нарочито након 1997. и поделе ДПС-а, на део странке који задржава то име и Социјалистичку народну партију Црне Горе (СНП), јер ДПС почиње да води изразито црногорску идентитетску политику. Подела у националној структури ће изазивати конфликте на политичкој сцени, поларизовати политичку сцену, и бити један од узрока повећања ауторитаризма владајуће странке, јер је власт од 1997/98. желела независну Црну Гору, али и да консолидује црногорску нацију.

Табела 1.

Година пописа	Број становника	Црногорци	Срби
1921.	249 238	нема	231 686
1948.	377 189	342 009	6 707
1991.	615 035	380 467	57 453
2003.	620 145	267 669	198 414

Извор: Никчевић 2007, 164–166.

Табела 2.

Година пописа	Број становника	Црногорци	Срби
2011.	620 029	278 865	178 110

Извор: Monstat 2022.

Приказали смо у пописима становништва само бројчани однос Срба и Црногораца. Први попис у Црној Гори одржан је 1909. године, али је од становника тражено да се изјасне само о верској припадности, као и на попису из 1931. Први попис на коме је тражено национално изјашњавање је попис из 1921. када су се сви православци изјаснили као Срби, док није било национално изјашњених Црногораца. Први попис на коме се појављују национални Црногорци је попис 1948. након победе комуниста у Другом светском рату и за време комунизма се задржао такав тренд изјашњавања већине грађана као Црногораца, док се мали број изјашњава Србима, па нисмо навели податке са пописа 1953, 1961, 1971 и 1981. године. Али са падом комунизма, не већ на првом

попису 1991. године, али на пописима 2003. и 2011. велики број грађана се изјашњава као Срби, што режим види као проблем, и према њима и због њих води ауторитарну политику.

АУТОРИТАРИЗАМ У ЦРНОЈ ГОРИ 1990–2006

Власт на првим вишестраначким изборима у Црној Гори 9. и 23. децембра 1990. године, освојио је Савез комуниста (СК), који убрзо мења име у ДПС.

Табела 3: Резултати

Политичка странка	Број мандата
Савез комуниста	83
Савез реформских снага Југославије	17
Народна странка Црне Горе	13
Демократска коалиција	12

Извор: Гоати 2001, 210.

Док први председник Црне Горе постаје кандидат ДПС-а, након другог круга председничких избора.

Табела 4: Резултати првог круга

Кандидат	Проценат освојених гласова
Момир Булатовић – ДПС	42,22%
Љубиша Станковић – Савеза реформских снага Југославије	16,4%
Новак Килибарда – Народна странка	8,3%

Извор: Гоати 2007, 210.

Табела 5: Резултати другог круга

Кандидат	Проценат освојених гласова
Момир Булатовић – ДПС	76,1%
Љубиша Станковић-Савез реформских снага Југославије	21,3%

Извор: Гоати 2007, 212.

Власт је на првим парламентарним изборима задржао СК, а и преседнички кандидат СК изабран је за првог председника Црне Горе. У овој странци која убрзо мења име у ДПС у већини су се изјашњавали као Црногорци. Али то није био јак национални идентитет, и углавном није прављена претерана национална разлика између Црногораца и Срба, и Срби нису сматрани за противнике Црне Горе.

Убрзо долази до распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ), и власт 1992. године организује референдум о останку Црне Горе у заједничкој држави са Србијом, након кога се већина грађана изјаснила за заједничку државу са Србијом, око 96% изашлих. Затим су представници две владајуће странке из две републике, на планини Жабљак написали тзв. Жабљачки устав којим је заживела Савезна Република Југославија (СРЈ). СРЈ је 1992. почела свој политички живот, а грађани су се навикавали на нову државу и вишестраначки систем. Други парламентарни избори одржани су 20. децембра 1992.

Табела 6: Резултати

Политичка странка	Број мандата
ДПС	46
НС	14
ЛС	13
СРС	8
СДПР	4

Извор: Гоати 2001, 219.

Табела 7: Резултати првог круга председничких избора 20. децембра 1992. године

Кандидат	Проценат освојених гласова
Момир Булатовић – ДПС	42,83%
Бранко Костић – Независни	23,7%
Новак Килибарда – НС	9,03%

Извор: Гоати 2007, 220.

Табела 8: Резултати другог круга 10.јануара 1993. године

Кандидат	Проценат освојених гласова
Момир Булатовић – ДПС	63,29%
Бранко Костић – Независни	36,71%

Извор: Гоати 2007, 220.

ДПС је у овом периоду подржавао политику Социјалистичке партије Србије (СПС) у погледу националног питања, односно положаја Срба у Хрватској и Босни и Херцеговини, и стварања Републике Српске Крајине и Републике Српске. Из резултата избора видимо и да су грађани Црне Горе у већини подржавали такву политику.

Поларизација у политичком животу Црне Горе се у првим годинама вишестраначког система односила пре свега на однос према заједничкој држави са Србијом, али и према политици Слободана Милошевића. ДПС је био доминантна странка, и био је за заједничку државу, у чијем формирању са СПС је и учествовао. Народна странка (НС) била је за заједничку државу, Либерални савез (ЛС) је био против, ове две опозиционе странке и против политике С. Милошевића и СПС-а. До 1995. године је трајао рат на бившим југословенским просторима, када у Србији и Црној Гори, није било превише услова за демократију, а и санкције међународне заједнице, лоша економска ситуација, карактерисале су те године. Власт странке настале из СК, која је деценијама вршила власт на недемократски начин, само је наставила такву политику, уз готово пуну контролу државне телевизије, најутицајнијег медија, али ипак уз извесну демократизацију у политичком животу. Постојали су од власти независни, електронски и штампани медији, који су

давали простор опозиционим странкама. Власт ДПС-а није превише инсистирала на црногорском идентитету и националним разликама између Црногораца и Срба. Српски је био званичан језик, власт није имала близак однос са Српском православном црквом (СПЦ), али није ни пропагирала ,,Црногорску православну цркву" (ЦПЦ). Српске странке нису биле прогањане, већ су биле део политичке сцене, док странке које су за независност Црне Горе биле на мети критике режима, који је тада водио политику заједничке државе са Србијом.

Табела 9: Резултати парламентарних избора 3. новембра 1996. године

Политичка странка	Број мандата
ДПС	45
Народна слога	19
СДА	3
Демократски савез Црне Горе	2
Демократска унија Албанаца	2

Извор: Гоати 2007, 221.

Након ових избора се наставила доминација ДПС-а, а убрзо долази до тектонских промена на политичкој сцени, поделе ДПС-а и почетак погоршавања положаја Срба у Црној Гори.

Странка се углавном држала пута ауторитаризма и подржавала Србију и Слободана Милошевића (Бибер 2020, 63). Али у јесен 1996. власт СПС-а одбија да призна резултате локалних избора у већим градовима Србије где је победила Коалиција ,,Заједно" коју су чинили Српски покрет обнове, Демократска странка, Грађански савез Србије, и још неке мање организације.

Мило Ђукановић, председник црногорске владе, је изјавио да ,,делује врло неубедљиво прича о томе како је опозиција нешто изманипулисала на тим изборима који се, као и свуда, организују под покровитељством власти. Стога је закључио како би признавање изборног исхода од 17. новембра ,,било најбоље решење" (Антонић 2002, 208). Власт је на нивоу заједничке државе функционисала под доминацијом две странке СПС-а и ДПС-а, све до локалних избора у Србији у јесен 1996. а ДПС је чврсто држао власт у Црној Гори у периоду од 1990. до 1996. године. Али догађа се подела у у ДПС-у око даље подршке режиму у Србији. Након поделе у странци, Мило

Ђукановић постаје нови председник ДПС-а, а Момир Булатовић Социјалистичке народне партије Црне Горе (СНП). Ђукановић 1997. године на председничким изборима побеђује Булатовића, који је у првом кругу имао више гласова.

Табела 10: Резултати првог круга председничких избора 5. и 19. октобра 1997. године

Кандидат	Број освојених гласова
Момир Булатовић-СНП	147 615
Мило Ђукановић-ДПС	145 348

Извор: Гоати 2007, 221.

Табела 11: Резултати другог круга

Кандидат	Број освојених гласова и проценат освојених гласова
Мило Ђукановић-ДПС	174 745, 50,79%
Момир Булатовић-СНП	169 257, 49, 20%

Извор: Гоати 2007, 221.

Након председничких, поводом новонастале ситуације поделе јединственог ДПС-а и победе кандидата ДПС-а на председничким изборима, 31.маја 1998. одржавају се парламентарни избори.

Табела 12: Резултати

Политичка странка	Број мандата
Да живимо боље	42
СНП	29
ЛС	5
ДС	1
ДУА	1

Извор: Гоати 2007, 222.

Након ових избора почиње постепена промена полититике власти ДПС-а према заједничкој држави, а ДПС почиње да води и црногорску идентитетску политику.

Од тада поларизација на политичкој сцени се одвија на линији за и против политике С. Милошевића и СПС-а у Србији. ДПС, НС, ЛС, СДП, против су такве политике, а за такву политику су СНП и Српска народна странка (СНС). У почетку сукоба ДПС је и даље номинално за заједничку државу са Србијом, док им у том тренутку наводно смета недемократска власт у Србији, НС и СНС су такође за заједничку државу, а ЛС и СДП за независну Црну Гору.

Од 1997. почиње фаза у којој Ђукановићев режим постепено преузима програм и идеологију Либералног савеза и Социјалдемократске партије, спроводећи их у корак по корак. У периоду 1997–2000, он је успомоћ Запада учинио велики корак у заокруживању посебног цивилно-безбедносног система а затим и финансијског, монетарног и царинског. Црна Гора је тада одбацила динар а увела немачку марку, поставила своју царинску службу и ојачала и опремила полицију тако да чини паралелну војску (Ђурковић 2013, 135). Као последица политике власти све више долази до поделе у становништву Црне Горе, на оне који се изјашњавају као Црногорци и Срби. Власт се удаљавала од Србије, представљајући да се удаљава од политике режима у Србији. Срби су се све више идентификовали са СНП. У то време и странка која је представљала Србе у Црној Гори, Народна странка се дели на странку која задржава то име, и чији председник остаје Новак Килибарда. Он је убрзо смењен са места председника јер је давао сепаратистичке изјаве, а нови председник постаје Драган Шоћ. Српска народна странка (СНС), коју је предводио Божидар Бојовић, почиње да блиско сарађује са СНП, док НС улази у коалицију са ДПС. Очекивала је да ће се демократизовати Црна Гора, јер још увек није доводила у питање заједничку државу са Србијом, иако је у коалицији била и сепаратистичка Социјалдемократска партија (СДП). Власт је најављивала демократску атмосферу ,отварање према Европи и раскид са недемократском политиком коју је водио режим СПС-а у Србији.

Раскол је означио почетак периода постепеног отварања и демократизације (Бибер 2020, 64). ДПС су у то време водила, тројица утицајних политичара: Момир Булатовић –председник Црне Горе, Мило Ђукановић – премијер и Светозар Маровић – председник скупштине. После раскола у ДПС-у режим ће бити персонализован у личности Мила Ђукановића.

За разлику од СПС-а и Србије, партија и режим у Црној Гори не могу се препознати и именовати по владару... Управо је олигархијска структура руководства омогућила сукоб који резултира поделом по

дубини организације и расцепом. Још је Аристотел у Никомаховој етици олигархију, коју дефинише као владавину неколицине, сматрао најрањивијим обликом владавине, који по правилу, заврши борбом међу олигарсима за коначну превласт (Стојиљковић 2006, 299). Ђукановић успоставља контакт са опозицијом у Србији која је са одобравањем дочекала супростављање Ђукановића Милошевићу, што је значило и слабљење режима у Србији, као и монолита власти у СРЈ. Зоран Ђинђић, председник Демократске странке и Ђукановић почињу сарадњу, а касније Милан Ст. Протић, један од лидера опозиције, изјављује да Ђукановић треба да се кандидује за председника СРЈ против Милошевића. Нису видели његове праве намере, а њега је интересовала само независна Црна Гора. Чак је након победе на председничким изборима 1997. године и Војислава Шешеља, председника Српске радикалне странке и заступника унитарне заједничке државе Србије и Црне Горе, Ђукановић позвао на своју председничку инаугурацију на Цетињу. Коалиција да ,,Живимо боље" побеђује на парламентарним изборима 1998. године. Сада на власти није била само једна странка, као до тада, већ коалиција, и ДПС дели одговорност у вршењу власти са до тада опозиционим странкама – НС и СДП.

Миодраг Лекић, амбасадор СРЈ у Риму, иначе министар спољних послова Црне Горе почетком 1990-тих, 27. априла 1999. за време бомбардовања НАТО пакта, у свој дневник који ће бити објављен под насловом ,,Мој рат против рата" пише: ,,Из Црне Горе најзад стиже лепа вест. Парламентарно најважније владајуће и опозиционе партије (ДПС, СНП и ЛС) потписале су споразум о политичком миру којим се гарантује стабилност у самој републици, до краја ратних дејстава (Лекић 2007, 135). Дакле, и даље је са новом коалиционом влашћу преовладавала атмосфера толеранције и демократизације у друштву. Али, само привремено због ратних дешавања.

Након НАТО бомбардовања 1999 године власт најављује референдум о статусу, не говорећи директно о независности плашећи се реакције С. Милошевића и Војске Југославије под његовом контролом.

Године 2000. владајуће странке које су биле у опозицији Милошевићу, одбиле су да изађу на изборе. Мило Ђукановић је већ две године бојкотовао рад савезне државе (Антонић 2002, 313). Након победе Демократске опозиције Србије (ДОС) у јесен 2000. године, власт почиње отворено да говори о независности јер више није било опасности од војне реакције Србије.

Са победом Ђукановића на председничким изборима 1997. брзо се отвара и црквено питање у Црној Гори. Године 1993. на Цетињу је основана „ЦПЦ" коју су подржавале личности које су желеле независну Црну Гору и биле блиске ЛС, дуго главне сепаратистичке странке. Када ДПС почиње да води изразито црногорску идентитетску политику, било је питање времена када да ће и црквено питање доћи на ред. Иако атеиста, Ђукановић схвата значај цркве за стабилност државе и консолидацију нације. И у медијима под својом контролом, почиње да даје простор „ЦПЦ", која се залагала за независну Црну Гору и пропагирала црногорски национални идентитет, док је митрополија СПЦ желела очување заједничке државе са Србијом и пропагирала је српски национални идентитет Црне Горе.

У часопису *Монитор*, са уређивачком политиком окренутој независној Црној Гори, писало је: „Питање нације тако и ово питање цркве неодвојиво је од питања црногорске државе. Негирањем једног или другог негира се у ствари Црна Гора и даље црногорска држава и српска црква у њој, ту не може бити јединства већ само сукоба... Тај сукоб може бити разријешен тако што ће ово бити Црна Гора, народ црногорски и црква црногорска, или их у противном неће бити. Ако остане српска црква, Срби из Црне Горе и српска Спарта, онда је ту јасан епилог" (Јевтић 2009, 144). Променом политике, ДПС преузима ове ставове, који говоре о неспојивости СПЦ, српског идентитета и независне Црне Горе.

Са падом комунизма и доласком Амфилохија Радовића за црногорског митрополита, црква постаје важан играч на политичкој сцени, јер се народ враћа цркви. Митрополит Амфилохије је покренуо обнову бројних цркава и манастира и захваљујући својој харизми постаје у испитивањима јавног мнења најпопуларнија личност у Црној Гори. Године 1997. приликом поделе ДПС-а, митрополит подржава Ђукановића, сматрајући да ће доћи до демократизације Црне Горе и самим тим до бољег положаја цркве.

Момир Булатовић каже: „Пред сам крај кампање, патријарх српски господин Павле, је примио у званичну посјету, Ђукановића и Маровића. Митрополит Амфилохије је, сасвим недвосмислено подржавао Ђукановића, што је изазвало бијес мојих присталица и значајно му умањило углед међу широким слојевима становништва" (Булатовић 2004, 267). Ђукановић је у јануару 1998. године, на Бадње вече, испред Цетињског манастира налагао Бадњак (Раковић 2019, 211). Али променом политике, видећи у деловању СПЦ препреку у процесу независности, почиње да се дистанцира од цркве која

му је дала подршку за останак на власти и почиње да фаворизује неканонску „ЦПЦ".

Мило Ђукановић је 10. јануара 2000. писао српском патријарху Павлу: „Молим Вас да својим ауторитетом утичете да се свештенство СПЦ у Црној Гори уздржи од исхитрених поступака који нису увијек у складу са основним хришћанским вриједностима. Већ 17. јануара 2000. у полицијској станици на Цетињу пријављено је оснивање вјерске заједнице ЦПЦ" (Раковић 2015, 84). У јануару 2004. црногорски премијер Ђукановић честитао је Божић, свим вјерницима, свјештенству „ЦПЦ", СПЦ и свим грађанима православне вјероисповјести у Црној Гори (94). Сада у Државној заједници Србија и Црна Гора, нешто више две године пре референдума о независности, Ђукановић прво у честитки помиње „ЦПЦ" па СПЦ, показујући коме даје предност и чекајући тренутак независности да би у независној држави покушао да прогласи аутокефалну цркву.

Поларизација у овом периоду су пратила питања, за српски или црногорски идентитет, независну Црну Гору или Црну Гору у заједничкој држави са Србијом, српски или црногорски језик, за Митрополију СПЦ или „ЦПЦ".

Године 2001, 22. априла када је ДПС већ неко време промовисао политику независне Црне Горе, одржани су парламентарни избори.

Табела 13: Резултати

Политичка странка	Број мандата
Побједа је Црне Горе	36
Коалиција за Југославију	33
ЛС	6
ДУА	1
ДСЦГ	1

Извор: Павићевић и др. 2007, 26.

Након ових избора политичка сцена подељена је на два непомирљива блока, блока за независну Црну Гору и блока за заједничку државу са Србијом. Убрзо су одржани нови парламентарни избори 20. октобра 2002. године.

Табела 14: Резултати

Политичка странка	Број мандата
Демократска листа за европску Црну Гору	39
Заједно за промјене	30
ЛС	4
Демократска коалиција Албанци заједно	2

Извор: Павићевић и др. 2007, 27.

Након ових парламентарних избора, блок за независну државу у парламенту је постао још снажнији од блока за заједничку државу, а председничке изборе је бојкотовала опозиција која је била за заједничку државу.

Табела 15: Резултати председничких избора 11.маја 2003. године

Кандидат	Број и проценат освојених гласова
Филип Вујановић – ДПС	139 620, 64,34%
Миодраг Живковић – ЛС	68 133,31,4%
Драган Хајдуковић. Независтан	9 242, 4,26%

Извор: Време 2003.

Са овим односом снага на црногорској политичкој сцени формирана је 2003. године Државна заједница Србија и Црна Гора орочена на три године до референдума о статусу Црне Горе 2006. У периоду до референдума црногорска власт је вршила интензивну медијску и сваку другу припрему за победу на референдуму.

Поларизација међу грађанима је достигла свој врхунац 21. маја 2006. на референдуму о статусу Црне Горе. Резултати референдума су: 55,5% изашлих грађана гласало је да Црна Гора постане независна, а 44,5% да Црна Гора остане у заједничкој држави са Србијом. Већина православаца гласала је за заједничку државу са 54,5%, према 45,5% (Раковић 2015, 98).

АУТОРИТАРИЗАМ У ЦРНОЈ ГОРИ ОД 2006. ДО 2020.

У сада независној држави 2006. почиње притисак власти на грађане који се изјашњавају као Срби јер је потребно консолидовати независну државу и црногорску нацију, која по попису из 2003. године није прелазила 50% становника Црне Горе. На првим изборима у независној Црној Гори 10.септембар 2006. био је следећи однос снага.

Табела 16: Резултати

Политичка странка	Број мандата
Коалиција за европску Црну Гору	41
Српска листа	12
СНП,НС,ДС	11
Покрет за промјене	11
Либерали и Бошњачка странка	3
ДУА, Демократски савез, ПДП	По 1 све 3 странке
Албанска алтернатива	1

Извор: Павићевић и др. 2007, 27.

Очекивано је да је ДПС са својом коалицијом победио на првим изборима у независној држави, јер је ДПС постао државотворна странка. Од тада власт почиње несметано од Србије да спроводи политику сузбијања српског идентитета у Црној Гори. Поларизација у независној држави, је на линији за и против српског идентитета. Против су ДПС и СДП, а за српски идентитет СНС, НС, СНП. Српске странке су постале ,,нелегитимне" јер су изгубиле на референдуму и сада су се окренуле очувању српског идентитета у Црној Гори, српског језика, српске културе, очувању Митрополије црногорско-приморске.

Роберт Дал пише: ,,У многим новим државама, у којима је осећање нације слабо, вође националистичких покрета, које су за време борбе за независност прокламовале као циљ и демократију, касније, као вође нове и крхке нације, виде организовану опозицију као претњу интегритету земље" (Дал 1997, 53). Што је више становништво на територији једне државе састављено од

мултинационалних друштава, то јест оних са различитим језиком, религијом, културом, то политика у таквој држави постаје сложенија јер је теже доћи до сагласности око основних начела демократије (Линц и Степан 1998, 47–48). Становништво наклоњено опозицији, и углавном српском идентитету је за власт у независној држави представљало проблем у консолидацији државе и нације, коју је могуће остварити и преко аутокефалне цркве, јер би Срби изгубили идентитетски ослонац у СПЦ, и били асимиловани у националне Црногорце. Режим, након независности, почиње интензивно да протежира „ЦПЦ".

Године 2007. режим излази са предлогом да се и ЦПЦ у Уставу помиње као званична верска заједница (Ђурковић 2013, 145). Потом је 18. априла 2007. године покушан упад Мираша Дедеића и његових присталица у цетињски манастир (Раковић 2019, 182). Претпостављамо је да је режим, овим упадом, желео да припрети Митрополији, да схвати реалност независне државе и да сама изрази жељу за аутокефалним статусом.

Табела 17: Резултати председничких избора у Црној Гори 6. априла 2008. године

Кандидат	Проценат освојених гласова
Филип Вујановић-ДПС	53,3%
Андрија Мандић-НСД	20%
Небојша Медојевић-ПЗП	14,5%

Извор: Deutsche Welle 2008.

У околностима тек створене независне државе победа кандидата ДПС-а се није доводила у питање.

Табела 18: Резултати парламентарних избора 29. марта 2009. године

Политичка странка	Број мандата
Европска Црна Гора	48
СНП	16
НСД	8
ПЗП	5
УДШ-ДУА, ФОРЦА, Алб. листа, Алб. коал.	Све 4 листе по 1

Извор: Bogdanović 2016.

Ово је период консолидације опозиције наклоњене српском идентитету која је морала пронаћи смисао борбе са режимом у околностима независне државе против које је била. И даље је поларизација на политичкој сцени на линији за и против српског идентитета у Црној Гори. На попису од 2011. године, власт је желела да постигне 50% оних који се изјашњавају као национални Црногорци, што би значило да постоји већинска нација у независној држави. Међутим, број оних који се изјашњавају као Црногорци није прешао 50%. Зато је ДПС хтео да повуче радикалан потез.

Године 2011. на шестом конгресу, ДПС је усвојио нови страначки програм, у коме је стајало и ово: „Пошто су православни вјерници у Црној Гори подијељени, превазилажењу ове подијељености најбоље погодује јединствена и организациона самосталност православне вјерске заједнице, уз пуно поштовање и афирмацију црногорског државног, националног и културног идентитета и међунационалног склада" (Раковић 2015, 105). Међунационални склад би био постигнут, ако би Срби постали национални Црногорци, а аутокефална црква би значајно помогла у том процесу.

Ђукановић каже да уз неспоран државни и национални идентитет, треба радити на снажењу културног идентитета да не бисмо зебли над независношћу. Овим је Ђукановић недвосмислено ставио до знања црногорска независност није заокружена и није потпуна док год у Црној Гори постоји Српска православна црква (Суботић 2020, 12–13).

Табела 18: Резултати парламентарних избора 14. октобра 2012. године

Политичка странка	Број мандата
Европска Црна Гора	39
ДФ	20
СНП	9
Позитивна Црна Гора	7
Бошњачка странка	3
Албанска коалиција	1
Форца	1

Извор: Bogdanović 2016.

На ове изборе је изашла и новоформирана коалиција Демократски фронт (ДФ) –Нова српска демократија и Покрет за промјене, странка српске провинијенције и странка црногорске провинијенције, коалиција која ће у наредним годинама представљати најјачег противника режиму.

Табела 19: Резултати председничких избора 8. априла 2013. године

Кандидат	Проценат освојених гласова
Филип Вујановић-ДПС	51,3%
Миодраг Лекић-Независан	48,7%

Извор: Deutsche Welle 2013.

На овим изборима се видела снага ДФ-а, јер је Лекић, кандидат кога је подржала ова коалиција, озбиљно угрозио кандидата ДПС-а Вујановића. Године у независној држави су пролазиле, парламентарни и председнички избори су се низали, али је власт ДПС-а опстајала.

Табела 20: Резултати парламентарних избора 12. октобра 2016. године

Политичка странка	Број мандата
ДПС	36
ДФ	18
Кључ	9
Демократе	8
СДП	4
Социјалдемократе и Бошњачка странка	Свака по 2
ХГИ	1

Извор: Heinrich-böll-stiftung 2016.

У току избора које је на крају добио, ДПС објављује да је у току покушај државног удара који покушавају да изведу поједини српски и руски држављани. Након избора почиње све отворенији прогон опозиције. Српски политички лидери у Црној Гори, Андрија Мандић и Милан Кнежевић су у „монтипајтоновском" процесу оптужени да су, заједно с припадницима руских служби и већом

групом српских држављана, имали намеру да на дан парламентарних избора у Црној Гори изврше „државни удар", и спрече улазак Црне Горе у НАТО (октобар 2016) (Раковић 2019, 275). Црна Гора је 2017. године примљена у НАТО савез. Власт је аплицирала за пријем у пуноправно чланство против воље становништва, што се видело у анкетама.

Табела 21: Резултати председничких избора у Црној Гори 15. априла 2018. године

Кандидат	Проценат освојених гласоца
Мило Ђукановић	53,8%
Младен Бојанић	33,5%

Извор: Radio Slobodna Evropa 2018.

Ове изборе је обележио повратак Ђукановића на место председника Црне Горе, као највећег гаранта независне Црне Горе, али и иницијатора даљег притиска на српски народ, нарочито на Митрополију црногорско-приморску. Године 2018. ДПС у Скупштини доноси закон којим се поништавају одлуке Велике подгоричке скупштине српског народа из 1918. године о присаједињењу Црне Горе Србији.

Власт ДПС-а је предложила Закон о слободи вјероисповјести у коме у члану 52 стоји, да вјерски објекти и земљиште за које се утврди да су изграђени, односно прибављени из јавних прихода државе или су били у државној својини до 1. децембра 1918. као културна баштина Црне Горе, државна су својина (Раковић 2019, 192–195). У децембру 2019. године закон је усвојен у Скупштини Црне Горе, уз противљење српских и појединих других опозиционих посланика, након кога су почели масовни протести не само Срба, већ и појединих грађана исламске вероисповести, али и неких чланова ДПС-а који СПЦ доживљавају као своју цркву. Протести су одржавани четвртком и недељом, све до појаве вируса Ковид 19.

И мањине су 1997/98 и промене политике у погледу заједничке државе давале подршку ДПС-у. Бошњачке и албанске странке, као и странка хрватске мањине – Хрватска грађанска иницијатива, знале су да је опозиција у већини српска. Српске странке су се од деведесетих противиле независној држави, док су мањине желеле независну Црну Гору, сматрајући да ће се тако поправити и њихов положај, имајући у виду историју лоших односа ове три мањине

(Бошњаци, Албанци, Хрвати) са српским народом у региону.

Да би остварио победу и спроводио свој програм ДПС није смео ништа препустити случају, сваки глас је у тој борби био битан. Један од начина је и запошљавање својих присталица. На једном снимку Зоран Јелић, директор Завода за запошљавање, каже: „Једна запослена особа доноси четири гласа. Ако запослимо нашег човека, смањујемо број њихових и повећавамо број наших. Кад нашем човеку помогнемо да се запосли, то су четири гласа за ДПС" (Бибер 2020, 68). Према подацима Министарства за људска и мањинска права о националној структури у државним институцијама из 2016. године само 7,3% Срба је запослено у државној управи, док је проценат Црногораца 82,11% (Radio televizija Crne Gore 2016). Ауторитарни режими зависе од једне личности, која је неспорни лидер у владајућој странци и држави. Ђукановић се више пута повлачио са званичних функција, окрећући се бизнису, и остајући „само" председник странке. Али је било јасно да он води политику, и када су премијери били Жељко Штурановић, Игор Лукшић, Душко Марковић, или на месту председника Црне Горе – Филип Вујановић.

Кроз цео период од независности 2006. власт је говорила о мешању државе Србије у унутрашње ствари Црне Горе. Свака брига Србије за Србе у Црној Гори се тако третирала. Власт је сматрала да су Срби у Црној Гори у заблуди да су Срби. Посрбице, био је погрдан назив од стране политичких странака националних Црногораца. Затим су говорили да је црква Србије вековна Митрополија црногорско-приморска, или експозитура Србије, или да Русија врши утицај преко цркве, причали су о великосрпској политици, великосрпском национализму... Двојно држављанство са Србијом је спречавано. Чак је и Предраг Поповић, једно време председник Народне странке, изгубио црногорско држављанство, јер је признао да има држављанство Србије.

Душко Кнежевић, бизнисмен и власник Атлас групе, је 2019. дошао у сукоб са режимом и почео да износи компромитујуће податке – да је ДПС помагао милионским сумама. Режим је забранио улазак у Црну Гору, под изговором да представљају опасност по националну безбедност: академику Матији Бећковићу, историчарима Александру Раковићу и Чедомиру Антићу, правнику Дејану Мировићу, музичару Влади Георгијеву и групи Београдску синдикат чији чланови су поводом литија написали песму „Свиће зора", коју су хтели да промовишу у Црној Гори.

Режим је константно одржавао ванредно стање ставом да Црној Гори прети Србија која ју је већ једном 1918. године

окупирала. Сваки избори су били судбоносни јер се одлучивало о опстанку Црне Горе.

Покренута је кампања ,,Никада више 1918" којом се обједињавање јужнословенских простора у велику југословенску државу тумачи као окупација Србије према Црној Гори. Спроведена је егзекуција чак и над сто година старим одлукама Велике скупштине српског народа у Црној Гори из 1918. године којим се Црна Гора обједињава са Србијом и другим јужнословенским подручјима у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца (Станковић 2020, 62).

Опозиција је на изборе 30. августа 2020. године изашла у три колоне. Коалиција ,,За будућност Црне Горе" коју је је предводио Здравко Кривокапић до тада широј јавности мало познати професор на Машинском факултету у Подгорици, и на Богословији Св. Петра Цетињског на Цетињу, оснивач невладине организације ,,Не дамо Црну Гору", која је окупљала интелектуалце који су се противили Закону о слободи вероисповести и који је имао за циљ да одузме имовину Митрополији црногорско-приморској, Коалиција ,,Мир је наша нација" Алексе Бечића, и покрет ,,Уједињена реформска акција" (УРА) Дритана Абазовића.

Табела 22: Резултати

Политичка странка	Број мандата
ДПС	30
За будућност Црне Горе	27
Мир је наша нација	10
УРА	4
Социјалдемократе и Бошњачка странка	Свака по 3
СДП	2
Албанска коалиција ,,Једногласно" и Албанска листа	Свака по 1

Извор: Skupština Crne Gore 2020.

ДПС је након ових избора на парламентарном нивоу изгубио власт. Након пораза, ДПС је организовао окупљања својих присталица, позивао ЕУ да се не меша, желео дијалог са

победницима, да и поред пораза подели власт. Али када је објављено да је америчка амбасада послала мејл свим западним амбасадама да је ДПС изгубио, било је јасно да је после 30 година дошло до промене власти у Црној Гори, на парламентарном нивоу.

РЕФЕРЕНЦЕ

Антонић, Слободан. 2002. *Заробљена земља.* Београд: Откровење.

Булатовић, Момир. 2004. *Правила ћутања*. Београд: Народна књига-Алфа.

Бибер, Флоријан. 2020. *Успон ауторитаризма на Западном Балкану*. Београд: Библиотека XX век.

Гоати, Владимир. 2001. *Избори у СРЈ од 1990 до 1998 – Воља грађана или изборна манипулација*. Београд: ЦЕСИД.

Дал, Роберт. 1997. *Полиархија*. Београд : Филип Вишњић.

Ђурковић, Миша. 2013. *Тамни коридори моћи*. Београд: Укронија.

Јевтић, Мирољуб. 2009. *Политикологија религије*. Београд: Центар за проучавање религије и верску толеранцију.

Лекић, Миодраг. 2007. *Мој рат против рата*. Београд: Службени гласник.

Линц, Хуан и Степан Алфред. 1998. *Демократска транзиција и консолидација*. Београд: Филип Вишњић.

Никчевић, Желидраг. 2007. *Права Срба у Црној Гори*. Београд: ИГАМ.

Павићевић, Веселин. Срђан Дармановић, Оливера Комар и Златко Вујовић. 2007. *Избори и изборно законодавство у Црној Гори*. Подгорица: Центар за мониторинг ЦЕМИ.

Раковић, Александар. 2015. *Срби и религијски интервенционизам 1991 – 2015*, Београд: Хришћански културни центар др Радован Биговић.

Раковић, Александар. 2019. *Црногорски сепаратизам*. Београд: Катена мунди.

Станковић, Владан. 2020. „Идентитет националних Црногораца и српство.” *Политичка ревија,* 62 (1): 49–70. https://doi.org/10.22182/pr.6312020.2.

Стојиљковић, Зоран. 2006. *Партијски систем Србије*. Београд: Службени гласник.

Суботић, Момчило. 2020. „Идентитетска питања Црне Горе.” *Политичка ревија*, 12-13 (1): 11–48. https://doi.org/10.22182/pr.6312020.1.

Bogdanović, Milica. 2016. „Rezultati ranijih izbora." *Centar za demokratsku tranziciju*, 20. јун 2022. https://www.cdtmn.org/2016/09/23/rezultati-izbora-2006-2009-i-2012

Deutsche Welle. 2008. ,,Prvi izbori za predsednika Crne Gore nakon sticanja nezavisnosti." 15. јун 2022. https://www.dw.com/sr/prvi-izbori-za-predsednika-crne-gore-od-sticanja-nezavisnosti/a-3247581.

Deutsche Welle. 2013. „Aktuelni predsednik Crne Gore Filip Vujanović osvojio najviše glasova." 23. јул 2022. https://www.dw.com/sr/aktuelni-predsednik-cg-filip-vujanovi%C4%87-osvojio-najvi%C5%A1e-glasova/a-3248429.

Heinrich-böll-stiftung. 2016. „Još jedni istorijski izbori u Crnoj Gori, ali nema promjena." 28. јун 2022. https://rs.boell.org/sr/2016/11/02/jo%C5%A1-jedni-istorijski-izbori-u-crnoj-gori-promjena-nema./.

Monstat. 2022. „Rezultati popisa." 18. јун 2022. https://www.monstat.org.

Radio Slobodna Evropa. 2018. „Đukanović ponovo na čelu Crne Gore: završni korak ka evropskom putu." 5. јун 2020. https://www.slobodnaevropa.org/a/29167878.html.

Radio televizija Crne Gore. 2016. „U državnoj upravi 7,3% Srba i 1,3% Albanaca." 26. јул 2022. https://rtcg.me/vijesti/drustvo/118052/u-drzavnoj-upravi-73-srba-i-13-albanaca.html.

Skupština Crne Gore. 2020. „Raspodela mandata." 10. јун 2022. https://www.skupstina.me/me/poslanice-i-poslanici/raspodjela-mandata.

Vreme. 2003. „Predsednik posle treće pobede." 14. јул 2022. https://www.vreme.com/vreme/predsednik-posle-trece-pobede/.

Vladica Todorović
Faculty of Political Sciences, Belgrade

AUTHORITARIANISM IN MONTENEGRO FROM 1990 TO 2020

Resume

The authoritarian attitude towards Serbian population was tolerated by the European Union and the United States of America. They saw the Serbs as the main culprits for the wars in the 1990s and destabilizing factor in the region. The EU supported Montenegro's government and its the Euro-Atlantic integration. The opposition parties would slow the process and establish close ties with Russia. Proponents of such a policy were pro Serbian opposition parties, like the Serbian People's Party, which changed its name to the New Serbian Democracy, or once influential People's Party, which ceased operations in 2009. Opposition parties like the Movement for Change, the party of pro Montenegrin orientation, which will form the "Democratic Front" coalition with the New Serbian Democracy, attempted to establish international contacts. Their representatives warned on the state of democracy in Montenegro, with little success. The government recognized the independence of Kosovo. It supports and votes for the admission of Kosovo to all international institutions, such as Interpol, UNESCO. When cooperation with the Hague tribunal was ongoing, the government fully cooperated, in order to distance itself from Serbia and the events of the war, placing all the blame on Serbia. Montenegro was admitted to NATO in 2017, without referendum and against the will of citizens, as public opinion polls show. The government had a vision, as the then Prime Minister Duško Marković said, the EU supported the government that worked in the interests of the West, and didn't want deal with the uncertainty of government change. We distinguish several periods of DPS rule. The first from 1990 to 1996, the strong DPS, stable government, full cooperation with the SPS regime in Serbia, a similar authoritarian form of government, unchallenged by any other party or coalition. The break up into two parties in 1997, and the grouping of other parties around DPS and SNP, then came the period when DPS power was shaken, but Đukanović won the

presidential elections and formed the coalition with NS and SDP. The government survived. The period following the change in DPS policy on joint state with Serbia, 1997-1998 when NS left the coalition and joined the coalition around SNP. It led to power shifts after the 2001 elections. However, DPS remained in power. The strengthening of Montenegrin identity politics was followed by powerful media propaganda, with the announcement of a referendum on independence. In the 2002 elections, DPS wins again, now by a larger margin than previous year. The policy remains the same. The goal is winning the referendum. In 2003, the State Union of Serbia and Montenegro was formed. It was only an interim solution until the referendum. The authoritarian policy continued in the State Union. The year of referendum was decided. A new challenge for the DPS government was the referendum in 2006. In atmosphere of general polarization among citizens; the option of independent state of Montenegro won the majority. Subsequently the DPS and allied parties government was building an independent state and the Montenegrin nation. The authoritarianism and discrimination against citizens of Serbian nationality were growing. They were seen as an obstacle to the government's program, and strengthening the state and the Montenegrin nation. Long-term attempts to change the identity of Serbs into national Montenegrins, through a new interpretation of history, changing the name of the Serbian language first to the mother tongue, then to Montenegrin language, increased pressure on the Metropolitanate of Montenegro and the Littoral to declare the autocephaly of the church, and finally the announcement of seizure of property of the Serbian Orthodox Church. All this is led to the mobilization of the population through mass rallies, which decisively contributed to change of government in Montenegro in 2020 elections, for the first time in 30 years. Serbs in Montenegro welcomed the fall of the DPS regime. However, the new government of a small country which is also a member of the NATO, was put under enormous pressure by the Western powers not to openly lead pro Serbian politics. For this reason, the general population census is constantly being postponed. A sharp increase from 2011 census of population who declare themselves as Serbs is expected since the DPS is not in power. In local elections held in some towns, the DPS began to lose grasps on power, although it did receive a significant number of votes. This shows that the option of a Montenegrin and Serbian

separate identity is still strong. The 2020 opposition victory, to which the Serbs had a decisive contribution, does not exlude the possible future victory of the DPS or a similar option. That would reopen the issue of the autocephalous church, the assimilation of Serbs, the further building of the Montenegrin nation. It is their ideology, which they cannot forsake. Therefore the goal of the Serbs in Montenegro must be the reunification of Montenegro with Serbia, since only in that state can they expect long-term protection of their Serbian language, culture, the Metropolis of Montenegro and the Littoral, in other words, their national Serbian identity.

Keywords: democracy, Montenegro, nation, authoritarianism, church, identity

* Овај рад је примљен 28. јула 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2022. године.

ОСВРТИ, ПРИКАЗИ, ИСТОРИЈСКИ ДОКУМЕНТИ

263
Љиљана Коларски
КОРУПЦИЈА КАО НЕПРИЈАТЕЉ ПОЛИТИКЕ

269
Зоран Радоњић
ДИПЛОМАТСКИ ЗАПИСИ БЕОГРАД – БЕЧ 1999–2000.

273
Милорад Р. Радусиновић
ПИСМО ФЕЛДМАРШАЛА МИНИХА КНЕЗУ ЛОБКОВИЦУ ПОВОДОМ БЕОГРАДСКОГ МИРА 1739. ГОДИНЕ

281
Зоран Милошевић
ВИКТОР ИВАНОВИЧ ЈЕРМОЛОВИЧ: ОСНОВНИ ИНСТИТУТИ ГРАЂАНСКОГ ПРАВА СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ И ДРЖАВА КОНТИНЕНТАЛНЕ ЕВРОПЕ (X–XV ВЕК)

УДК 316.334.3:328.185(4-12)(049.3)
DOI: https://doi.org/10.22182/pr.7332022.12
Приказ

Љиљана Коларски*
Институт за политичке студије, Београд

КОРУПЦИЈА КАО НЕПРИЈАТЕЉ ПОЛИТИКЕ**

Тијана Перић Дилигенски. 2021. *Расправа о политичкој корупцији*. Београд: Чигоја штампа, 183 стр.

Књига истакнуте експерткиње за корупцију, Перић Дилигенски, бави се свеобухватном анализом комплексног и вишевековног феномена политичке корупције на простору постјугословенских република. Анализа корупције на највишим политичким нивоима на простору бивше Југославије превасходно је усмерена на две кључне ставке: испитивање узрока, односно, релације између институционалних аранжмана и појаве политичке корупције као и на анализирање појавних облика и последица проузрокованих коруптивним деловањем у политичком систему Републике Србије, у периоду постсоцијалистичке транзиције, али обухвата и остале државе на постјугословенском простору.

У настојању да се испитају наведени аспекти, књига је подељена на седам поглавља која се надовезују сходно аспекту политичке корупције који обрађују, те се започиње теоријско-методолошким одређењем политичке корупције, нужним за разумевање њених појавних облика, потом спреге институционалних аранжмана и дизајна изборног система са политичком корупцијом, утицају механизама условљавања Европске уније на борбу против корупције, односа отоманске и аустроугарске политичке културе и корупције и, на крају,

* ljiljana.kolarski11@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

последице политичке корупције на демократију.

Теоријско-методолошко одређење политичке корупције означено је као значајан подухват услед распрострањености и комплексности класификација те ауторка проналази за сходно да нагласи отклон од правног редукционизма анализирајући активности које су јој сличне – клијентелизам и лобирање.

Ауторка политичку корупцију посматра појавом чија се интригантност огледа у континуитету и различитом интензитету због чега је карактерише као један од најопаснијих фактора који нарушава политичко устројство државе. Иако није ни ексклузивитет у западним демократијама, свакако је дубоко етаблирана у државама у транзицији и разликује се по опсегу, политичкој култури, одговорности и последицама по демократију.

Политичка корупција представљена је као зависна варијабла на коју утичу независне: унутрашњи (облик државног уређења и пропорционални изборни систем) и спољашњи (који ће бити узети у разматрање, је процес придруживања ЕУ) институционални фактори који детерминишу висок ниво корупције. Идентификоване институционалне предиспозиције за појаву политичке корупције се огледају у децентрализацији државног уређења, пропорционалном изборном систему са великим изборним јединицама и затвореним изборним листама. Међу мноштвом изнетих виђења предности и недостатака унитаризма и децентрализма, ауторка се посебно позива на рад Џона Геринга и Стром Такера који у централизованом државном уређењу виде успех антикорупцијских програма али и да унитарни и парламентарни системи подстичу централизованије и кохезивније политичке партије на националном нивоу што последично повећава партијску снагу и ублажава политичку корупцију.

На самом почетку јасно је приказан хипотетички оквир, који истиче да је у постјугословенским републикама које немају централизовано државно уређење, у којима је заступљен пропорционални изборни систем са затвореним листама и великим изборним јединицама и које су остариле лоше резултате у процесу евроинтеграција ниво корупције у политичкој сфери на високом нивоу. Насупрот томе, указује се да децентрализација ствара већи подстицај за настанак корупције јер је број политичких центара одлучивања већи и укључује већи

број политичких актера. Полази се и од претпоставке да је у мањим изборним јединицама олакшано мапирање и санкционисање политичке корупције јер у њима бирачи лакше контролишу представнике.

Наведено становиште указује да су велике изборне јединице носиоци коруптивног потенцијала јер отежавају бирачима да контролишу своје представнике. Као потврду наведене тезе ауторка повлачи паралелу Србије и Црне Горе, у којима постоји најмањи број изборних јединица, док у осталим постјугословенским државама постоји више мањих изборних јединица што носи предност у мапирању и санкционисању политичке корупције јер је бирачима лакше да контролишу своје представнике. Као једини изузетак од овог правила наводи се Босна и Херцеговина сходно специфичности политичког и државног устројства базираном на етничким реалитетима на основу којих су креиране изборне јединице.

Упркос постојању бројних класификација политичке корупције књига је посвећена и краткој анализи феномена партократског аспекта, односно маркирању политичких партија, законодавне инстанце и правосудне инстанце (тужилачке и судске) као најзначајнијих генератора корупције. Наведено гледиште указује да присутност корупције у највишим државним и политичким нивоима доводи до феномена заробљене државе у којој се понашање по правним нормама доживљава као својеврсно „одступање“ јер је корупција институционализована.

Анализом партократског феномена, Перић Дилигенски жели да укаже да су политичке партије данас главни коруптивни агенси услед многобројних махинација које се дешавају приликом финансирања политичких партија. Стога, да би се предупредила злоупотреба новца у политичке сврхе неопходно је успостављање нормативног дизајна и институционалних механизама контроле финансирања политичких партија, активности и изборних кампања. Иако домен финансирања политичких активности није уређен на униформан начин у политичко-правним системима постјугословенских држава постоји тежња да се имплементирају међународни стандарди Савета Европе над чијом применом надзор врши ГРЕКО. Такође су наведен модели финансирања политичких активности свих постјугословенски држава и уочљиве сличности законодавног оквира и актера

који су надлежни за контролу коруптивних радњи. Посебно се истиче да је персонализована размена ситних привилегија за гласове непрестана тема на постјугословенском простору у време предизборних кампања и изборног дана чији је највећи пропуст несанкционисање учесника у таквим коруптивним односима. Казнена политика у овом сегменту је неделотворна, будући да се тај феномен константно јавља у појединим постјугословенским контекстима, пре свега у Србији и Босни и Херцеговини.

Као велику помоћ у унапређењу креирања и спровођења антикоруптивне политике Перић Дилигенски види евроинтеграцијски процес постјугословенских држава. Из тог разлога, настоји да упореди успех који државе остварују у легислативној форми кроз различите фазе придруживања Европској унији. Индекси перцепције корупције показују тренд да неке постјугословенске државе, пре свега Хрватска, Словенија, Црна Гора и Србија, показују највеће успехе у борби против корупције у фази отпочињања приступних преговора док се усаглашавање са ЕУ политиком повећава након отпочињања приступних преговора када државе показују више иницијативе да усвоје и имплементирају антикоруптивне политике. У настојању да на научно заснован начин представи степен корупције и политику условљавања ЕУ, узета је теорија институционализма рационалног избора, која казује да је политика условљавања ЕУ на постјугословенском простору ефикасна уколико је понуда за чланством извесна и ако таква политичко-економска калкулација одговара владајућим елитама.

Из тог разлога, у књизи су хронолошки (од 2000. године до 2020. године) приказане вредности композитног индекса (CPI) перцепције корупције у свакој постјугословенској држави која је праћена од стране *Transparency International*. Добијени резултати указују да су Словенија и Хрватска најмање корумпиране постјугословенске државе и да су најуспешније регулисале коруптивне радње. С друге стране, остале постјугословенске државе прате осцилације у погледу антикоруптивних процеса чији се заједнички проблеми налазе у слабим антикоруптивним капацитетима, недостатку политичке воље ка њеном сузбијању, неадекватна сарадња надлежних органа, слаба репресивна политика сузбијања политичке корупције која се често не истражује и не процесуира. Сходно наведеним чињеницама, закључује се да су механизми Европске

уније од кључног значаја за подстицање политичке воље у спречавање политичке корупције у политичким системима постјугословенских држава. Антикоруптивни успех у највећој мери зависи од имплементације активности предвиђених Акционим планом за поглавље 23 као најважнијим стратешким документом у области антикорупције.

За разумевање политичке корупције неопходно је узети у обзир политичку културу једног народа, као колективну меморију и искуство у политичком развоју. Отоманско царство и комунизам се у овој књизи препознају као окидачи за креирање „бакшиш културе" тј. коруптивних пракси јер су оба оличена у деспотском политичком систему са слабим бирократски апаратом и неповерењем у институције. Насупрот османском утицају који се дуже задржао и дубље пенетрирао на простор Балкана, у којем је корупција била институционализована као учестали начин функционисања административног и политичког апарата, вишевековни траг хабзбуршке доминације, са добро организованим административним апаратом подстакло је поверење у институције власти што се у огледа у делу где се највише задржало, у Словенији и Хрватској.

На крају књиге неизоставно је анализиран утицај политичке корупције на економски и демократски развој држава. Стога, у књизи је приметна интенција да се испита да ли економски раст детерминише редукцију корупције у демократијама. Кроз примере и поткрепљена објашњења изводи се закључак да урушавање режима настаје као последица промена у сфери политике, а не у сфери економије те да економски услови нису нужни за успостављање демократије што доводи до одбацивања детерминизма и економизма.

Као завршну констатацију ове књиге ауторка наглашава да различити политички системи креирају различите форме политичке корупције као и различите консеквенце, али да су кључне последице политичке корупције, без обзира на систем, подривање демократије, нарушавање владавине права и губитак поверења у одговорну владу.

* Овај рад је примљен 1. августа 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2022. године.

УДК 341.7/.8(497.1)“1999/2000“(049.3)
DOI: https://doi.org/10.22182/pr.7332022.13
Приказ

Зоран Б. Радоњић*
Народна скупштина Републике Србије, Београд

ДИПЛОМАТСКИ ЗАПИСИ БЕОГРАД – БЕЧ 1999-2000.

Радош Смиљковић, 2021. *Дипломатски записи Београд – Беч 1999-2000*. Београд: Београдски форум за свет равноправних, 309 стр.

Домаће издаваштво до сада је објавило већи број мемоара или дневничких записа домаћих дипломатских представника различитих профила и генерација, почев од краљевских амбасадора (Константин Фотић), преко заступника социјалистичке Југославије (Владимир Велебит, Вељко Мићуновић), до оних који су своје дипломатске дужности вршили у сложеним временима с краја 20. и почетка 21. века (Чедомир Штрбац, Срећко Ђукић, Миодраг Лекић).

Овој плејади аутора недавно се придружио и проф. др Радош Смиљковић својом новом књигом *Дипломатски записи Београд – Беч 1999-2000*. Мада по струци није био каријерни дипломата, проф. Смиљковић је током деведесетих година 20. века остварио запажену дипломатску каријеру најпре у Бугарској, а затим у аустријској престоници, Бечу. Само постављење у један од најважнијих светских дипломатских центара, седишта ОЕБС и специјализованих агенција УН, довољно говори о томе колико је ондашњи државни врх у њега у том моменту имао поверења. Чекање на завршетак уобичајених дипломатских процедура везаних за ступање на дужност пресечено је отпочињањем НАТО агресије. Амбасадор

* zoran.radonjic@outlook.com

Смиљковић се и пре формалне предаје акредитивног писма одмах упутио у Беч и отпочео живу дипломатску активност са јединим циљем да се што је више могуће и на сваки начин помогне угроженој држави и народу. У низу свакодневних сусрета са представницима политичког врха, научних и културних институција, угледним појединцима и колегама амбасадорима настојао је да пренесе званичне ставове југословенских власти и да замоли своје саговорнике за било какав вид помоћи угроженој држави и њеном становништву. Ти сусрети различито су протицали. Део саговорника је исказивао разумевање за југословенске позиције и ставове. Посебно су истакнути сусрети са председником парламента Аустрије др Хансом Фишером (45) и кардиналом др Францом Кенингом (28), који су и јавно осуђивали НАТО агресију и залагали се за што брже успостављање мира. Међутим, и поред тога што Аустрија није била у рату са Југославијом, највећи број њених најутицајнијих политичких функционера је ипак имао ставове блиске политици земаља НАТО и југословенски амбасадор је на тим састанцима приман хладно и резервисано. Врхунац су представљали притисци да се одустане од званичне церемоније предаје акредитивног писма председнику Републике Аустрије Томасу Клестилу, односно да се том приликом не одржи дипломатским протоколом обавезни инаугурациони говор (50–53). Као декларисаном левичару, проф. Смиљковићу је нарочито била разочаравајућа посета централи Социјалдемократске партије Аустрије, где је од стране њених челника уместо раније очекиване подршке добио критике за „антинатовску пропаганду коју је вршио пре званичне акредитације" и афирмативан став те странке према бомбардовању Југославије (16–17 и 39–40).

По окончању НАТО агресије и уходавању на функцији амбасадора, проф. Смиљковић се у поратном периоду још агилније посветио новим задацима на ширењу истине о НАТО агресији и тешком положају Срба и неалбанаца на Космету, те прикупљању помоћи за обнову државе. Сама листа личности које се у записима помињу и њихове касније дипломатске и(ли) политичке каријере (Волфганг Петрич, Волфганг Шисел, Ерхард Бусек, Бенита Фереро-Валднер, Владимир Грињин, Бисерка Турковић), сведоче о значају Беча као дипломатског центра и о

напорима проф. Смиљковића да са различитим политичким актерима покуша да нађе заједнички језик и избори неку корист за државу коју представља. У пуном светлу су приказане најразличитије активности шефа дипломатског представништва – од честих међусобних протоколарних посета са другим амбасадорима, предавања на универзитету (125–126), давања интервјуа за аустријске медије (168–171), посредовања приликом сусрета аустријских и југословенских привредника (214), присуства на различитим културним догађајима (203) и спортским такмичењима (121). Уочава се парадокс да док су званични контакти са дипломатама из држава чланица НАТО пакта ретки, истовремено представници компанија из тих држава, попут немачког *Сименса*, у разговорима са амбасадором траже канале за своје поновно учешће на југословенском тржишту (186). Из записа се могу назрети и унутрашњи политички проблеми са којима се југословенска држава тада суочавала, попут онога да су представници Црне Горе организовали изложбу савременог црногорског сликарства у аустријском парламенту, а да о томе нису ни обавестили југословенску амбасаду, нити упутили позив на отварање изложбе (201). Са друге стране, видљива су настојања да се са бившим југословенским републикама ради на нормализацији односа, најпре кроз међусобне разговоре (119), а затим и првим одласком југословенског амбасадора на пријем поводом хрватског националног празника (199).

Након септембарских савезних избора 2000. године и накнадних постизборних догађања и смене власти, постало је јасно да ће ауторова дипломатска каријера бити врло брзо окончана. У изјави за аустријске медије он је саопштио да се воља народа мора поштовати (237) и наставио са уобичајеним активностима, све до опозива крајем октобра 2000. године, изражавајући јавни протест што сада и појединци из нове власти Југославије долазе у посете Аустрији, а да о томе не обавештавају амбасаду (247–248).

Пишући и приређујући своје дневничке записе, проф. Смиљковић није описивао искључиво обављање својих професионалних политичких дужности. Мањи, али свакако незанемарљив сегмент чине и записи посвећени личном, породичном животу и дружењима са пријатељима за време годишњих одмора и службених долазака у Србију, од родне Почековине

крај Трстеника, до елитних резиденција у Београду и Карађорђеву. На више места се може увидети колико аутору значи добар однос са члановима породице, њихова срећа и остварeност, а нарочито са коликом радошћу је дочекивао сусрете са бебама-унуцима и вест да ће поново постати деда (196). Иако личне природе, и из ових редова се могу приметити неки интересантни детаљи који указују на међусобне односе и позиције моћи унутар припадника врха политичке елите. Тако нам аутор на самом почетку излагања открива да је 26. марта 1999. године одлучио да раније него што је првобитно био планирао крене за Беч, своју одлуку телефоном саопштава Мири Марковић, „што је она подржала у своје и Слободаново име“ (17), док касније описује замерке Мире Марковић да се део старих пријатеља није појавио на прослави рођендана Слободана Милошевића 1999. године (113).

Посебан део књиге (250–282) чини неколико ауторових есеја о односу Срба и Германа кроз историју, али и о другим актуелним политичким догађањима у Србији и региону. Ако се потенцијални читалац, зависно од својих политичких и иделошких погледа на свет можда и не мора сложити са свим ауторовим изнетим тезама и ставовима, он свакако мора признати да су они концизно изнети и аргументовано поткрепљени. Напослетку, књигу употпуњују регистар личних имена, опширна ауторова аутобиграфија и две рецензије.

Књига проф. Смиљковића представља интересатно и важно сведочанство о специфичном сегменту политике у кратком али бурном временском периоду скорије домаће историје. Писана једноставним и разумљивим језиком она је приступачна сваком читаоцу који жели да изблиза упозна рад једног амбасадора, а могла би бити од користи и потенцијалним истраживачима који би се одлучили за даље комплексније радове о историји домаће дипломатије.

* Овај рад је примљен 28. јула 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2022. године.

УДК 94(497.11)“1739“(044)
DOI: https://doi.org/10.22182/pr.7332022.14
Историјски документ

Милорад П. Радусиновић*
Београд

ПИСМО ФЕЛДМАРШАЛА МИНИХА КНЕЗУ ЛОБКОВИЦУ ПОВОДОМ БЕОГРАДСКОГ МИРА 1739. ГОДИНЕ

Писмо руског фелдмаршала Миниха аустријском кнезу Лобковицу (Лобковичу) је документ који илуструје незадовољство Русије слабашним отпором Аустрије Турској , кад је Хабсбуршка монархија након пораза код Гроцке 22. јула 1739. уступила Турском царству сјеверну Србију са Београдом.

Документ (који објављујемо у преводу на српски језик) данас се чува у ЦГАДА (*Центральный государственный архив древних актов,турецкие дела*) у Москви. Саопштавамо га у цјелини:

ПИСМО ФЕЛДМАРШАЛА ГРОФА МИНИХА КНЕЗУ ЛОБКОВИЦУ

Генералу аустријском, команданту у Трансилванији поводом мира закљученог између Цесараца и Турака 1739. године, писано 22. септембра 1739. године.

Милостиви господине мој!

Ја сам имао част добити Ваше писмо као и дневник војних дејстава након првог у овом мјесецу у вријеме кад смо ми свечано прослављали завојевање Молдавије, чији су се свјетовни и духовни

* Доктор историјских наука

представници покорили мојој Царици, Свемилостивој Господарици 16. септембра.[1]

Овдје се прилаже наставак мојих забиљежака кроз које ће се Ваша Свјетлост опширније упознати да сам се ја по заузимању Хотина, након што је потпуно разбијен непријатељ који се повукао на брзину, остављајући нам свој штаб с пољском артиљеријом коју су сачињавали честрдесет два топова и шест мортира., покренуо даље у Молдавију с армијом, којом сам имао част да командујем. Прешавши Прут 9. и 10. овог мјесеца, ја сам одмах ту изградио редут[2] св. Јована, кога сам ојачао јаким гарнизоном и с доста артиљерије. Затим сам истјерао Господара[3] с његовом војском и неколико стотина Турака из Јаши, његове престонице, покорене 4. овог мјесеца. Поправљајући разорена утврђења овог града, опремио сам и његов јак гарнизон неопходном артиљеријом.Одлазак Господара услиједио је таквом брзином да нам је оставио све своје бунчуке[4], двије најважније заставе, бунчук турског паше који је био код њега, више од тридесет других застава, које су припадале Турцима и Молдавцима, сву своју војну музику, три топа, двадесет четири бурета барута, складиште житарица, гдје се налазило хиљаду и по буради ражи и велика количина пшенице.

За вријеме ових успјеха морам да Вам признам да су ме писмо Ваше и ратни дневник зачудили и огорчили. С чуђењем сам запазио у њима да је Ваша Свјетлост већ одложила напад на непријатељске земље и,према томе, неће бити никаквих покрета на корист наше армије из правца Влашке, без обзира и на сигурна обећања цара, и на план активности договорене између њега и Царице, моје Монархиње.

Из писма Ваше Свјетлости доста сам јасно разумио да неочекиване ове околности толико Вас запањују као и мене. Читајући Ваше забиљешке, лако се може запазити да је у цесарској

1 Чтения имп. Москов.общества истории и древностей россиских, 1863, № 4,с 74-80. У руским текстовима тог времена Аустријанци се називају Цесарци. Руска царица Ана Ивановна (1693-1740, владала од 1730), кћерка старијег полубрата Петра Великог Ивана V и супруга Фридриха Вилхелма, војводе Курландије. У миру с Турцима 1739. Русија је задобила Азов, али није смјела да га утврђује.

2 Пољско земљано утврђење са насипом и ровом.

3 Бурхард Кристоф Миних (1683-1767), генерал-фелдмаршал, рођен у Олденбургу, у руској служби од 1721.године, у доба Ане Ивановне предсједник Војне колегије, у рату с Турском 1735-1739.командант руске војске.У доба Јелисавете Петровне 1742.прогнан, вратио се из прогонства 1762. у доба Петра III. Аустријски кнез Лобковић потицао је из чешког племства.

4 Штап с коњским репом, симбол власти код Турака и код украјинских хетмана-пр.М.П.Радусиновића.

армији и у вријеме 13. августа све било у добром стању,као и у Београду, гдје се, према вијестима које сам добио, налазио још доста јак гарнизон,способан да се дуго супротставља непријатељу, и чак су могли да га принуде да скине опсаду с великим губицима,а нарочито ако би се одлучили да прибјегну снажним испадима, уз помоћ царске армије чија је храброст већ довољно призната.

Ми смо се заваравали надом, ми који смо на крају разбили непријатеља, освојили Хотин, заробили гарнизон и команданта, пашу с три бунчука ,ми, који смо се брзим корацима приближили Дунаву да би понизили охолост гордих Османлија под Београдом.

Генерали царске армије су детаљно били обавијештени да је руска армија, прешавши срећно Дњестар и прогнавши с борбом 22. јула Турке, имала намјеру ићи право на непријатеља, а затим на Хотин. Као посљедицу тога требало је ишчекивати, а не журити да се закључи мир.

Умјесто да се тако поступи, како би налагала опрезност наредбе, у ратном дневнику је означен извјештај г-на Најперга, царског фелдцојгмајстера[5] и министра, који се налазио неко вријеме у турском штабу да су тачке, утврђене 1. септембра, потписане од Порте.

Па иако је прећутано у писму Ваше свјетлости, као и у поменутом дневнику, о важности скопљених договора и ово тим више зачудило,што ја никад нисам могао ни замислити да се толико не посвети пажња према Царици, мојој Господарици, остављајући ме у незнању о одредбама које се ње тичу, и по којима морам да водим остатак кампање, ипак сам сазнао кроз друге извјештаје да су закључени споразуми врло неповољни и потпуно супротни части и користи двају Узвишених кућа Царских.

Јер, прво, мораће се тврђава Београдска[6] порушити о трошку Царском, па чак од његове војске, зар то није договор, који тиче славе Царског оружја, за највећу осуду?

Друго. Ако умјесто задржавања ове тврђаве и рушења Оршаве, како је требало да буде, прву уступају Турцима, а другу остављају у веома добром стању у њиховим рукама, то зар им се не отварају кроз ова врата упад у Банат, Трансилванију и остале насљедње Царске земље сваки пут, када хоће да наруше мир, одакле ће им бити удобно да продру до самог Беча? Такав договор је веома срамотан, како за Цара тако и за сву Империју.

5 Генерала пјешадије-прим. М..П.Радусиновића

6 Очигледно Калемегдан- пр. М. П. Радусиновића

Треће. Биће истина да уступајући непријатељу Краљевство Српско[7] и Царску Влашку, у вријеме када је оружје вјерних савезника свуда побједоносно, ништа не може бити супротније од користи за оба Царска двора.

Нове власти су се окренуле против православља. Предњачили су исусовци најприје у Београду, Шапцу, Јагодини, Руднику и Параћину, доцније у Миријеву, Ваљеву, Пожаревцу и Градишту, а 1726. основана је католичка бискупија са сједиштем у Смедереву. У Београду се населило чак 400 њемачких породица. Београдски митрополит Мојсије Петровић замолио је главу православља Петра Великог да пошаље књиге и учитеље из Русије како би унеколико сузбили католичку пропаганду и унијаћење Срба. Руски учитељи су дошли, па су Срби у школи почели да се служе мјешавином српског, руског и старословенског језика.

И према истини, немогуће би било закључити штетнији мир и онда кад би непријатељ заузео Београд и разбио цесарску армију.

Најзад, гдје је нестао свети савез који треба да обавезује оба царска двора?

Русијани[8] заузимају тврђаве, Цесарци их руше и враћају непријатељу. Русијани освајају Кнежевине[9], Цесарци предају цијела Краљевства. Русијани доводе непријатеља до коначног пораза, Цесарци му уступају све, што он тражи и што може да му ласка и појача његов понос. Од стране Русијана продужава се рат, од стране Цесараца постиже се примирје и закључује мир.Гдје је, говорим ја, нестао овај нераскидиви савез? Могу да Вас увјерим, Господине мој, да ако би се Царска армија налазила у крајње безизлазном положају, Бечки би Двор, помоћу Царице моје Владарке, добио мир који би био часнији од оног кога је он сад закључио.

Ако је потребно да се баци поглед на протекла времена, видјеће се јасно да је Царица, моја Владарка:

Прво. Завршила један рат с Пољском, упркос свим настојањима краља Станислава и Пољских конфедерата, без обзира на Шведску и Француску, које нису жалиле ни новац, ни интриге како би учврстили Станислава на пољском престољу, откуда смо га ми свргли и уздигли Августа, курфирста саксонског.

Друго. Она је послала у помоћ армији Царски корпус војске која се састојала од десет хиљада пјешадинаца на ријеку Рајну, а

7 Након Пожаревачког мира 1718. године Аустрија је у сјеверној Србији са Београдом формирала Краљевство Србија, одбијајући да Угарској дворској канцеларији повјери земље које су јој припадале по насљеђу круне св. Стефана.

8 Тј. Руси – пр. М. П. Радусиновића

9 Мисли на Влашку и Молдавију – пр. М. П. Радусиновића

други корпус је био спреман да јој се присједини, што је веома помогло да се закључи посљедњи мир с Француском.

Треће. Она је почела сама садашњи рат с Турцима , остављајући Цару на вољу да дјелује с помоћним снагама или започне рат.

Четврто. Ако би побједоносна армија заузела тврђаве Азов и Хотин, опустошила Кубан и покорила Татаре, становнике ове области..

Пето. Она је овладала Перекопом, тврђавом коју су увијек сматрали за неосвојиву; два пута се турски гарнизон који се налазио у њој предавао у плијен са безбојном артиљеријом. Она је заузела Козлов, Карасу-Базар, Бакчисарај и продрла до самог срца Крима, разоривши и пустошећи сву ову област.Она је расијала у прах и пепео све Ногајске Татаре, који су живјели између Дњепра и Крима,одузевши им безбојне коње и рогату стоку.

Шесто. Тврђаве Очаков и Кинбург нису опстали под налетом оружја Њене армије[10], а прва од ове двије је касније одбрањена од напада Турака који су покушавали да је опет заузму. Током свих ових догађаја погинуло је више од педесет хиљада непријатељских бораца, уз то смо задобили небројену артиљеријy.

Седмо. Руска флота је предузимала четири кампање против Турака који су напунили бродовима Црно море и Азовско под командом капетан-паше.[11]

Осмо. Двор петербургски, расипајући невиђену суму новаца, пасивизирао је све покушаје и лукавштине Шведске и Пољске, које су припремале најопаснију завјеру, па је најзад Њена војска, разбивши свуда непријатеља, заузела Хотин и освојила сву Молдавију.

Укратко, ја не прихватам да се овдје изјасним о свим разлозима који би обавезеле Бечки двор да се уздржи у својој одлучности, рећи ћу само толико да се могло смјело ослонити на савезницу толико одану, толико велику и толико срећну као што је моја Свемилостива Владарка и не закључити, мимо сваког очекивања и без сваког важног губитка, мир, толико сраман и толико недоличан за оба двора.Уосталом, цијели свијет зна, и за то има много примјера, да Турци често бивају опсједнути непотребним ужасом и принуђени тврдоглавошћу јаничара да напусте битку у вријеме када их рачунају да су најмоћнији. То исто се могло надати код Београда, ако се буде одлучило да се пружи најјачи отпор. Гарнизон је имао поуздано

10 Тј. руске армије – пр. М. П. Радусиновића

11 Капудан-паша – командант турске ратне морнарице – пр. М. П. Радусиновића

уточиште, имао је иза себе замак, врло утврђен. Могло се без икакве храбрости и без икаквих губитака бранити тврђава до крајњих граница.[12]

Никада се не може повјеровати у измишљени приједлог, како хоће да нас увјере, да је Бечки двор имао веома отежавајуће околности у овом рату.

Ми имамо тачан списак турске војске, коју смо разбили код Ставучана, коју нам је предао тајни секретар молдавског господара. Он нам јасно открива да су турска и татарска војска, која је против нас ратовала под командом толиких паша,била далеко бројнија од оне која је војевала под Београдом. Војска руска се супротставила налету турске војске у области Трансилваније. Из искуства знамо да су Татари, посебно Ногајски, бољи ратници од спахија који сачињавају турску коњицу. Када томе додамо овим одабраним војницима гарнизоне из Бендере, Београда[13] и Јаникола уз турску флоту, у којој је било више од тридест хиљада морнара лако се може просудити против које је од учесница у читавом овм рату непријатељ био моћнији и која је од двију савезничких држава понијела већи терет.

Снабдјевати двије армије са артиљеријом и складиштима оружја у току читавог ратовања, допремати храну и муницију на удаљеност већу од двјесто миља, на својим сопстеним теретним колима – оптерећење које цесарска армија није имала. Нашој армији је било неопходно да има више од двјесто хиљада коња, волова и камила, који, кад се заврши рат, нису више били у стању да послуже у будућности.

Моја Владарка је била принуђена да издржава током овог рата двије флотиле, једну на Дону, другу на Дњепру, и на којима је ангажовано више од педесет хиљада радника сваке године.Али шта је највише сметало нашој војсци што смо, након претрпљених ратних напора, морали да држимо кордон дужине више од тристо њемачких миља како би одбили татарске налете сваке године. Увјерарам Вас, мој Господару, да нема у свијету армије, моћније да поднесе сличне подвиге.а по свему Ваша Свјетлост и читав свијет може да просуди о овим великим издацима, какве је Њено Царско Величанство морала да учини,и на које није имала другог излаза него само на своје сопствене расходе.

12 Руски фелдмаршал је сматрао да је Калемегдан имао све услове да се одбрани од Турака, па су га Аустријанци, без потребе, олако препустили Османлијама.

13 Вјероватно Акермана – што у преводу с турског значи Београд – прим. М. П. Радусиновића

Уосталом, радо уступам Цесарцима част да су против себе имали великог везира. Он је, без сумње, имао свој став да остане код Дунава. Он је, наравно, процијенио да није тако лако прићи Кијеву као Београду или Оршави. Ми смо напола олакшали са нашим походом ако би он пожелио да нам да предност како би се обрачунао се с нама.

Ми проклињемо срамни мир. Турци су нам понудили много тога под најповољнијим условима: Царица, моја Владарка, није хтјела о њима ни да слуша.

Сад, кад је већ закључен мир Императора[14] с Турцима, а то видим из писма и ратног дневника Ваше Свјетлости,оно што се односи на Петербургски двор остављено је у дубоком ћутању. Ја знам да господин маркиз де Виленев, француски посланик на Порти, има ограничене могућности око закључења мира. Ако Порта наставља да се противи да нам пружи повољне услове за закључење договора, и предложи размјену за Хотин и Молдавију, ја, с Божјом помоћи, наставићу с ратним дејствима. Ја молим Вашу свјетлост да саопшти мој одговор и преда ратни дневник господину фелдмаршалу грофу Девалсину.

Остајући у пријатељској наклоности...(даље набраја дугачку куртоазну реченицу уз титуле) фелдмаршал гроф Миних.

14 Ради се о аустријском цару Карлу VI (1685, владао 1711–1740). Кнезови Лобковици(Лобковичи), као и знатан дио чешког племства, током вјекова њемачке превласти, у знатној мјери се германизовао.Ипак, доцније, током 19.стољећа, чешки народ и његова интелигенција обновили су, у доба романтизма, своје народне словенске корјене и кренули путем културног и политичког преображаја, сачувавши свој национални идентитет.

* Овај рад је примљен 1. августа 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2022. године.

УДК 347(497.11)(4)“09/14“(049.3)
DOI: https://doi.org/10.22182/pr.7332022.15
Приказ

Зоран Милошевић
Институт за политичке студије, Београд

ВИКТОР ИВАНОВИЧ ЈЕРМОЛОВИЧ: ОСНОВНИ ИНСТИТУТИ ГРАЂАНСКОГ ПРАВА СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ И ДРЖАВА КОНТИНЕНТАЛНЕ ЕВРОПЕ (X-XV ВЕК)

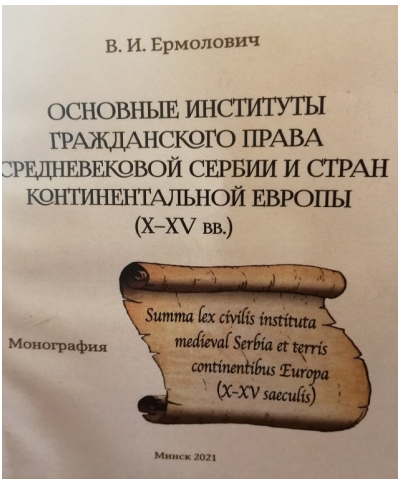

Виктор Иванович Ермолович. 2021. *Основныи институты гражданского права средњовековой Сербии и стран континентальной Европы* (X-XVвв.), Минск: БГЭУ, стр. 301.

Угледни белоруски професор права, Виктор Јермолович, аутор је монографије о основним институтима грађанског права у средњовековној Србији и држава континенталне Европе (X-XV век). Монографију је објавио Белоруски државни економски универзитет.

Аутор је монографију поделио на два поглавља. Прво је: „Извори средњевековног грађанског права”, а друго „Основни институти средњовековног грађанског права”.

Аутор наглашава, а што се односи на Србију, да је грађанско право средњовековне Србије формирано на основу обичајног права словенских народа, али и римског, односно источноримског права. Ова чињеница дозвољава да се констатује да је право средњовековне Србије једно од најнапреднијих и најтемељитијих у средњовековној Европи X–XV века.

Следећи важан детаљ је да су остали словенски народи преузимали и прилагођавали право формирано у средњовековној Србији, а посебно у Великој Моравији, Кијевској Русији, Великом Литванском Књажевству, Руској, Жемојтској, Московској и Бугарској држави.

Теоријску основу истраживања дали су радови

руских, белоруских, украјинских, српских и аутори из низа других држава. Интересантно је да је ово први покушај овако темељног истраживања норми и института грађанског права држава средњовековне Европе. Другим речима у монографији први пут је анализирана еволуција правних основа и њихове узајамности (повезаности).

Аутор је поставио следеће циљеве током истраживања: да анализира историјско-правне особености формирања основних норми и института грађанског права средњовековне Србије и држава континенталне Европе од X до XV века. Да анализира законитости развоја форми и садржаја института грађанског права средњовековне Србије и држава континенталне Европе. Да укаже на главне тенденције у формирању грађанског права у средњовековној Србији и државама континенталне Европе и да, крају, размотри основне тенденције рецепције норми римског и иностраног права у правним системима држава континенталне Европе, али на примеру развоја грађанског права средњовековне Србије.

Аутор је користио 372 библиографске јединице за писање ове монографије, при чему је цитирао и значајан број аутора из Србије.

Значај монографије се огледа и у чињеници да је законодавство средњовековне Србије представљало најсавршенији правни систем у Европи разматраног периода (259), те су друге словенске земље правна решења примењена код Срба представљали узор.

Да је српско средњовековно право изузетно утицало на правне системе Централне и Источне Европе сведоче извори које је аутор пронашао у Чешкој, Словачкој (заправо радило се о територији Велике Моравске), Русији (заправо све руске кнежевине преузимале су од Срба правна решења), али и Великом Литванском Књажевству (све док није изгубило словенски карактер).

На пример, руски истраживачи Г. А. Розенкампф, И. И. Срезневски и Ј. Н. Шћапов, независно један од другог, утврдили су да су руска књажевства буквално преузимала Крмчију, Номоканон Светог Саве, Закон о земљорадњи итд.

На државе Источне Европе највише је, у правном смислу, утицао „Номоканон Светог Саве", а свакако представља важан податак да је сачувано више од 30 различитих примерака овог правног акта који су се примењивали на територијама данашње Русије, Украјине и Белорусије.

Монографија Јермоловича, свакако представља, осим великог научног доприноса,

и морални подстрек за даља истраживања ових питања, а читалац када склопи корице ове књиге осећа велику радост и понос што је имао тако умне правне главе у средњем веку.

Монографију би, свакако, требало превести и објавити и на српском језику.

* Овај рад је примљен 23. маја 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2022. године.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

У часопису *Политичка ревија* објављују се радови који представљају резултат најновијих теоријских и емпиријских научних истраживања у области политичких наука. Аутори би приликом писања радова требало да се позивају претежно на резултате научних истраживања који су објављени у научним часописима, првенствено у часописима политиколошке тематике.

Радови се објављују на српском језику у ћириличком писму или енглеском тј. руском језику.

Часопис се објављује четири пута годишње. Рокови за слање радова су: 1. фебруар, 1. мај, 1. август и 1. новембар.

Исти аутор не може да објави рад у два узастопна броја часописа, без обзира да ли је реч о самосталном или коауторском раду.

Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе потписану и скенирану изјаву да рад није претходно објављен, односно да није реч о аутоплагијату или плагијату. Образац изјаве може се преузети са интернет странице часописа: http://www.ips.ac.rs/magazines/politicka-revija/authors_directions/

Радове за издања часописа слати на имејл-адресу: pr@ips.ac.rs.

Научни чланак може имати највише 40.000 карактера са раз-мацима, укључујући фусноте. Приликом бројања карактера из-оставити списак референци. Изузетно, монографска студија може бити већег обима у складу са одредбама *Правилника о поступку, начину вредновања и квантитативном исказивању научноистра¬живачких резултата истраживања.*

Осврт може имати највише 15.000 карактера са размацима.

Приказ књиге може имати највише 10.000 карактера са размацима.

Приликом провере броја карактера користити опцију *Review/Word Count/Character (with spaces)* уз активирану опцију *Include textboxes, footnotes and endnotes.*

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Часопис *Политичка ревија* користи делимично модификовани Чикаго стил цитирања (17. издање приручника *Chicago Manual of Style*), што подразумева навођење библиографске парентезе (заграде) по систему аутор–датум у тексту, као и списак референци са пуним библиографским подацима након текста рада.

Податке у библиографској парентези и списку референци на-вести на језику и писму на коме је референца објављена.

У наставку се налазе правила и примери навођења библиографских података у списку референци и у тексту. За сваку врсту референце прво је дато правило навођења, а затим пример на-вођења у списку референци и библиографској парентези.

Библиографска парентеза се по правилу наводи на крају ре-ченице, пре интерпункцијског знака, и садржи презиме аутора, годину објављивања и одговарајући број страна, према следећем примеру: (Суботић 2010, 15–17).

Монографија

Један аутор

Презиме, име. Година издања. Наслов. Место издања: издавач.

Суботић, Момчило. 2010. Политичка мисао србистике.

Београд: Институт за политичке студије.

(Суботић 2010)

Mearsheimer, John J. 2001. The Tragedy of Great Power Politics. New York: W. W. Norton & Company.

(Mearsheimer 2001)

Два или три аутора

Презиме, име, и име презиме. Година издања. Наслов. Место издања: издавач.

Стојановић, Ђорђе, и Живојин Ђурић. 2012. Анатомија савремене државе. Београд: Институт за политичке студије.

(Стојановић и Ђурић 2012)

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman.

1998. Decentralising Public Service Management. London:

Macmillan Press.

(Pollitt, Birchall, and Putman 1998)

Четири и више аутора

Презиме, име, име и презиме, име и презиме, и име презиме.

Година издања. Наслов. Место издања: издавач.

Милисављевић, Бојан, Саша Варинац, Александра Литричин, Андријана Јовановић, и Бранимир Благојевић. 2017. *Коментар Закона о јавно-приватном партнерству и концесијама: према стању законодавства од 7. јануара 2017. године.* Београд: Службени гласник; Правни факултет. (Милисављевић и др. 2017)

Уредник/приређивач/преводилац уместо аутора

Након навођења имена, ставити зарез, па након тога одговарајућу скраћеницу на језику и писму референце, нпр. „ур.”, „прев.” „prir.”, „ed.”, „eds.”

Kaltwasser, Cristobal Rovira, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo, and Pierre Ostigoy, eds. 2017. *The Oxford Handbook of Populism.* New York: Oxford University Press.

(Kaltwasser et al. 2017)

Поглавље у зборнику

Презиме, име. Година издања. „Наслов поглавља." У *Наслов*, ур. име презиме, број страна на којима се налази поглавље. Место издања: издавач.

Степић, Миломир. 2015. „Позиција Србије пред почетак Великог рата са становишта Првог и Другог закона геопо-литике." У *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године*, ур. Миломир Степић и Љубодраг П. Ристић, 55–78. Лајковац: Градска библиотека; Београд: Институт за поли-тичке студије.

(Степић 2015)

Lošonc, Alpar. 2019. "Discursive dependence of politics with the confrontation between republicanism and neoliberalism." In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić, 23-46. Belgrade: Institute for Political Studies.

(Lošonc 2019)

Чланак у научном часопису

Чланак у редовном броју

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка." *Наслов часописа* волумен (број): број страна на којима се налази чланак. DOI број.

Ђурић, Живојин, и Миша Стојадиновић. 2018. „Држа-ва и неолиберални модели урушавања националних поли-тичких институција." *Политичка ревија* 62 (4): 41–57. doi: 10.22182/spm.6242018.2.

(Ђурић и Стојадиновић 2018, 46–48)

Ellwood, David W. 2018. "Will Brexit Make or Break Great Britain?" *Serbian Political Thought* 18 (2): 5–14. doi: 10.22182/spt.18212018.1.

(Ellwood 2018, 11)

Чланак у посебном броју

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка." У „Наслов посебног броја", ур. име презиме уредника, напомена о посебном издању, Наслов часописа: број страна на којима се налази чланак. DOI број.

Стојановић, Ђорђе. 2016. „Постмодернизам у друштвеним наукама: стање парадигме.” У „Постмодернизација српске науке: политика постмодерне / политика после постмодерне”, ур. Ђорђе Стојановић и Мишко Шуваковић, посебно издање, *Политичка ре вија:* 5–35. doi: 10.22182/spm.specijal2016.1.

(Стојановић 2016, 27)

Енциклопедије и речници

Наведен је аутор/уредник

Презиме, име, име и презиме, ур. Година издања. *Наслов.* Том. Место издања: издавач.

Jerkov, Aleksandar, ur. 2010. *Velika opšta ilustrovana enciklopedija Larrouse: dopunjeno srpsko izdanje.* Tom V (S– Ž). Beograd: Mono i Manjana.

(Jerkov 2010)

Није наведен аутор/уредник

Наслов. Година издања. Место издања: издавач.

Webster's Dictionary of English Usage. 1989. Springfield, Massachusetts: Merriam-Webster Inc.

(*Webster's Dictionary of English Usage* 1989)

Докторска дисертација

Презиме, име. Година издања. „Наслов докторске дисертације.” Докторска дисертација. Назив универзитета: назив факултета.

Бурсаћ, Дејан. 2019. „Утицај идеологије политичких партија на јавну потрошњу у бившим социјалистичким др-жавама.” Докторска дисертација. Универзитет у Београду: Факултет политичких наука.

(Бурсаћ 2019, 145–147)

Wallace, Desmond D. 2019. “The diffusion of representation.” PhD diss. University of Iowa.

(Wallace 2019, 27, 81–83)

Чланак у дневним новинама или периодичним часописима

Наведен је аутор

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Назив новине или часописа* годиште: број стране на којој се налази чланак.

Авакумовић, Маријана. 2019. „Платни разреди – 2021. године.” *Политика,* 8. децембар: 9.

(Авакумовић 2019)

Није наведен аутор

Назив новине или часописа. Година издања. „Наслов чланка.”

Годиште: број стране на којој се налази чланак.

New York Times. 2002. "In Texas, Ad Heats Up Race for Governor." July 30, 2002.

(*New York Times* 2002)

Референца са корпоративним аутором

Назив аутора [акроним, по потреби]. Година издања. *Наслов издања.* Место издања: издавач.

Министарство за европске интеграције Републике Србије [МЕИРС]. 2018. *Водич за коришћење ЕУ фондова у Србији.* Београд: Министарство за европске интеграције Репу-блике Србије.

(Министарство за европске интеграције Републике Ср-бије [МЕИРС] 2018) – *прво навођење*

(МЕИРС 2018) – *свако следеће навођење*

International Organization for Standardization [ISO]. 2019. *Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015.* Geneva: International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization [ISO] 2019)

– прво навођење

(ISO 2019) – *свако следеће навођење*

Репринт издања

Презиме, име. [Година првог издања] Година репринт издања. *Наслов.* Место првог издања: издавач првог издања. Напомена „Ре-принт" на језику и писму референце, место издања репринт из-дања: издавач. Напомена одакле су цитати у тексту преузети.

Михалџић, Стеван. [1937] 1992. *Барања: од најстаријих времена до данас*, треће издање. Нови Сад: Фототипско из-дање. Репринт, Београд: Библиотека града Београда. Цитати се односе на фототипско издање.

(Михалџић [1937] 1992)

Посебни случајеви навођења референци

Навођење другог и сваког следећег издања

Презиме, име. Година издања. *Наслов*, напомена о издању. Ме-сто издања: издавач.

Гаћиновић, Радослав. 2018. Млада Босна, друго допуње-но и измењено издање. Београд: Evro Book.

Више референци истог аутора

1) *Исти аутор, различите године* – Ређати према години из-дања, почевши од најраније.

Степић, Миломир. 2012. „Србија као регионална држава: реинтеграциони геополитички приступ." *Национални интерес* 14 (2): 9–39. doi: 10.22182/ni.1422012.1.

Степић, Миломир. 2015. „Позиција Србије пред почетак Великог рата са становишта Првог и Другог закона геопо-литике." У *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године*, ур. Миломир Степић и Љубодраг П. Ристић, 55–78. Лајковац: Градска библиотека; Београд: Институт за поли-тичке студије.

2) *Исти аутор, иста година* – Ређати према азбучном или абе-цедном редоследу почетног слова назива референце. Поред године објављивања ставити почетна слова азбуке или абецеде која се ко-ристе и у библиографској парентези.

Гаћиновић, Радослав. 2018а. „Војна неутралност и будућност Србије." *Политика националне безбедности* 14 (1): 23–38. doi: 10.22182/pnb.1412018.2.

Гаћиновић, Радослав. 2018б. Млада Босна, друго до-пуњено и измењено издање. Београд: Evro Book.

(Гаћиновић 2018а, 25), (Гаћиновић 2018б)

3) *Исти аутор као самостални аутор и као коаутор* – Прво навести референце у којима је самостални аутор, а затим оне у којима је коаутор.

Стојановић, Ђорђе. 2016. „Постмодернизам у друштве-ним наукама: стање парадигме." У „Постмодернизација српске науке: политика постмодерне / политика после пост-модерне", ур. Ђорђе Стојановић и Мишко Шуваковић, посебно издање, *Политичка ревија:* 5–35. doi: 10.22182/spm. specijal2016.1.

Стојановић, Ђорђе, и Живојин Ђурић. 2012. *Анатомија савремене државе.* Београд: Институт за политичке студије.

4) *Исти аутор као први коаутор у више различитих референци* – Ређати према азбучном или абецедном редоследу презимена другог коаутора.

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

Pollitt Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations.* New York: Palgrave Macmillan.

Посебни случајеви навођења библиографске парентезе

Изузеци од навођења библиографске парентезе на крају реченице

1) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице* – Годину издања ставити у заграду након навођења презимена, а број стране на крају реченице у заграду. За референцу на латиници или стра-ном језику у загради навести и презиме аутора.

„Према мишљењу Суботића (2010), …" (30).

„Бокслер (Bochsler 2018) у својој књизи тврди…"

2) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице пре цитата из референце* – Након навођења презимена, у библиографској па-рентези навести годину и број стране, а затим навести цитат.

Као што Суботић (2010, 45) наводи: „ … "

Миршајмер (Mearsheimer 2001, 57) изричито тврди: „ … "

3) *Навођење исте референце више пута у једном пасусу* – Ако се наводи иста страна или опсег страна, унети библиографску па-рентезу приликом последњег навођења или на крају пасуса пре ин-терпункцијског знака. Ако се наводе различите стране, референцу навести приликом првог позивања на одређену страну, а затим до краја пасуса у заграду стављати само различите бројеве страна.

Не користити „исто", *„ibid"*, или *„op. cit."* за вишеструко на-вођење референце.

Навођење израза „видети", „упоредити" и сл.

Изразе унети у библиографску парентезу. (видети Кнежевић 2014, 153)

(Степић 2015; упоредити Кнежевић 2014)

Секундарна референца

У библиографској парентези прво навести презиме аутора, годину и број стране примарне референце, затим „цитирано у:"и презиме аутора, годину и број стране секундарне референце. У списку референци навести само секундарну референцу.

„Том приликом неолиберализам се од стране највећег броја његових протагониста најчешће одређује као политика слободног тржишта која охрабрује приватне фирме и побољ-шава избор потрошачима, разарајући при том 'неспособну, бирократску и паразитску владу која никада не може урадити ништа добро, без обзира на њене добре намере'" (Chomsky 1999, 7 цитирано у: Ђурић и Стојадиновић 2018, 47).

Ђурић, Живојин, и Миша Стојадиновић. 2018. „Држава и неолиберални модели урушавања националних политичких институција." *Политичка ревија* 62 (4): 41–57. doi:10.22182/spm.6242018.2.

Иста библиографска парентеза, више референци

1) *Различити аутори* – Референце одвојити тачком и зарезом. (Степић 2015, 61; Кнежевић 2014, 158)

2) *Исти аутор, различите године* – Навести презиме аутора, а затим године издања различитих референци по редоследу од најра-није до најновије и одвојити их зарезом, односно тачком и зарезом када се наводи број страна.

(Степић 2012, 2015) или (Степић 2012, 30; 2015, 69)

3) *Различити аутори, исто презиме* – Иницијал имена. Презиме аутора. Година издања.

(Д. Суботић 2010, 97), (М. Суботић 2010, 302)

Суботић, Драган. 2010. „Нови јавни менаџмент у поли-тичком систему Србије." *Политичка ревија* 23 (1): 91–114. doi: 10.22182/pr.2312010.5.

Суботић, Момчило. 2010. „Војводина у политичком систему Србије." *Политичка ревија* 23 (1): 289–310. doi: 10.22182/pr.2312010.15.

Правни акти

У библиографској парентези навести члан, став и тачку или па-раграф коришћењем скраћеница „чл.", „ст.", „тач.", „Art." „para." и сл.

Устави и закони

Назив акта [акроним, по потреби], „Назив службеног гласила" и број, или интернет адреса и датум последњег приступа.

Устав Републике Србије, „Службени гласник Републике Србије", бр. 98/06.

(Устав Републике Србије 2006, чл. 33)

Закон о основама система образовања и васпитања [ЗО-СОВ], „Службени гласник Републике Србије", бр. 88/2017, 27/2018 – др. закон, 10/2019 и 27/2018 – др. закон.

(ЗОСОВ 2019, чл. 17, ст. 4)

Zakon o nasljeđivanju [ZN], „Narodne novine", br. 48/03, 163/03, 35/05, 127/13, i 33/15 i 14/19.

(ZN 2019, čl. 3)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019, www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ ukpga_20190017_en.pdf, last accessed 20 December 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Одлуке државних органа и институција

Назив органа [акроним или скраћени назив], Назив акта и број предмета, датум доношења акта, или интернет адреса и датум

последњег приступа.

Заштитник грађана Републике Србије [Заштитник грађана], Мишљење бр. 15–3314/12, 22. октобар 2012, https://www.osobesainvaliditetom.rs/attachments/083_misljenje%20ZG%20 DZ.pdf, последњи приступ 20. децембра 2019.

(Заштитник грађана, 15–3314/12)

U.S. Department of the Treasury [USDT], Treasury Directive No. 13–02, July 20, 1988, https://www.treasury.gov/about/role-of-treasury/orders-directives/Pages/td13-02.aspx, last accessed 20 December 2019.

(USDT, 13–02)

Законодавни акти Европске уније

Назив акта, подаци из службеног гласила у формату наведеном на сајту EUR-lex: https://eur-lex.europa.eu/homepage.html.

Regulation (EU) No 182/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 laying down the rules and general principles concerning mechanisms for control by Member States of the Commission's exercise of implementing powers, OJ L 55, 28.2.2011, p. 13–18.

(Regulation 182/2011, Art. 3)

Међународни уговори

Оснивачки уговори Европске уније

Назив уговора или консолидоване верзије [акроним], подаци о коришћеној верзији уговора из службеног гласила у формату на веденом на сајту *EUR-lex*: https://eur-lex.europa.eu/homepage.html. Treaty on European Union [TEU], OJ C 191, 29.7.1992, p.1-112.

(TEU 1992, Art. J.1)

Consolidated version of the Treaty on European Union [TEU], OJ C 115, 9.5.2008, p. 13–45.

(TEU 2008, Art. 11)

Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union [TFEU], OJ C 202, 7.6.2016, p. 1–388.

(TFEU 2016, Art. 144)

Остали међународни уговори

Назив уговора [акроним или скраћени назив], датум закључивања, регистрација у Уједињеним нацијама – UNTS број, регистрациони број са сајта *United Nations Treaty Collection*: https://treaties.un.org.

Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization [Marrakesh Agreement], 15 April 1994, UNTS 1867, I-31874.

(Marrakesh Agreement 1994)

Convention on Cluster Munitions [CCM], 30 May 2008, UNTS 2688, I-47713.

(CCM 2008)

Treaty of Peace between the State of Israel and the Hashemite Kingdom of Jordan [Israel Jordan Peace Treaty], 26 October 1994, UNTS 2042, I-35325.

(Israel Jordan Peace Treaty 1994)

Одлуке међународних организација

Назив међународне организације и надлежног органа [акроним], број одлуке, Назив одлуке, датум усвајања.

United Nations Security Council [UNSC], S/RES/1244 (1999), Resolution 1244 (1999) Adopted by the Security Council at its 4011th meeting, on 10 June 1999.

(UNSC, S/RES/1244)

Parliamentary Assembly of the Council of Europe [PACE], Doc. 14326, Observation of the presidential election in Serbia (2 April 2017), 29 May 2017.

(PACE, Doc. 14326, para. 12)

Судска пракса

Судска пракса у Републици Србији

Врста акта и назив суда [акроним суда], број предмета са датумом доношења, назив и број службеног гласника или друге публикације у коме је пресуда објављена – ако је доступно.

Одлука Уставног суда Републике Србије [УСРС], ИУа-2/2009 од 13. јуна 2012. године, „Службени гласник РС”, бр. 68/2012.

(Одлука УСРС, ИУа-2/2009)

Решење Апелационог суда у Новом Саду [АСНС], Ржр– 1/16 од 27. априла 2016. године.

(Решење АСНС, Ржр–1/16)

Судска пракса Међународног суда правде

Назив суда [акроним суда], Назив случаја, врста одлуке са да-тумом доношења, назив и број гласила у коме је пресуда објављена, број стране.

International Court of Justice [ICJ], *Application of the Interim Accord of 13 September 1995 (the Former Yugoslav Republic of Macedonia v. Greece),* Judgment of 5 December 2011, I.C.J. Reports 2011, p. 644.

(ICJ Judgment, 2011)

International Court of Justice [ICJ], *Accordance with the International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo*, Advisory Opinion of 22 July 2010, I.C.J. Reports, p. 403.

(ICJ Advisory Opinion, 2010)

Судска пракса Суда правде Европске уније

Назив случаја, број случаја, врста случаја са датумом доношења, Европска идентификациона ознака судске праксе (ECLI).

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Judgment of the Court (Grand Chamber) of 22 January 2014, ECLI:EU:C:2014:18.

(*United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union*, C-270/12) или

(CJEU, C-270/12)

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Opinion of Advocate General Jääskinen delivered on 12 September 2013, ECLI:EU:C:2013:562.

(Opinion of AG Jääskinen, C-270/12)

Судска пракса Европског суда за људска права

Назив случаја, број представке, врста случаја са датумом до-ношења, Европска идентификациона ознака судске праксе (ECLI).

Pronina v. Ukraine, No. 63566/00, Judgment of the Court (Second Section) on Merits and Just Satisfaction of 18 July 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0718JUD006356600.

(*Pronina v. Ukraine*, 63566/00, par. 20) или (ECHR, 63566/00, par. 20)

Судска пракса других међународних судова и трибунала

Назив суда [акроним суда], *Назив случаја*, број случаја, врста случаја са датумом доношења.

International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991 [ICTY], *Prosecutor v. Dusko Tadic*, Case No. IT-94-1-A-AR77, Appeal Judgement on Allegations of Contempt Against Prior Counsel, Milan Vujin, Judgment of 27 February 2001.

(*Prosecutor v. Dusko Tadic*, IT-94-1-A-AR77) или

(ICTY, IT-94-1-A-AR77)

Архивски извори

Назив установе [акроним или скраћени назив], назив или број фонда [акроним или скраћени назив], кутија, фасцикла (уколико постоји), сигнатура, „Назив документа" (ако нема назива, дати кратак опис одговарањем на питања: ко? коме? шта?), место и датум документа или н.д. ако није наведен датум.

Архив Србије [АС], МИД, К-Т, ф. 2, r93/1894, „Извештај Министарства иностраних дела о постављању конзула", Бе-оград, 19. април 1888.

(АС, МИД, К-Т, ф. 2)

(АС, МИД, ф. 2) – *ако је позната само фасцикла, а не и кутија*

Dalhousie University Archives [DUA], Philip Girard fonds [PG], B-11, f. 3, MS-2-757.2006-024, "List of written judgements by Laskin," n.d.

(DUA, PG, B-11, f. 3)

Извори са интернета

Презиме, име или назив корпоративног аутора [акроним]. Годи-на објављивања или н.д. – ако не може да се утврди година објављи-вања. „Наслов секције или стране унутар сајта." *Назив сајта.* Датум креирања, модификовања или последњег приступа страници, ако не може да се утврди на основу извора. Интернет адреса.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. "Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada." *The New York Times.* https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html.

(Bilefsky and Austen 2019)

Институт за политичке студије [ИПС]. н.д. „Предавање др Фридриха Ромига." *Институт за политичке студије*. Последњи приступ 10. октобар 2018. http://www.ips.ac.rs/rs/ news/predavanje-dr-fridriha-romiga/.

(Институт за политичке студије [ИПС], н.д.) – прво на¬вођење

(ИПС, н.д.) – *свако следеће навођење*

Танјуг. 2019. „Европска свемирска агенција повећава

фондове." 28. новембар 2019. http://www.tanjug.rs/full-view1.aspx?izb=522182.

(Танјуг 2019)

ФОРМАТИРАЊЕ ТЕКСТА
Опште смернице о обради текста

Текст рада обрадити у програму *Word*, на следећи начин:

- величина странице: А4;
- маргине: *Normal* 2,54 cm;
- текст писати курентом (обичним словима), осим ако није другачије предвиђено;
- проред између редова у тексту: 1,5;
- проред између редова у фуснотама: 1;
- величина слова у наслову: 14 pt;
- величина слова у поднасловима: 12 pt;
- величина слова у тексту: 12 pt;
- величина слова у фуснотама: 10 pt;
- величина слова за табеле, графиконе и слике: 10 pt;
- увлачење првог реда пасуса: 1,27 cm (опција: *Paragraph/ Special/First line*);
- поравнање текста: *Justify*;
- боја текста: *Automatic*;
- нумерација страна: арапски бројеви у доњем десном углу;
- не преламати речи ручно уношењем цртица за наставак речи у наредном реду;
- сачувати рад у формату .doc.

Примена правописних правила

Радове ускладити са *Правописом српског језика* у издању Ма-тице српске из 2010. године или из каснијих издања.

Посебну пажњу обратити на следеће:

- Приликом првог навођења **транскрибованих страних имена и израза** у облој загради поред навести и њихове об-лике на изворном језику у курзиву (*italic*), нпр: Франкфур-

тер алгемајне цајтунг (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*), Џон Ролс (*John Rawls*), Алексеј Тупољев (*Алексей Туполев*).

- Поједине **општепознате стране изразе** писати само на из-

ворном језику у курзиву, нпр. *de iure, de facto, a priori, a posteriori, sui generis* итд.

- **Реченицу не почињати** акронимом, скраћеницом или бројем.
- **Текст у фуснотама** увек завршавати тачком.
- За навођење израза или **цитирања на српском језику** ко-

ристити наводнике који су својствени српском језику према важећем правопису („ ”), а за навођење или **цитирање на енглеском или другом страном језику** користити наводнике који су својствени том језику (“ ”, « »).

- **Угластом заградом []** означавати: 1) сопствени текст који се умеће у туђи текст; или 2) текст који се умеће у текст који је већ

омеђен облом заградом.

- **Црту** писати са размаком пре и после или без размака, ни-како са размаком само пре или само после. Између броје-ва, укључујући бројеве страна, користити примакнуту црту (–), а не цртицу (-).

- За **наглашавање појединих речи** не користити подебљана слова (**bold**), нити подвучена слова (underline) већ искључиво курзив (*italic*) или наводнике и полунаводнике (’ ’ на српском језику или ‘ ‘ на енглеском језику).

Форматирање научног чланка

Име и презиме првог аутора[17*]
Установа запослења
Име и презиме другог аутора
Установа запослења
НАСЛОВ РАДА[**]

** Фуснота: по потреби, навести један од следећих (или сличних) података: 1) назив и број пројекта у оквиру кога је чланак написан; 2) да је рад претходно изложен на научном скупу у виду усменог саопштења под истим или сличним називом; или 3) да је истраживање које је представљено у раду спроведено за потребе израде докторске дисертације аутора.

Сажетак

Сажетак, обима од 100 до 250 речи, садржи предмет, циљ, коришћени теоријско-методолошки приступ, резултате и закључке рада.

Кључне речи: Испод текста сажетка навести од пет до десет **кључних речи.** Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

У тексту је могуће користити највише три нивоа поднаслова. **Поднаслове** навести без нумерације, на следећи начин:

ПОДНАСЛОВ ПРВОГ НИВОА
Поднаслов другог нивоа
Поднаслов трећег нивоа

Табеле, графиконе и слике уносити на следећи начин:
-изнад табеле/графикона/слике центрирано написати: Табела/ Графикон/Слика, редни број и назив;

-испод табеле/графикона/слике навести извор на следећи начин: 1) уколико су табела/графикон/слика преузети,

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

написати Извор: и навести референцу на исти начин као што се наводи у библиографској парентези; 2) уколико нису преузети, написати Извор: Обрада аутора.

Референце наводити у тексту према Начину цитирања.

Фусноте користити искључиво за давање напомена или ширих објашњења.

РЕФЕРЕНЦЕ

Списак референци навести након текста рада, а пре резимеа, на следећи начин:

-прво навести референце на ћирилици по азбучном реду;

-затим навести референце на латиници и страним језицима по абецедном реду;

-прву линију сваке референце поравнати на левој маргини, а остале увући за 1,27 cm, користећи опцију Paragraph/Special/Hanging;

-све референце наводити заједно, без издвојених делова за правне акте или архивску грађу;

-референце не нумерисати;

-наводити искључиво оне референце које су коришћене у тексту.

Након списка референци навести име и презиме аутора, наслов рада и резиме на енглеском језику на следећи начин:

First Author*

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

Second Author

Affiliation

TITLE

Resume

Резиме, обима до 1/10 дужине чланка, садржи резултате и закључке рада који су образложени опширније него у сажетку.

Keywords: Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

Уколико је **рад написан на страном језику**, након списка референци, име и презиме аутора, наслов, резиме и кључне речи навести на српском језику.

Форматирање осврта

Осврт форматирати на исти начин као научни чланак, без навођења сажетка, кључних речи и резимеа.

Форматирање приказа

Приказ књиге форматирати на следећи начин:

Текст поделити у **две колоне.**

Име и презиме аутора*

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Установа запослења

НАСЛОВ ПРИКАЗА

Испод наслова **поставити слику предње корице;**

Испод слике предње корице навести податке о књизи према следећем правилу:

Име и презиме. Година издања.
Наслов.
Место издања: издавач,
број страна.

Текст приказа обрадити у складу са општим смерницама о обради текста.

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Улога рецензената је да доприносе очувању високог квалитета нашег часописа. Рецензије су анонимне у оба смера. Рок за рецензирање је седам дана од пријема рада. Садржај рецензије је поверљив, те се не сме откривати особама које нису у уредништву часописа. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију. **Приликом рецензије рукописа, рецензент треба да попуни рецензентски лист у прилогу.**

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме:

У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима и зборницима (посебно часописи и зборници из политикологије).

Научни и друштвени допринос рада. Општи коментар о квалитету рада:

Ваша сугестија аутору за побољшање квалитета рада, ако је потребно:

Молимо Вас да одаберете једну од препорука за категоризацију рада:

1. Оригинални научни рад
2. Прегледни рад
3. Научна критика, полемика и осврти

Молимо Вас да одаберете једну од препорука о публиковању овог рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Додатни коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада Име, презиме и научно звање рецензента:

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
1 + 2 + 3 + 32 + 9
ПОЛИТИЧКА ревија = Political review : часопис за политикологију, политичку социологију, комуникологију и примењену политику / главни и одговорни уредник Момчило Суботић (в.д.). - Год. 1, бр. 1 (2002) - . - Београд Светозара Марковића 36) : Институт за политичке студије, 2002 - (Житиште : Ситопринт). - 23 см.
Четири пута годишње. - Наставак публикације: Политичке свеске (Београд) = ISSN 1451-4281 = Политичка ревија
CD-ROM ISSBN: 1452-1741;
COBISS.SR-ID 105060364